

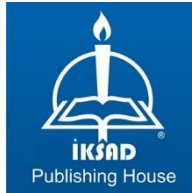
**ATATÜRK DÖNEMİ CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI**
(ASKERİ, İKTİSADİ, İDARİ VE ADLİ)
(1923-1938)

Doç. Dr. Bahattin DEMİRTAŞ

**ATATÜRK DÖNEMİ CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI
(ASKERİ, İKTİSADİ, İDARİ VE ADLİ)
(1923-1938)**

Doç. Dr. Bahattin DEMİRTAŞ

Copyright © 2021 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the
publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of
Economic Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-625-8061-83-3
Cover Design: İbrahim KAYA
December / 2021
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

ÖNSÖZ

Türkler tarihin genel akışı içinde, Orta Asya'dan Anadolu'ya geçip, Ortadoğu ve Anadolu'nun tarihini değiştirmiştir. Bu süreç içinde, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti, Orta Asya'yı Anadolu'ya, Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlayan zincirin halkaları olmuştur. Ancak aileler cins ve ecdat ile anılırlar, geçmişi ile kaim olurlar. Devletler de tarihi ile yaşar ve ancak onunla beka bulurlar. İşte Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce altı asırlık ömür süren Osmanlı Devleti şanlı bir geçmişin en büyük durak noktalarından birisini oluşturur. Ancak bu devletin mevcudiyeti de uzun bir yaşamdan sonra sona erse de ölüm döşeginde yeni kurulacak Türk devletinin siyasi, askeri, ekonomik, sosyal konularına tesir edecek görüş ve kadrolarını yetiştirmiştir.

Bir Cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kurulan yeni Türk Devleti Cumhuriyet Hükümetlerinin politikaları vasıtasıyla milli sınırlar dâhilinde varlığını devam ettirmiştir. Bu araştırmada Atatürk dönemi Cumhuriyet hükümetlerinin, tarih boyunca stratejik öneme sahip olan, Türk kültürü ve medeniyetine beşiklik eden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik bazı politikaları incelenmiştir. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin sorunlarının tespiti ve meselelerin çözümü noktasında kaynak bir eser oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma, Prof. Dr. Mehmet Ali Çakmak'ın danışmanlığında hazırlanan "Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve

Güneydoğu Anadolu Politikaları (1923-1938)’ isimli Yüksek Lisans Tezi’nden üretilmiştir. Bu konunun seçiminde ve hazırlanışında destekleri olan hocam Sayın hocam Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK ve Prof. Dr. Nuri YAVUZ’a, ayrıca uyarılarıyla yol gösteren Sayın hocam Prof. Dr. Semih YALÇIN’a ve üzerimde emeği sonsuz olan Sayın hocam Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ’e teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Aralık 2021, Ankara

Doç. Dr. Bahattin DEMİRTAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
1. DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNİN COĞRAFİ KONUMU	1
2. BÖLGENİN TARİHİ	8
2.1. Osmanlı Yönetimine Kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu.....	8
3. OSMANLI DEVLETİ’NİN DAĞILIŞ VE YIKILIŞ DÖNEMİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNE YÖNELİK TEHDİT VE TEHLİKELER.....	22
3.1. Şark Meselesi ve Bölgenin Jeopolitik Önemi.....	22
3.2. Ermeni Olayları	30
4. I. DÜNYA SAVAŞI’NDA VE MİLLİ MÜCADELEDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU.....	39
I. BÖLÜM	46
1.1. 29.10.1923-1.11.1927 Tarihleri Arasında Kurulan İcra Vekilleri Heyetleri	46
1.2. Dönem Hükümetlerinin Bölgelere Yönelik Politikaları	47
1.2.1. Asayişe Yönelik Politikalar	47
1.2.1.1. Musul Sorunu ve Nasturi Ayaklanması	50
1.2.1.2. Şeyh Sait Ayaklanması	59
1.2.1.2.1. Ayaklanmanın Nedenleri ve Başlaması.....	59
1.2.1.2.2. Ayaklanmaya Karşı Hükümetçe Alınan Tedbirler ve Ayaklanmanın Bastırılması.....	63
1.2.1.3. Şemdinli (Nehri) Ayaklanması	73
1.2.1.4. Raçkotan ve Raman Ayaklanması	75
1.2.1.5. Koçuşağı Olayı.....	76
1.2.2. İktisadi Politikalar.....	77
1.2.2.1. Tarım Faaliyetleri.....	78
1.2.2.2. Hayvancılık Faaliyetleri.....	86
1.2.2.3. Sanayi Politikası.....	88

1.2.2.4. Maden ve Enerji Politikası.....	94
1.2.2.5. Mali Faaliyetler.....	99
II. BÖLÜM.....	102
2.1. 01.11.1927-01.03.1935 Tarihleri Arasında Kurulan İcra Vekilleri Heyetleri	102
2.2. Dönem Hükümetlerinin Bölgelere Yönelik Politikaları	103
2.2.1. Asayişe Yönelik Politikalar	103
2.2.1.1. Asi Resul Ayaklanması ve Bastırılması (22 Mayıs-3 Ağustos 1929)	103
2.2.1.2. Tendürük Harekâtı (14-27 Eylül 1929).....	105
2.2.1.3. Savur Tenkil Harekâtı (20 Mayıs-9 Haziran1930).107	
2.2.1.4. Zeylan Ayaklanması ve Bastırılması (20 Haziran- Eylül 1930).....	111
2.2.1.5. Oramar Ayaklanması ve Bastırılması (16 Temmuz- 10 Ekim 1930).....	114
2.2.1.6. Üçüncü Ağrı Harekâtı	119
2.2.1.7. Bölgedeki Çetelerin Tespiti ve Alınan Tedbirler.....	122
2.2.1.8. Kaçakçılığın Önlenmesi	126
2.2.2. İktisadi Politikalar.....	130
2.2.2.1. 1929 Dünya Ekonomi Buhranı ve Türkiye Cumhuriyetinde Devletçilik	130
2.2.2.2. Tarım Faaliyetleri.....	136
2.2.2.3. Hayvancılık Faaliyetleri	146
2.2.2.4. Sanayi Politikası.....	150
2.2.2.5. Maden ve Enerji Politikası	158
2.2.2.6. Mali Faaliyetler	164
2.2.3. İdari Politikalar	167
2.2.3.1. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Kuruluşu	167
2.2.3.2. I. Umumi Müfettişliğin Bölgedeki Görev ve Faaliyetleri.....	172
2.2.3.3. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler ve Mahalli İdareler Politikası	175
2.2.4. Adli Politikalar.....	182

2.2.4.1. Beyannameler.....	182
2.2.4.2. Af Yasaları	185
III. BÖLÜM	192
3.1. 01.03.1935-25.01.1939 Tarihleri Arasında Kurulan İcra Vekilleri Heyetleri	192
3.2. Dönem Hükümetlerinin Bölgelere Yönelik Politikaları	193
3.2.1. Asayişe Yönelik Politikalar	193
3.2.1.1. Dersim Ayaklanması ve Bastırılması.....	193
3.2.1.2. Kaçakçılığın Önlenmesi	206
3.2.1.3. Bölgelere Ait Raporlarda Güvenlik ve Asayiş Meseleleri ve Çözümleri	211
3.2.2. İktisadi Politikalar.....	215
3.2.2.1. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri	215
3.2.2.2. Sanayi ve Maden Politikaları	222
3.2.2.3. Bölgelere Ait Raporlarda İktisadi Meseleler ve Çözümleri.....	228
3.2.3. İdari Politikalar	229
3.2.3.1. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Faaliyetleri	229
3.2.3.2. III. ve IV. Umumi Müfettişlik Teşkilatlarının Kurulması.....	233
3.2.3.3. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler	237
3.2.3.4. Bölgelere Ait Raporlarda İdari Meseleler ve Çözümleri.....	240
3.2.4. Adli Politikalar.....	245
3.2.4.1. Bölgelere Ait Raporlarda Adli Meseleler ve Çözümleri.....	251
SONUÇ	254
KAYNAKÇA	259

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.s.	: Adı geçen seminer
a.g.t.	: Adı geçen tebliğ
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BKK	: Bakanlar Kurulu Kararları
bkz.	: Bakınız
c	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D	: Devre
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
i.	: İn'akat
iç.	: İçtima
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
v.b.	: Ve bunun gibi
v.d.	: Ve devamı
ZC	: Zabıt Ceridesi

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. 1927 Yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinde Zirai Nüfus Durumu.....	82
Tablo 2. Bütçe Gelir ve Giderleri (1926-1928).....	100
Tablo 3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinin 1934, 1935 Buğday ve Arpa Üretimi (Bin Ton).....	140
Tablo 4. 1931, 1935 Yılları Doğu ve Güneydoğu Bölgesi İllerine Ait Her Yaşta Hayvan Sayısı.....	148

GİRİŞ

1. DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNİN COĞRAFİ KONUMU

Anadolu coğrafyası yaşamaya, medeni inkişafa müsait bir coğrafyadır. Kuzeyde ve güneyde doğu-batı istikametinde uzanan dağ silsileleri Anadolu'ya tabii bir muhafaza sağlar. Kolay kolay geçit vermeyen Karadeniz ve Toros dağları sayesinde Anadolu, kuzeyden ve güneyden işgale uğramamıştır. Tarih boyunca Kırım merkezli bir güç Karadeniz Dağlarını aşarak Anadolu'yu işgal edememiştir. Keza Şam veya Bağdat merkezli bir güç de Torosları aşarak Anadolu'ya akınlar yapmış ise de bu akınlar etkili olamamış ve Tarsus-Erzurum hattında Suğur/Avasım denilen bir hat kurulmuştur. Anadolu'ya yapılan akınlar ve işgaller, daima doğu-batı istikametinde gelişmiştir. İlk çağlardaki deniz kavimlerinin göçleri Batı'dan Anadolu'ya yapılmıştır. Pers veya Sasani akınları doğudan batıya gelişmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda vuku bulan Türk fethi de doğu-batı istikametinde gelişmiştir. Son olarak Kurtuluş Savaşı'nda Yunan ordusu yine batıdan doğuya doğru yayılmıştır. Kısacası Anadolu'daki fetih ya da işgallerin yönü doğu-batı istikametindedir. Bunun en önemli sebebi Anadolu'nun tabii coğrafyasıdır.¹

Anadolu kendi içinde farklı özelliklere sahip coğrafi bölgelerden oluşmakla birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri bu

¹ Mustafa ÖZTÜRK: "Türkiye'nin Güvenliğinin Bölge ve Dünya Barışı Bakımından Önemi", **Türkiyenin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s.607.

toprakların birlik ve bütünlüğü bakımından daha önemli olmuştur. Bu bölgeler, toplumsal ve ekonomik yapı bakımından benzer özellikleri taşıması sebebiyle “Doğu bölgesi” olarak tanımlanacaktır. Doğu bölgesinin sınırları üzerinde çeşitli görüşler mevcuttur.

Bir tarife göre Doğu Bölgesi, kuzeyden Trabzon’un batısından, güneyde Urfa’nın batısına çizilen hattın doğusunda kalan umumiyetle 19 ili kapsamaktadır. Bu sınırlar içerisine bilhassa şu iller girmektedir: Trabzon, Rize, Artvin, Gümüşhane, Erzurum, Kars, Erzincan, Tunceli, Bingöl, Muş, Ağrı, Bitlis, Van, Hakkari, Siirt, Mardin, Urfa, Diyarbakır ve Elazığ. Bu tarif toplumsal, ekonomik yapı ve hatta iklim bakımından tamamıyla farklı Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini kavradığından uygun bir tarif olarak görünmemektedir.

İkinci bir tarife göre, Doğu-Güneydoğu Bölgesi, tarım bölgeleri bakımından dokuz bölgeye ayrılan Türkiye’nin IV., V., VI. ve VII. Bölgeleri içinde kalan 17 ili ihtiva etmektedir. Bu iller şunlardır: Ağrı, Artvin, Kars, Elazığ, Malatya, Tunceli, Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Urfa, Van ve Maraş. Tarım bölgelerine göre yapılan bu tarifte ekseri iller Güneydoğu ve Orta Doğu bölgeleri içerisinde kalmaktadır. Artvin ise Kuzey Doğu, Maraş da Akdeniz Bölgesinde bulunmaktadır. Bu tarif içine alınan illerin

hepsi yine toplumsal ve ekonomik bakımdan homojen bir bölge teşkil etmemektedir.²

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin coğrafi bakımdan sınırlandırılması daha doğru bir yaklaşım olmuştur. Buna göre Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van Doğu Anadolu Bölgesi içinde bulunmakta, Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Urfa illeri ise Güneydoğu Anadolu'ya dâhil olmaktadır.³

Bölgenin yüzey şekilleri ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklılıklar gösterir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağ sıraları kabaca doğu-batı yönünde uzanır. Bunların bazıları orojenik kuşaklar, yani tortulların kıvrılması ile oluşan dağlar, bazıları da Ege bölümünde olduğu gibi horstlar hâlinindedir. Tek dağlar şeklinde olanlar ise volkan konilerdir. Bölgenin önemli dağ kuşağı, Güneydoğu Toroslar'dır. Diğer önemli dağ kuşağı, Toros sisteminin Doğu Anadolu'daki bir uzantısı olan Mercan (Munzur) dağlarıdır. Üçüncü kuşağı ise kuzeyde Kuzey Anadolu dağlarının iç kısımdaki kolu oluşturur. Horstlara uyan dağları, kuzeyde Erzurum-Pasinler oluşunun her iki kenarındaki dağlardır. Güney kanatta Palandöken, Karasu-Aras dağları, volkanik kayalardan oluşmuştur. Bu dağ sırası, güneyde Malazgirt-Bulanık alçak plâto ve ovaları üzerinde ve kuzeydeki olukların hemen

² Osman ARIKAN: **Doğu Bölgesinin Sanayileşmesi**, Ankara 1973, s. 21, 22; Bölgenin tanımı ve sınırları için ayrıca bkz., Gülten KAZGAN: "Doğu-Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIV/1-2, s. 120-144; Sırrı ERİNÇ: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul 1953, s. 1-3.

³ Besim DARKOT: **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul 1963, s. 70.

güneyinde birdenbire yükselir. Erzincan Ovası'nın kuzeyinde Esence (Keşiş), Erzurum-Pasinler'in kuzeyindeki Mescit ve Kargapazarı dağları, faylanma ile çöken depresyonların yüksekte kalan horstları şeklindedir.⁴

Doğu Anadolu'da akarsularla oluşmuş çevresine göre alçakta ve yüksekte olan çok değişik tipte plâtolara rastlanır. Güneybatıda uzanan ve yüksekliği 1.500-2.500 m. arasında değişen Uzunyayla, Fırat'ın kolları tarafından önemli ölçüde parçalanmıştır. Malatya havzası, esasen bir ova görünümündedir; ancak Fırat'a karışan Tohma ve Sultansuyu aracılığı ile parçalanmış olduğundan bir plâto görünümünü almıştır. Doğu Anadolu'nun kuzeyinde ise bazaltların yayılması ile oluşmuş yüksek plâtolara rastlanılır.⁵

Ova ve havzalar da bölgede geniş yer tutar. Bunlar: Van Gölü havzası, Muş ovası ve havzası,⁶ Elazığ, Uluova ve Hazar havzası, Malatya havzası, Bingöl ovası ve havzası,⁷ Güle, Ardahan, havzaları, Çıldır ve

⁴ İbrahim ATALAY, Kenan MORTAN: **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997, s. 302, 303; Aydoğan KÖKSAL: **Türkiye'nin Genel ve Turizm Coğrafyası**, Ankara 1982, s. 21-23; Sırrı ERİNÇ: **a.g.e.**, s. 4 vd.; Talip YÜCEL: **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987, s. 123-125; Ersal YAVİ: **Doğu Anadolu ve Erzincan**, Ankara 1994, s. 4.

⁵ İbrahim ATALAY, Kenan MORTAN: **a.g.e.**, s. 262.

⁶ Muş Ovası Türkiye'nin büyük ovalarından biridir. Genişliği 15-20, uzunluğu ise 80 km. civarındadır. Ovanın kuzeyinde Şerafeddin Dağları bulunur. 2.200 m.ye kadar yükselen bu dağlar güneydeki gibi değildir. Geçit veren dağlardır.

⁷ Bingöl Ovası ise, şehrin kuzey ve doğu doğrultusunda uzanır. Ovanın etrafı yükseltilerle çevrilidir. Güneydoğuya doğru hafif eğilimle alçalan ovayı birçok akarsu besler. Bilhassa Çapakçur Deresi ile Gayit Suyu'nun taşıdığı çakıllar ovanın bazı kısımlarını kaplamıştır. Toprağı tarıma elverişli olduğundan son yıllarda bu ovada tahıl, sebze ve meyve yetiştiriciliğinde önemli adımlar atılmıştır. Bingöl coğrafyası için bkz., Yılmaz AKBULUT: **Bingöl Tarihi**, Ankara 1995, s. 9.

Aktaş gölü havzaları, Iğdır ovası,⁸ Erzurum-Pasinler-Horasan havza ve ovalarıdır.⁹ Bölgenin en önemli akarsuları ise Aras nehri, Kura ırmağı, Fırat ve Dicle nehirleridir. Ayrıca ülkemizin en büyüğü olan Van gölü, Doğu Anadolu'nun "Yukarı Murat-Van Bölümü"nde yer alır. Gölün yüksekliği 1.646 m., yüzölçümü 3.713 km²'dir. En derin yeri güney bölümünde 100 m., en uzun yeri Tatvan-Arnis arası 130 km., en kısa genişliği İskele Burnu-İririn arası 13 km., en uzun genişliği Adilcevaz-Gevaş arası 60 km.dir.¹⁰

Doğu Anadolu'nun iklimi esas itibariyle kara iklimidir. Bu karakter bölgenin mihveriy boyunca doğuya doğru ilerledikçe, yani civardaki denizlerin tesir sahalarından uzaklaştıkça, kendini daha fazla gösterir. Yıllık sıcaklık farkları umumiyetle 25 dereceden fazladır. Yıllık yağış miktarı genellikle 400 mm.nin üstündedir. Orta Anadolu'dan iyi bir durum gösterir. Doğu Anadolu'nun en önemli özelliklerinden biri de ormanların tabii üst sınırlarının çok yüksek olmasıdır. Batı kısmında 2.400, doğuda ise 2.800 m.de tabii olarak ormanlar sona ererler. Yurdumuzun hiçbir yerinde ormanlar bu kadar yükseğe çıkmazlar. Diğer bölgelerimizde üst sınır 2.000-2.200 m.dir.¹¹

Doğu Anadolu Bölgesi bugünkü idari yapılanmaya göre yirmi iki ili kapsamaktadır. Buraya coğrafi yönden Akdeniz Bölgesinde kabul edilen Kahramanmaraş ili de dâhil edilmiştir. Bununla birlikte bu

⁸ Iğdır ilinin coğrafyası için bkz., İ. GÜNER: **İlimiz Iğdır**, Iğdır 1993, s. 5 vd.

⁹ Pasinler ovası için bkz., Sur ÖZDOĞAN: **Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi**, Ankara 1964, s. 1 vd.

¹⁰ Aydoğan KÖKSAL: **a.g.e.**, s. 74-77.

¹¹ Afif ERZEN: **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992, s. 4, 5.

çalışmada da, incelenen dönemdeki idari yapılanma esas alınmış, sonradan il statüsü verilen yerler eskiden bağlı oldukları idari birimler içerisinde değerlendirilmiştir.¹²

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise yüzey şekilleri olarak Doğu Anadolu'dan daha sadedir. Kuzeyde Güneydoğu Toros yayı ile kuşatılmış olan bölge bütünüyle güneye doğru alçalan dalgalı düzlükler görünüşündedir. Toros yayını da, yükseltisi 800-1.200 m. arasında değişen tepelere, boylara, buradan da vadilerle yarılmış yayla düzlüklerine, en çukur kesimlerde ise ovalara geçilir. Yüzey şekillerinin en belirgin elemanı, oval biçimli ve yüksekliği 1.919 m.'ye ulaşan Karacadağ sönmüş volkan kütesidir. Yüzey şekillerinin ikinci bir belirgin elemanı, bölgenin güneyinde doğu-batı doğrultulu bir eksen boyunca uzanan Mardin eşiğidir. Güneye doğru dik yamaçlarla inen bu eşikte yükselti 1.400 m.'yi geçer ve eşikin yapısında üçüncü zamanın ilk yarısına ait eosen kireçli kayalar çok yer tutar. Güneydoğu Anadolu bölgesinin doğu yarısında Toros dağı, Karacadağ ve Mardin eşiği arasında çanak şekilli Diyarbakır havzası yer alır; havza üçüncü zamanın ikinci yarısına ait pliosen kireçli-killi oluşumlarından meydana gelmiştir; havzanın tabanı, kuzeyden ve güneydeki yüksekliklerden inen akarsularla yarılmıştır. Karacadağ batısındaki Urfa yaylası, aralarında yer yer bazalt lavları görünen üçüncü zamanın ilk yarısına ait killi-kireçli oluşumlardan meydana gelmiştir. Bu kesimde kireçli sırtlardan olma Tektek dağları (747 m.)

¹² Sait AŞGIN: **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları**, Ankara 2000, s. 4.

sayılabilir. Fırat vadisinin batısında ise miosen deniz tortulları, eyosen kireçli kayaçları, bazalt lavları ve tebeşir devri flişleriyle oluşmuştur. Bölgenin güneyine doğru, yükseltisi 500 m. altına düşen ovalar görülür; bunların en önemlisi Urfa güneyinden başlayan ve Akçakale ötesinde Suriye sınırlarına geçen büyük bir düzlüktür; bu düzlüğün başlıca kesimini Harran ovası meydana getirir, 500 m.'den alçak düzlükler bölgenin doğu kesiminde de yer alarak Suriye sınırı ötesinde genişler.

Güneydoğu Anadolu'nun yer yapısında önemli bir eleman, yatay veya az eğimli yüzey tabakaları arasından yer yer yüze çıkan üçüncü zaman sonuna ait kıvrımlarıdır; bunların yapısı Kuzey Irak'takine benzer ve burada da petrol yatakları vardır. Bunların en tanınmış Beşiri'nin güneyinde, Dicle vadisi kuzeyinde yükselen Raman dağıdır (1.260 m.). Bölgenin doğu kesiminde bu petrollü oluşumlar, yatay tabakalar altında saklı bulunduğu için, onlara sondaj yoluyla erişmek gerekmektedir.¹³

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde iklim şiddetli kara iklimi özelliği gösterir. Yalnız bu bölge Doğu Anadolu'ya göre hem daha alçak, hem de daha güneyde bulunduğu için kışların bir parça daha az soğuk geçmesi beklenir (Kış 2 - 4°, kaydedilen en düşük sıcaklık: Urfa'da -12.5°, Diyarbakır'da -24°); buna karşılık yazlar pek sıcaktır. (Yaz sıcakları güneye doğru artar, en sıcak ayın ortalaması 30°den fazla,

¹³ “Güneydoğu Anadolu Bölgesi”, **Meydan Larousse**, c.8, İstanbul 1997, s.250, Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafyası için ayrıca bkz., **Yeni Türk Ansiklopedisi**, İstanbul 1985, s.1126-1132.

kaydedilen en yüksek sıcaklık: Diyarbakır'da 46.2°), Yağışlara gelince, yüzey şekillerinin silik olduğu orta kısımlarda 50 cm.yi bulmaz ve Suriye çölüne doğru daha da eksilir.¹⁴

2. BÖLGENİN TARİHİ

2.1. Osmanlı Yönetimine Kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu

Doğu Anadolu bölgesinde yer alan tarih öncesi çağlara ait devamlı bir iskânı gösteren çok sayıdaki höyüklerde kazı yapılamaması yüzünden, M.Ö. 6-5 ve 4. binyılları kapsayan Neolitik ve Kalkolitik devirlere ait kültürler hakkında çok az bilgimiz vardır. En eski devirlerden beri çok sık ve kesintisiz bir iskân geçiren Doğu Anadolu Bölgesindeki kültür merkezlerinde ileride yapılacak sistemli kazılar, bölgenin tarih boyunca geçirmiş olduğu medeniyetlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.¹⁵

Milattan önce 2000 yıllarından itibaren Doğu Anadolu'ya yerleşen ilk kavimlerden biri Hurriler olmuştur. Turani asıldan oldukları ileri sürülen Hurrilerin kurduğu Mitanni Devleti'nin merkezi Güneydoğu Anadolu'da Vasukani şehri idi. M.Ö. 2 binin ortalarında Yakın Doğu'nun en kuvvetli siyasi gücü olan Hurri-Mitanni devleti Şuppiluliuma'nın seferleriyle gücünü kaybetmiş ve Hititlere bağlı, Asur'a karşı tampon bir ülke haline gelmiştir. M.Ö. 2. binin son çeyreğinde Hurri-Mitanni devletinin tamamen çöküşünden ve M.Ö.

¹⁴ Osman ARIKAN: **a.g.e.**, s. 26.

¹⁵ Afif ERZEN: **a.g.e.**, s. 15; Füzuzan KINAL: **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1991, s. 28-33.

1200 yıllarında Hitit İmparatorluğunun yıkılmasından sonra artık Hitit kaynakları da bu devlet hakkında susmuştur.¹⁶

Hitit devletinin yıkılmasıyla birlikte, doğu ve güneyde yeni Hatti beylikleri kurulduğu gibi, doğuda Van Gölü çevresindeki kapalı vadilerin, kısmen de Fırat yatağına doğru akan derelerin bulunduğu yüksek yaylada bir devlet yükselmeğe başlamıştı. Bu devletin Hurri krallığının birtakım küçük beyliklere bölündüğü zamanlarda teşekkül etmiş olduğu ileri sürülmektedir. Ari ırkından veya Turani bir kavimden olduğu tartışmalı olan Urartu Devleti M.Ö. 7. y.y.'ın sonlarına kadar siyasi ve ulusal varlıklarını korumuşlardır.¹⁷ Ancak daha M.Ö. 8. y.y.'ın sonlarına doğru Kafkaslar'dan inen Kimmerler'le de mücadele eden Urartular, onları takip ederek gelen İskitler'le zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların M.Ö. 7. y.y.'ın sonlarında ve 6. y.y.'ın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir.¹⁸

Urartulardan sonra Doğu Anadolu'da coğrafi izlerine rastlanan Sakalar tarihi kaynaklarda ilk defa M.Ö. VII. y.y. başlarında Ön Asya seferleri ile yer almışlardır. Tarih sahnesine çıktığında büyük bir imparatorluk olan Saka Devleti, sürekli savaşlar ve değişik iklimler

¹⁶ Nureddin ARDIÇOĞLU: **Harput Tarihi**, Ankara 1997, s. 8; Afif ERZEN: **a.g.e.**, s. 22, 23.

¹⁷ Bkz., Edip YAVUZ: **Tarih Boyunca Türk Kavimleri**, Ankara 1968, s. 52-61.

¹⁸ Şemsettin GÜNALTAY: **Yakın Şark II (Anadolu)**, Ankara 1946, s. 317-322; İlhami DURMUŞ: **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993, s. 66; Afif ERZEN: **a.g.e.**, s. 25 vd.

sonucu yıpranmış ve güçleri azalmıştır.¹⁹ M.Ö. 625 tarihinde Med Kralı İskitlere karşı başarılı olarak ülkesinde düzeni sağlamış ve M.Ö. 590'da Kızılırmak'a kadar tüm Doğu Anadolu'yu işgal etmiştir. Medlerden sonra Persler İran'a egemen olarak Anadolu da dâhil olmak üzere Ön Asya ve Ortadoğu'da büyük bir imparatorluk kurmuştur. Böylece Anadolu'da Pers-Roma-Pars mücadeleleri başlamış, Batı Roma'nın yıkılışı ile bu çekişme Bizans ve Sasani devletleri arasında devam etmiştir. Ancak İslamiyet'in Arap yarımadasında yayılması sonucu cihat düşüncesiyle Doğu Anadolu ve İran'a Hz. Ömer'den itibaren seferler yapılmıştır.²⁰

7. y.y.'ın ortalarından itibaren Anadolu'nun Müslüman akınlарının başlıca hedeflerinden birisi olmasıyla, Doğu ve Güney Anadolu Müslüman hâkimiyetine geçmiştir. İstanbul'a kadar uzanan bu akınlар sonunda Tarsus, Adana, Maraş, Malatya gibi birçok yer gaza mahalli olmuştur.²¹ Emevi ve Abbasi dönemlerinde Anadolu'ya yapılan bu akınlarda Türklerin de görev aldığı görülmüştür. Sadi Bayram'a göre, Mezopotamya'nın kuzeyi, Güneydoğu Anadolu'da Cudi Dağı etekleri ve Musul çevresi Proto-Türklerin ilk vatani olup Doğu ve Güneydoğu

¹⁹ Hüseyin CEVİZOĞLU: **Coğrafyadan Tarihe, Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu**, İstanbul 1991, s. 29; Ayrıca bkz., Bahaeddin ÖGEL, Hakkı Dursun YILDIZ vd., **Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu**, Ankara 1986, s. 12.

²⁰ Ersal YAVI: **a.g.e.**, s. 16-28.

²¹ Hakkı Dursun YILDIZ: "Anadolu'nun Türkleşmesi", **Doğu Anadolu'nun Meseleleri (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Sempozyumu Tebliğleri**, 13-15 Mayıs 1985 Tunceli, Ankara 1985, s. 39, 40.

Anadolu'daki ilk Türk varlığı Sakalar ve Hunlar döneminde başlamıştır.²²

Hun Türkleri, 395 tarihinde Erzurum üzerinden Karasu-Fırat vadisi boyunca ilerlemişler, Malatya üzerinden Antakya ve Urfa'ya kadar gitmişler, aynı yolda tekrar Kafkasya'ya dönmüşlerdir. Hazar Türklerinin, Fırat Havzasına akınları olduğu gibi, Bizans'ın da V. y.y.'dan itibaren Sasani ve Müslüman Arap saldırılarına karşı Fırat Havzası boyunca bir savunma hattı kurduğu ve bunun gerisine Balkanlardan getirdiği Türk kavimlerini yerleştirmek suretiyle yöreyi savunduğu bilinmektedir. 10. y.y. başlarından itibaren Mâveraünnehr ve ötesinde cereyan eden hâdiseler batı yönünde Türk göçlerini yoğunlaştırmış ve bilhassa Azerbaycan'da büyük bir Türk nüfusu biriktirmişti. Selçuklu devletinin batı politikasının temelinde, bu Türklere yurt bulma meselesi yatıyordu. Böyle olunca Anadolu'nun fethi Türkler için bir zaruret olmuştur. Bizans'ın idari, siyasi ve sosyal durumu da bu işi kolaylaştırmıştır. Malazgirt savaşı öncesinde yapılan Anadolu akınları, daha ziyade vur-kaç şeklinde olup, yirmi yıl içerisinde Fırat Havzasının hemen tamamı Türklerin kontrolüne girmişti. 1048'de Erzurum, 1057'de Malatya ve 1064'de Kars, Türklerin eline geçmişti. Ancak, o sırada henüz buralar, Türkler için emniyetle oturabilecek yerler değildi. Zira Bizans orduları harekete

²² Ersal YAVİ: **a.g.e.**, s. 16-28; Sadi BAYRAM: **Kaynaklara Göre Güneydoğu Anadolu'da Proto Türk İzleri**, İstanbul 1990, s. 12 vd.

geçince Türkler geri çekiliyordu. Bu yüzden Malazgirt öncesinde Fırat Havzasındaki fetihler geçici olmuştur.²³

1071 tarihinde Bizans'ın Malazgirt Meydan Muharebesinde mağlubiyetiyle Müslüman Türkler Anadolu'ya girmiştir. Zira Anadolu'da, görüldüğü üzere, Türkler Müslüman olmadan veya Anadolu'ya İslamiyet gelmeden önce Türk varlığı vardı.²⁴ Sultan Alparslan ve Melikşah devirlerinde yapılan fetihlerle doğu bölgelerindeki Türk iskânı artmış ve bölge yeniden şenlenmiştir. Böylece İtalyan Seyyah Marco Polo'dan itibaren (1271) Doğu Anadolu'ya Turkomani=Türkmen ülkesi denilmeye başlanmıştır.²⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin 1157 yılında tamamen yıkılışına kadar²⁶ bölgede birtakım Türk Beylikleri de kurulmuştu. Bu beylikler Erzurum'da Saltuklular (1072-1202), Erzincan'da Mengücekler (1080-1228), Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları (1084-1393), Ahlat, Erciş, Van, Muş ve Eleşkirt'de Ahlatşahlar (1110-1207), Çemişgezek ve Arapgir'de Çubukoğulları (1085-1113), Mardin ve Harput'da Artuklular (1101-1408)'dir.²⁷

²³ Abdülkadir YUVALI: "Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri", **Türk Kültürü**, sayı: 273, yıl: 24, Ocak 1986, s. 3.

²⁴ Abdurrahman GÜZEL, Şükrü Kaya SEFEROĞLU: "İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler", **Milli Kültür**, sayı: 54, Eylül 1986, s. 33.

²⁵ Kemal TÜRKÖZÜ: "Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 21, Aralık 1982, s. 219.

²⁶ Büyük Selçuklu Devleti Tarihi için bkz., Mehmet Altay KÖYMEN: **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1993; M. Halil YINANÇ: **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, İstanbul 1994.

²⁷ Bu Türk beylikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Abdülkadir YUVALI: **a.g.m.**, s. 4, 5; Recep YAŞA: **Bitlis'te Türk İskânı**, Ankara 1992, s. 22-30; M. Beşir AŞAN: **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (11.-**

Kutalmışoğulları tarafından kurulan Anadolu Selçuklu Devleti zamanında²⁸ devletin sınırları doğuda Ahlat'a kadar genişlemiş, II. Gıyaseddin Keyhüsrev de Diyarbakır'ı Anadolu birliğine katmıştır. Bölgede pek çok Selçuklu kültürünü yansıtan eser yapılmış ancak Anadolu Selçuklu Devleti de İlhanlı devletinin baskısı sonrası 1318'de yıkılmıştır. Anadolu Türk birliğinin bozulmasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yeni beylikler kurulmuştur. Bunlardan ilki olan Karakoyunlular (1365-1469) bünyesindeki çeşitli Oğuz topluluklarıyla bir devlet haline gelmiştir. Karakoyunlu ismi başlangıçta bir Türkmen topluluğunun adı iken zamanla büyük bir siyasi teşekküle ad olmuştur. Kara Yusuf döneminde Timur'a karşı kazanılan başarılar sonrası Fırat Havzası ve Güneydoğu Anadolu bu devletin eline geçmiştir. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri arasındaki mücadeleler sonrası Uzun Hasan Karakoyunlu devletine son vermiş böylece kendi devletini de güçlendirmiştir.²⁹ Osmanlı Devleti kurulmadan önce bölgede görülen diğer beylik ise, Maraş ve Elbistan çevresinde kurulan Dulkadiroğullarıdır. Bu beylik Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

13.Yüzyıllar), Ankara 1989, s. 47-52; Mehmet Ali ÜNAL: 16. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara 1989, s. 15-19; Mustafa AKDAĞ: Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I, İstanbul 1995, s.72-74; Osman TURAN: Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1997.

²⁸ Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi için bkz., Osman TURAN: Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993.

²⁹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s. 180-198; Nejat GÖYÜNÇ: Cumhuriyet Türkiye'si ve Doğu Anadolu, Ankara 1985, s. 8, 9; Faruk SÜMER: Karakoyunlular, Ankara 1967.

2.2. Osmanlı Yönetiminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik etkili bir siyaset uygulanamamış ve 15. yüzyılda bu bölgede ilk önemli mücadele Akkoyunlularla olmuştur. Osmanlılar, yeni bir kardeş kavgasına yol açmamak amacıyla bu savaşı hiçbir şekilde istememişlerdir. Sultan (Uzun) Hasan Beg, “Duayı Devletime müdavemet ediniz” gibi cümlelerden meydana gelen mektuplarla Fatih Sultan Mehmed'i sürekli olarak tahrike çalıştığı halde Osmanlılar bu mektuplara: “Sultan ve Serdar-ı Acem, Han-ı Azâm, Keyhusrev ve Yegâne Feridun-u zaman Hasan Han” gibi ılımlı cevaplar vermekle yetinerek savaşın önüne geçmeye çalışmış. “İslâm üzerine yavuz kastın varsa” gibi cümlelerle kendilerinin bu amaçta olmadıklarını anlatmak istemiş fakat başarılı olamamışlardır.

Osmanlı Devleti yine bu yüzden Otlukbeli Meydan Savaşı'nda ve savaştan sonra Akkoyunluları yok etmediler. Hâlbuki Sultan (Uzun) Hasan Beg, savaş alanını o biçimde seçmişti ki burada bozulanın yok olmaktan kurtulma şansı sıfırdı. Galip gelen, isterse yenileni burada yolsuz, sarp dağlar arasındaki derin dereler içerisinde yok edebilirdi. Fakat Osmanlılar bunu yapmamış, kardeş Türkmenlerin çekilip gitmesine izin vermiştir. Bu yüzden Otlukbeli, yalnız Osmanlı Türklerinin kazandıkları bir meydan savaşı değil, kardeşler arasında

geçmiş, birçok milli ve askeri dersler çıkartılabilecek, Anadolu Türklüğünü bugün de etkileyecek çok önemli bir politik olaydır.³⁰

Akkoyunlu Devletinin tarihe karışmasıyla, Doğu Anadolu'daki denge süratle bozulmuştur. Erdebil şeyhleri ailesinden Cüneyd ve sonra Şah İsmail Kızılbaşlık cereyanı ile Doğu Anadolu'da huzursuzluğa yol açmıştır. Erzurum, Erzincan, Van, Tebriz gibi kültür ve medeniyetin şehirleri harabe haline gelmiştir. II. Bayezid'in oğlu ve Trabzon valisi Selim, Erzincan-Tebriz hattında meydana gelen tehlikeyi zamanında anladığı için İspir ve Erzincan'a kadar faaliyete geçmiştir. 1514'de padişah olarak tekrar aynı bölgeye gelen Yavuz Sultan Selim Safevilere karşı yaptığı Çaldıran Savaşıyla bölgeyi yeniden tam manasıyla Osmanlı'ya bağlamıştır.³¹

Yavuz Sultan Selim 23 Ağustos 1514'te Çaldıran savaşında, Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra faaliyetlerini Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine bağlanması meselesi üzerinde yoğunlaştırmış ve aslen Bitlisli olup bu bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in oğlu tarihçi İdris'e özel bir vazife vermiştir. Bu vazife ise, Urmiyye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgenin ümerasını, Safevilere karşı ayaklandırarak onların Osmanlı hizmetine girmelerini temin etmekten ibaretti. İdris-i Bitlisi'nin faaliyetleri kısa zamanda müspet sonuç vermiş, bölgedeki emirler, Osmanlı devletine itaatlerini arz etmişlerdir. Bu arada Diyarbakır

³⁰ İsmail KAYABALI, Cemender ARSLANOĞLU: **Doğu Problemi**, Ankara 1990, s. 60, 61.

³¹ Enver KONUKÇU: **Kara ve Akkoyunluların Yurdunda**, İstanbul 1993, s. 8.

halkı da ayaklanarak, Safevi kuvvetlerinden bir kısmını öldürmüş ve geri kalanlarını da sur dışına çıkartarak, Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Şah İsmail bunun üzerine bölgeye kumandanlarından Karahan'ı göndermiş ve bu sebepten şehir halkı çok eziyet çekmiştir. Safeviler'in, Diyarbakır'ı muhasarası bir yıl kadar sürmüştür. Şehir halkının ısrarlı talepleri ve İdris-i Bitlisi'nin tavsiyesi üzerine, bu sırada Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmet Paşa ve Rum Beğlerbeyi Sadi Paşa, Yavuz Sultan Selim tarafından buranın fethine memur edilmişlerdir. Osmanlı kuvvetlerinin yola çıkması üzerine, İdris-i Bitlisi de, Doğu Anadolu'da bulunan birçok Kürt ümerasını Osmanlı Devletinin yardımına koşturmak üzere ayaklandırmıştır. Bunun üzerine Karahan muhasarayı kaldırmak zorunda kalmış ve Mardin'e doğru firar etmiştir. Osmanlı kuvvetleri Eylül 1515 ortalarında şehre girmiş ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmışlardır.³²

4 Kasım 1515 tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa ilk Osmanlı Beylerbeyi tayin edilmiştir. Bundan sonra şehir eyalet merkezi haline getirilmiş ve bölgedeki 2 Osmanlı Sancağı ve 8 Beylik buraya bağlanmıştır. İranlılar devrinde çok büyük hasar gören şehrin imar ve ihyasına başlanmış köprüler, hanlar, hamamlar, camiler, mescitler, medreseler, kervansaraylar, hastaneler ve yollar yapılmıştır. Diyarbakır'a iki defa gelen Kanuni Sultan Süleyman şehrin imarı ile bizzat meşgul olmuş şehre Gözeliden bugün kullanılan Hamvarat suyunu getirmiş ve

³² İbrahim YILMAZÇELİK: **19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Ankara 1995, s. 7; Nejat GÖYÜNÇ: **16. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991, s. 17.

İçkaleyi 16 burçlu bir surla çevirterek şehirden ayırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı padişahı olmuştur.³³

Çaldıran savaşından sonra İdris-i Bitlisi'nin yardımıyla Osmanlı yönetimine geçen diğer bir doğu vilayeti de Siirt olmuştur. Siirt bu dönemde özerk beylerine yönetiminde, aşiret kültürünün egemen olduğu bir yöre konumundaydı.³⁴ 14. ve 15.yüzyılda Eyyubilerden gelen Malikan Hanedanına tabi bulunan Siirt'in beyi Malik Halil Safevilere tabi olmuştur. Halil her ne kadar Şah İsmail'in eniştesi ise de, beylikleri ortadan kaldırmak isteyen Şah, Siirt ve Hasankeyf'i almış, eniştesini de Tebriz'e göndererek zindana attırmıştır. Çaldıran savaşı sonrası Siirt'e gelen Malik Halil İdris-i Bitlisi'nin aracılığıyla Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek Siirt'te hâkimiyetini sürdürmüştür.³⁵

Doğu Anadolu'da Safevi Devleti ile olan mücadele sırasında Çemişgezek beylerinden Hacı Rüstem Bey Şah İsmail'e yardım ettiği gerekçesiyle idam edilmiştir. Rüstem Bey'in oğlu Pir Hüseyin Bey ise Yavuz'un himayesini tanıyarak, Çemişgezek tarafına gönderilen Safevi Nur Ali Halifeyi mağlup etmiştir. Pir Hüseyin Bey'in ölümüyle birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminde Çemişgezek dört sancak ve 14 zeamete taksim edilmiştir.³⁶ Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mısır

³³ Adil TEKİN: **Diyarbakır**, İstanbul 1971, s. 15, 16; Osmanlılar Zamanında Diyarbakır için ayrıca bkz., Remzi BALİN: **Diyarbakır**, Diyarbakır 1963, s. 13-15; M. Halil YİNANÇ: "Diyarbakır", **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul, 1961, s. 601.

³⁴ **Siirt 1995 İl Yıllığı**, Siirt 1995, s. 41.

³⁵ **Siirt 1995 İl Yıllığı**, Siirt 1995, s. 41.

³⁶ **Tunceli 1973 İl Yıllığı**, s. 20, 21.

Seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine kattığı başka bir vilayet de Urfa olmuştur. Halep eyaletine bağlanan Urfa'ya Irak seferi sırasında Kanuni Sultan Süleyman konaklama amacıyla uğramış iki gece kaldığı vilayeti bağımsız bir sancak yapmıştır.³⁷

Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Safevi Devleti ile olan mücadeleler devam etmiştir. Safevi İran şahlarının Doğu Anadolu'yu işgal etmeleri ile başlayan savaşlar çoğunlukla bir anlaşmayla neticelenmiş, ancak kısa süre sonra Safevi-Osmanlı Devleti çekişmesi yeniden başlamıştır. Nihayetinde IV. Murat döneminde imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması (17 Mayıs 1639) ile Osmanlı Devletinin doğu eyaletlerinin güvenliği sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme devresinde, Celâli isyanları Doğu Anadolu'yu da etkisi altına almıştır. Aşiretler büyük zarar görmüştür. İnsanca ve malca kayıplara uğramıştır. Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus Savaşlarında ise ikili siyaset gütmeye zorunluluğu ortaya çıkmıştır.³⁸

II. Mahmud döneminde Rusya ile imzalanan Bükreş Anlaşması ile Doğu Anadolu güvence altına alınmıştır. Fakat Rusya'nın tarihi emelleri doğrultusunda Doğu Anadolu'da yeni bir savaşın çıkması çok uzun sürmez. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Doğu'da Ahıska, Kars, Erzurum, Bayburt ile Bayazıt ve Muş'a kadar olan yerler Ruslar tarafından işgal edilir. 1829 Edirne Anlaşması ile savaş sona ermiş Rusya'ya Kars ili-Gürcistan çizgisi ötesi yerler bırakılmıştır.

³⁷ Urfa 1973 İl Yıllığı, s. 24.

³⁸ Enver KONUKÇU: a.g.e., s. 8, 9.

Tanzimat Fermanı ile Rus tehlikesine karşı Doğu Anadolu'da merkeze bağlı ordu görevlendirilmiştir. Böylece valiliklerin elindeki askeri denetim yetkisi alınmış olur. 1839'da başlayan Tanzimat Devri'nde, eski Beğlerbeğlik Eyalet düzeni değiştirilip, 1864'te (Fransa örneğinde) geniş vilayetler kurulmuştur. Yeni Erzurum Vilayeti de o zaman, şimdiki: Kars-Erzurum-Bayburt-Erzincan-Tunceli-Bingöl-Ağrı-Van-Hakkari-Bitlis-Muş İlleri'ni içine alıyordu. Buralardan seçilen İl Genel Meclisi Üyeleri de, her Şubat ayında Erzurum'a gelip haftalarca kalarak, Vilayet İhtiyaçları ve Bütçesi görüşülen resmi müzakerelere katılıyorlardı. Bu durumu iyi bilen Rusya, yeni Erzurum Rus Konsolosluğu ile İlimler Akademisi'ne, Türkiye'yi parçalamaya yarar yeni bir unsur saydığı Kürtlerin, her yönüyle tanıtılması hususlarını araştırıp, yayınlamaları vazifesini verdi.³⁹

1855 yılında Rusların Doğu Anadolu'ya saldırısıyla Kars ili düşmüş, Osmanlı orduları geri çekilmek zorunda kalmıştır. Çar'ın ölümüyle 29 Mart 1856 yılında yapılan Paris Antlaşmasıyla tüm taraflar elde ettikleri toprakları iade etmişlerdir. Bu savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği Islahat Fermanı bölgedeki Ermenilerin daha da güçlenmesine yol açmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrası imzalanan Berlin Antlaşması da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Şark Meselesinin yeniden uygulanma zeminini oluşturmuştur. Berlin Anlaşması ile Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya verilirken, Doğu Bayazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devleti'nde kalmıştır.

³⁹ Ersal YAVİ: **a.g.e.**, s. 92.

1876'dan itibaren Doğu Probleminin belirli amaçlara ulaşmak için Doğu Anadolu'ya kaydırılması ve İngiltere'nin Osmanlı'nın aleyhinde bir politika izlemeye başlaması, 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid'i birtakım önlemler almaya itmiştir. Devletin hiçbir zaman tam olarak Doğu bölgelerini hâkimiyeti altına alamadığını gören Sultan ilk olarak bölge aşiretlerini kazanmak ister. Bu arada askeri alanda yapılan Hamidiye Alayları reformu ile Doğu Anadolu'daki göçebe Kürt ve Türkmen halktan oluşan bir birlik kurulur. İlk bakışta Rusların Kazak askerlerine benzeyen bu birlikler 600 kişiden oluşup 30 birlik halinde düzenlenir. Ama yüzyılın sonunda, 800'le 1500 kişi arasında kuvvete sahip 63 birlik oluşturulur.⁴⁰ Bu alayların kuruluşunda rol oynayan asıl etkenler ise:

a) Merkezi otoriteyi tesis etmek, b) Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, c) Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, d) Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek, e) Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak, f) Pan-İslamizm politikasını yürütmektir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Doğu Bölgesi'nin sosyal ve siyasi hayatında rol oynayan bu alaylar dışında bölgede II. Abdülhamid'in uyguladığı diğer bir politika da Aşiret mektepleridir. II. Abdülhamid döneminde siyasi, dini ve idari amaçlarla ilk önce Arap aşiret

⁴⁰ Alan PALMER: **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, Çeviren: Belkis ÇORAKÇI DİŞBUDAK, İstanbul 2002, s. 177, 178.

⁴¹ Bayram KODAMAN: **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983, s. 29, 30.

çocuklarına mahsus olmak üzere açılan Aşiret Mektepleri daha sonraları Arnavutluk ve Doğu Anadolu'daki aşiretlerden de öğrenci kabulüne başlamıştır. Hususiyle Doğu Anadolu'daki Hamidiye Süvari alayları ileri gelenleri ve subaylarının çocuklarının okula alınması, askeri mülahazalara da yer verildiğini göstermektedir.⁴²

II. Abdülhamid döneminde izlenen denge politikası ülkedeki birlik ve beraberliği temin etmek istemiştir. 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilanı yönetimdeki ve Osmanlı Devleti bünyesindeki istikrarı sağlamadığı gibi yeni yeni sorunlarla karşı karşıya gelinmiştir. Bu sorunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de görülmüştür. Bölgeyi paylaşmaya yönelik faaliyetler I. Dünya Savaşı sırasında yoğunlaşmış ve bazı devletlerin kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar uygulamaya konmuştur. Bu amaçla bir taraftan doğu bölgelerinde Ermeni ve Kürt ayaklanmaları çıkarılırken diğer taraftan da Mondros ve Paris anlaşmaları ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetleri İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. İşgal acılarını yaşayan halk ise şanlı bayrağını dalgalandırmak için bütün gayretlerini ortaya koymuştur. Kurulan Milli Cemiyetler yanında yapılan bölgesel ve milli kongreler ile tahrikler karşısında çıkan ayaklanmalara rağmen bölgenin kurtuluşu sağlanmıştır. Doğu ve Güney cephesinde kazanılan askeri, siyasi başarılar sonrası batı cephesinde Erzurumlusu, Edirnelisi, Karslısı, Diyarbakırlısı, İzmirli ile birlikte yapılan mücadeleler nihai zaferi getirmiştir. 29 Ekim 1923'de Cumhuriyetin İlanıyla yeni Türk Devleti milli sınırlar içinde

⁴² Bayram KODAMAN: **a.g.e.**, s.79.

kurulmuş olmakla birlikte Atatürk Döneminde Doğu ve Güneydoğu'da tarihi senaryolar yeniden oynanmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde doğu bölgelerinde de uygulanacak Şark meselesi de bir devletin sonunu hazırlamıştır.

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN DAĞILIŞ VE YIKILIŞ DÖNEMİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNE YÖNELİK TEHDİT VE TEHLİKELER

3.1. Şark Meselesi ve Bölgenin Jeopolitik Önemi

Türkiye ve Anadolu Türklüğünün var olma ve yok olma davası ile karşı karşıya gelmesinin sebeplerinden birisi Emperyalistlerin tarihi düşmanlıklarıdır. İkinci bir neden de, Türkiye'nin jeopolitiği ve Ortadoğu'daki durumudur.⁴³ Jeopolitiğin kelime anlamı coğrafi politika veya coğrafyaya dayanan politika daha güzel şekliyle coğrafyanın yönlendirdiği politikadır.⁴⁴ Jeopolitiğin siyasal coğrafya ile ilişkisinin⁴⁵ dünya üzerinde en belirgin görüldüğü ülke olan Türkiye'nin önemi ise tarihin ilk devirlerinden itibaren kendisini göstermiştir. Anatolia, Küçük Asya olarak adlandırılan Türkiye coğrafyası tarih içinde birçok milletlere yerleşme yeri olmuş ve 11. yüzyıldan beri de “Türkmen Ülkesi” olarak adlandırılmıştır. Türkiye, Asya'nın kuzeybatısında, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında, kuzey yarımkürede, 36-48 kuzey enlemleri ve 26-45 doğu boylamları

⁴³ Mahmut RİŞVANOĞLU: **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul 1975, s. 247.

⁴⁴ Suat İLHAN: “Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, 8.9.1990, Ankara 1995, s. 7.

⁴⁵ Bkz., Kamil GÜNEL: **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, İstanbul 2002, s. 25-28.

arasında, orta kuşak veya orta iklim kuşağı içerisinde yer almaktadır. Türkiye yeryüzünde yoğun nüfuslu ülkelerin toplandığı ve büyük medeniyetlere beşiklik eden eski dünya kara kütlesi üzerinde yer alması ve hem karaların üzerinde bulunması hem de üç tarafı denizlerle açık olması yönünden tarihi çağlardan beri ayrı bir öneme sahip olmuş ve hâlâ bu önemini korumaktadır. Bu coğrafi konum gereği olarak başta Anadolu toprakları üzerinde doğup geliştiği ve çeşitli toplumların adeta hayat mücadelesi verdiği bir bölge özelliğinde olmuştur. Gerçekten Anadolu dünyada ilk hayvanların evcilleştirildiği (Hacılar, Suberde, Çatalhöyük) taneli yabani bitkilerin tarıma alındığı (Çatalhöyük) ilk defa bakırın eritilerek işlendiği (Ergani) bölgedir. Toprak yüzölçümü ile tek tek bütün Avrupa ülkelerinden büyüktür. Trakya ile Avrupa hudutlarına giren Türkiye, Asya, Avrupa ve Afrika arasında köprü durumunda olup geniş hareketsiz ve yeknesak yayla, Orta Asya'nın devamı durumunda Adalar denizi üzerinde son derece değişken ve batı kıyıları girintili ve çıkıntılı ve ince uzun körfezlerle burunlar birbirini takip etmektedir.⁴⁶

Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi bugün de Türkiye'nin dünya coğrafyasında sahip olduğu mevki ve bundan doğan stratejik ehemmiyeti avantaj ve dezavantajları beraberinde getirmiştir. Ancak stratejik önem ve mevkiden doğan dış baskılar, tehdit ve tehlikelere bakınca, Türkiye'nin stratejik mevkiinin onun için daha çok

⁴⁶ Mehmet KARAGÖZ: "Tehdidi Davet Eden Coğrafya ya da Türkiye", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002, s. 456, 457.

dezavantaj, yani mahzur oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Anadolu'daki bu güvenlik meselesi Osmanlı Devleti devrinde de en çok doğu bölgelerinde kendini göstermiştir. Zira bu bölgelerden Doğu Anadolu bölgesi Anadolu'nun birlik ve bütünlüğü bakımından önemli olmuştur. Çünkü Türkler tarafından Anadolu'nun fethi Doğu Anadolu'dan başlamıştır. Doğu Anadolu'nun ele geçirilmesinden sonra Adalar Denizi'ne kadar Anadolu coğrafyası üzerinde doğal bir engel bulunmamaktadır. Gerek Bizans Devleti zamanında gerekse Osmanlı Devleti zamanında Doğu Anadolu fethedilmeden veya birlik sağlamadan bölge devleti olma imkânın olmadığı müşahede edilmektedir. Osmanlı tarihi incelendiğinde, kuruluştan 1516 yılına kadar geçen 216 yıllık süre içerisinde mahalli bir devlet hüviyetinde kaldığı görülecektir. Yavuz Sultan Selim ve onu takiben Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu Anadolu'daki Diyarbakır, Harput, Van, Erzurum ve Bitlis gibi önemli merkezleri ele geçirmesinden sonra Anadolu sınırlarını aşan bir cihan devleti olabilmiştir. Doğu Anadolu'nun bu öneminden dolayıdır ki, Osmanlı döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu, bölgeye hâkim olmak güçlerin mücadelesine sahne olmuş ve bu mücadeleler sırasında bölge insanı üzerinde

⁴⁷ Fahir ARMAOĞLU: **Türkiye Cumhuriyeti'ni Yıkma Matuf Siyasi ve İdeolojik Oyunlar**, Ankara 1986, s. 9-13; Ayrıca bkz., Yavuz ERCAN: "Bloklar arası Çatışmalarda Osmanlı Topraklarının Stratejik Önemi", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 116-122.

yaşadığı coğrafyanın stratejik öneminden kaynaklanan tehdit unsurunun etkisinde kalarak huzursuz olmuştur.⁴⁸

Kısaca Yakındoğu merkezindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu, jeopolitik konumu, Kafkasya ve İran'dan gelen nüfus hareketlerinin akış güzergâhında bulunması, yer yer engebeli arazisi ve iklimi, Filistin ve Hicaz'dan sonra semavi dinlerin önemli kültürel alanını teşkil etmesi, çok eski birtakım inanç sistemlerini koruması ile birlikte yeni eklektik inanç sistemlerini doğurması ve nihayet heteredoks hareketleri barındırması gibi hususiyetleri ile tabii sınırları içerisinde bulunduğu Anadolu'nun "yumuşak karnını" teşkil etmektedir.⁴⁹

Şark Meselesi tabiri siyaset adamları ve tarihçiler tarafından bugüne kadar çeşitli şekillerde tariflenmiştir. Terimin ilk defa 1815 tarihinde Viyana Kongresi'nde Rus delegasyonu tarafından kullanılmıştır. Terim daha sonra çeşitli manalarda olmak üzere diplomatlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, XX. Yüzyılda ise İmparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması manasında kullanılmıştır. Fransız tarihçisi

⁴⁸ Orhan KILIÇ: "Osmanlı Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Güvenlik ve Huzurunu Tehdit Eden Unsurlar", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 507.

⁴⁹ Muammer GÜL: "Baba İshak İsyanı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Güvenliği ve Jeopolitiği Açısından Önemi", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 395; Aynı yazarın konuyla ilgili yazısı için bkz. Muammer GÜL: "Güneydoğu ve Millî Bütünlüğümüzün Coğrafi-Tarihi Temelleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı: 46, c. 16, Mart 2000, s. 193-203.

Albert Sorel, “Türkler Avrupa’ya ayak bastığı günden beri Şark Meselesi zuhur etti.” diyerek meselenin aslında bir “Türk Meselesi” olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁰ Konuyla ilgili Borjva’nın değerlendirmesinde Türklerin Avrupa’ya geçmesi, İstanbul’u fethetmesi Şark meselesi sadece bir perdedir.

Advard Deriyo ise “Şark meselesi, Fatih Sultan Mehmet Han’ın İstanbul’u fetih ve İstanbul’a ayak basması ile değil Hz. Muhammed’in (S.A.V.) dünyaya gelmesi ile birlikte doğmuştur. Bu cihetle Şark meselesi, bir İslam meselesi demektir. İslam’ın Avrupa’da ve Asya’da ric’at etmesi, Şark meselesini tevlid etti” demektedir.

Rus Soloviyet’e göre mesele düşünülemez kadar eski zamanlardan beri Avrupa ile Asya’nın çarpışmasıdır ki, bu çarpışmada Avrupa, hayat bahşeden denizlerin, Asya yaşanması mümkün olmayan bozkırların tesirlerini teşhis eder.⁵¹

Şark meselesinin çıkmasındaki faktörler fiziki, yapısal ve kültürel olarak sıralanmakla birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu’yu da ilgilendiren faktörler şöylece özetlenebilir.

⁵⁰ Abdulhaluk M. ÇAY: “Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası”, **Türk Kültürü**, sayı: 350, yıl: 30, Haziran 1992, s. 328.

⁵¹ Raif KARADAĞ: **Şark Meselesi**, İstanbul 1971, s. 7-16; Şark Meselesi için ayrıca bkz., Süleyman KANİ İRTEM: **Şark Meselesi**, İstanbul 1999, s. 27-32; Hamza ZÜLFİKAR: **Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü**, Ankara 1992, s. 26, 27.; Yılmaz ÖZTUNA: **20.Yüzyılın Son Çeyreğinde Şark Meselesi**, İstanbul 1989; Arslan TOPÇUBAŞI: **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara 2000; Bayram KODAMAN: **Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi**, Ankara 1992.

I. Tarihi amiller: Yerli ve yabancı ilim, fikir ve siyaset kadrolarının ciddi veya gayri ciddi tarih yorumları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımızın ve aşiretlerin “menşei” konusunda öne sürdükleri teoriler.

II. Harsi amiller (Kültür faktörü): Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da konuşulan “ağızlar” etrafında, aynı çevrelerce ortaya konan tezler, yine aynı yörelerde müşahede edilebilecek “farklı inançlar” üzerinde koparılan gürtlütler ve “milli kültüre yabancılaşma” vetiresi.

III. İçtimai amiller (Sosyal faktörler): Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımızın, uzun bir zaman dilimi içinde “konar-göçer” statüsünü koruması ve “aşiretler” halinde bulunması ve bu durumun doğurduğu meseleler.

IV. Coğrafi amiller: Bölgenin sarp arazi yapısı ve sert iklimi ile ilgili açıklamalar ve bunun “milli irtibatı” zayıflatan yönleri.

V. İktisadi amiller: Üretici ve tüketici olarak bölge halkının “milli yapı” ile bütünleşememesi, komşu yabancı ülkelerle olan iktisadi ilişkiler.

VI. Ruhi amiller (Psikolojik faktörler): Şark meselesinde “Kürtlük kompleksi”, “Kürt” sayılma endişesi ve bunun kaynakları.

VII. İdare ve iç siyaset amilleri: Ülkemizde, bazı idare ve siyaset adamlarının hatalı davranışları, yetersiz ve tecrübesiz kadroların kaş yapayım derken göz çıkarmaları.⁵²

Şark Meselesinin hedeflerine rağmen, Türkler Anadolu'ya girmiş, Rumeli'ye geçmiş, Balkanlar'ı tamamen zapt etmiş ve Viyana kapılarına kadar ilerlemişlerdir. Fakat 1683 tarihinde Türklerin Viyana'da mağlubiyete uğramasıyla Şark Meselesinin ilk safhası bitmiş, ikinci safhası başlamıştır.⁵³ İşte bu tarihten sonra yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Avrupa taarruzda, Türkler ise savunmadadır. Avrupa'nın amacı, haçlı zihniyetiyle, Türkleri Balkanlardan ve Anadolu'dan atmaktır. Bunun için Hıristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak, bunun için de Hıristiyan toplumları isyana teşvik ederek, muhtariyetlerini ve istiklallerini temin etmek gerekliliğine inanmışlardır. Sonuçta ise Anadolu'yu paylaşmak temel amacı oluşturmuştur.

Görüldüğü gibi, Müslüman ve Türkleri Anadolu'dan atmak Şark Meselesinin temel sebeplerinden biridir. Diğer bir temel sebep de Avrupa'nın ekonomik emperyalist ve kolonyalist yayılması politikasıdır. Bu politikanın altında ise maddi, stratejik ve psikolojik sebepler yatmaktadır.⁵⁴

⁵² Ahmet ARVASI: **Doğu Anadolu Gerçeği**, Ankara 1988, s. 10, 11.

⁵³ Bayram KODAMAN: **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁴ Şükrü Nuri EDEN: **Şark Meselesinin Dış Boyutu**, Kayseri 1990, s. 7; Viyana Kongresi için bkz., Mehmet GÖNLÜBOL: **Milletlerarası Siyasî Teşkilatlanma**, Ankara 1964, s. 34-39.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti büyük tehlike ve güçlüklerle karşı karşıya gelmeye başlamış, aynı yıllarda ise Avrupa’da modern emperyalizm çağı başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin müdahalesini önlemek için 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı gibi ıslahatlara girişmiştir. Ancak söz konusu devletlerin kışkırtmaları sonucu bu ıslahatlar fayda vermemiş Sırp ve Yunan isyanları sonrası özellikle Rusya ile yapılan savaşlarla devlet birçok toprağını kaybetmiştir.⁵⁵

1854 Kırım Savaşı’ndan sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı batılı devletlerin Şark Meselesini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmalarına yol açmıştır. Rusya ve İngiltere’nin kahramanları olduğu Şark meselesi oyununda özellikle Doğu bölgesine yönelik politikalar karşısında Osmanlı Devleti, Rus ve İngiliz emperyalizminin hareket kabiliyetini azaltabilmek için devletin askeri ve idari gücünü bölgeye kaydırmış, mahalli kuvvet ve otoritelerden âzâmi ölçüde faydalanmış ve bilhassa Avrupalı misyonerlerin faaliyetlerini kontrol altına alma gibi karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu politika o zamanın emperyalist güçlerini memnun bırakmadığı için büyük tenkitlere uğramıştır. Şurası tarihi bir gerçektir ki, Osmanlı Devleti’nin karşı politikası Fırat Havzası’nı İngiliz, Rus ve diğer güçlere karşı korumada etkili olmuştur.

⁵⁵ İngiltere ve Rusya’nın Osmanlı Devletine yönelik faaliyetleri için bkz., H. İbrahim KARAL: **Türk-Sovyet İlişkilerinin Başlangıcı ve Batı Diplomasisinin “Şark Meselesi”**, 8. Türk Tarih Kongresi 3. cilt’ten ayrı basım, Ankara 1983, s. 1853-1858; Hayri MUTLUCAG: “İngiltere’nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri”, **Belgelerle Türk Tarihi**, sayı: 26, Kasım 1969, s. 51-55.

Milli Mücadele de Fırat Havzası Cephesinde çağın büyük devletleri tarafından Batı cephesinde olduğu gibi desteklenen bir düşmanın bulunmaması Türk milletinin menfaatinadır. Şayet Rusya'da 1917 Ekim ihtilali olmasaydı ve Rusya Çarlar dönemindeki isteklerini gündeme getirebilseydi Anadolu birliğini muhafaza etmede büyük güçlüklerle karşılaşılabilirdi.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına yönelik Şark meselesi⁵⁷ Lozan Anlaşmasıyla sona ermiş ve Türkiye Cumhuriyeti bu meseleye konu olan pek çok unsurdan arındırılmıştır. Cumhuriyet dönemindeki mesele ve olaylar için Doğu Sorunu tabiri, Şark meselesinin yerini almıştır. Şark meselesinin gerek Osmanlı'ya gerekse yeni Türk devletine miras bıraktığı iki konu ise Ermeni-Kürt sorunları olmuştur.

3.2. Ermeni Olayları

Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri azınlıkta oldukları Batı Anadolu'da başlamıştır. Çukurova'dan Karaman ve Kütahya'ya gelmiş olan Ermeniler, Osman Gazi'nin 1324 tarihinde Bursa'yı devlet merkezi yapmasıyla Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya taşınmıştır. Tarihte Ermenilerin talihi Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle başlamıştır. Şayet İstanbul fethedilmeseydi ve Ermeniler buraya yerleştirilmeseydi; günümüzde Ermeni mevcudiyetinden bahsetmek bile hayal olurdu. Fatih İstanbul'u aldıktan sonra, sırf kendi teşebbüsü

⁵⁶ Abdülkadir YUVALI: **a.g.m.**, s. 9, 10; Abdulhaluk ÇAY: "Şark Meselesi ..." **a.g.m.**, s. 330.

⁵⁷ Şark Meselesi ve Doğu Sorunu ile ilgili Türkiye'nin Paylaşılmasına Yönelik Projeler hakkında bkz., Trondafir Djuvara: **Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)**, Ankara 1999, s. 15 vd.

ile Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisleri Hovakim'i İstanbul'a getirerek, Rum Patrikliğinin yanında, bir de Ermeni Patrikliği kurmuş (1461) ve Ermenileri de bu patriklik ile idare etmiştir. Zira İstanbul'un fethi Türkleri sevindirdiği kadar Ermenileri de sevindirmiştir. Kayseri, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Divrik eyaletlerinden özellikle Ermeni sanat ve ticaret erbabı payitahta gelerek muhtelif semtlere yerleşmişlerdir. Fatih'in Karaman'ı fethetmesiyle buraya Çukurova'dan gelme çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a getirerek Samatya'ya yerleştirmiştir. 1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim Tebriz'den, 1534 tarihinde Kanuni Van ve havalisinden kuyumcu, sarraf, kalfa, mimar ve fikir adamı birçok Ermeni'yi alarak İstanbul'a yerleştirmiştir.⁵⁸

Osmanlı idaresinin bu kadar adil olmaya çalışmasına rağmen Anadolu'da yaşayan bir kısım Ermenilerin XVI. yüzyılda zaman zaman dış tesirlere kapıldıkları, devlet aleyhine faaliyetlere giriştikleri görülmektedir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Rus-İran harbinde, Rusları kurtarıcı olarak bekleyen Ermeniler Rus idaresinde muhtar bir yönetime kavuşabileceklerini sanmışlar. Fakat aldanmışlar, bunu da kısa zamanda anlamışlardır. 1848'de hatta İstanbul Ermenilerinden mürekkep bir grup patrikhaneye karşı nümayiş bile yapmışlardır.

⁵⁸ Mustafa GÜL: "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, 17-21 Haziran 1991 Kars, Ankara 1992, s. 231, 232; Ermeni Meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Kamuran GÜRÜN: **Ermeni Dosyası**, İstanbul 2001, Azmi SÜSLÜ: **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987; Esat URAS: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976; Sadi KOÇAŞ: **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967, Kazım KARABEKİR: **İstiklal Harbimizin Esasları**, Yayına Hazırlayan: Faruk ÖZERENGİN, İstanbul 2000; Mehmet HOCAOĞLU: **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.

1860'da Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlanmıştır. 17 Mart 1863'te bu nizamname Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmiştir. Bu nizamnameye göre Ermeniler İstanbul'da faaliyet gösterecek, 140 üyeden oluşacak bu meclis tarafından alınan kararlara göre yönetilecekti.⁵⁹

1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'le birlikte açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 9 Ermeni mevcuttu. O günlerde Ermeniler Kanun-i Esasi'den memnundular. Fakat çok geçmeden Rusların teşvik ve tahriklerine kapıldılar. Nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında hıyanet seviyesinde su yüzüne çıktı. Nitekim adı geçen savaşta Rus orduları Yeşilköy'e geldiklerinde, Ermenilerden bir grup, başlarında Ermeni Patriği Nerses bulunduğu halde, Grandük Nikola'nın karargâhına giderek, Bab-ı Âli ile yapılacak anlaşmaya Ermeniler lehinde bir hüküm koydurması için ricada bulundular. Neticede, Ayestefenos anlaşmasının 16. maddesi Ermenilere hasır edildi. Ermeniler bununla da yetinmeyerek, birkaç ay sonra başka bir heyeti Berlin'e yollayarak Berlin Anlaşmasına 61. maddeyi eklettirirler. Buna göre Büyük devletler Doğu Anadolu'da reform yapılacağına söz verirler ve reformların yapılmasını, Bab-ı Âli'ye bırakırlar. Ermenilerin devlete karşı açıkça iki hıyanetinden sonra Türklerin onlara iyi nazarla bakması beklenemezdi. Nitekim Türk ve Ermeni münasebetleri gittikçe kötüleşti ve Ermeni çetelerinin tahrikleri sonunda iki taraf arasında sıcak bir mücadele başlatıldı. 1877-1878

⁵⁹ Hamit PEHLİVANLI: Mayewski: **Doğu Anadolu Raporu**, Ankara, s. 15-17.

Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Berlin anlaşması Ermenilerin Rusya ile alan münasebetlerini artırdı.⁶⁰

Uluslararası alanda Amerika-Ermeni ilişkilerinin etkinlik kazanması, II. Abdülhamid devrindeki 1894-1895 olaylarıyla olmuştur. Olayların yankılarının Amerika'ya erişmesi üzerine, Senato, Türklerin Ermenilere Hıristiyan olduklarından dolayı yapmakta oldukları söylenen zulme ılımlı bir uyarıda bulunmak istemiştir. Padişah da Amerika'dan olaylar hakkında inceleme yapmak üzere bir heyet göndermesini ve arabuluculuk yapmasını önerince, Amerika, kendisine abartılmış raporlar geldiği, böylece bir incelemeye ancak Amerika'nın yer almadığı Ayastafanos ve Berlin Antlaşması devletlerinin hakkı olduğunu gerekçe göstererek, isteği reddetti. Ancak, raporların doğrulanması üzerine Amerika, kurulacak olan inceleme komisyonuna gayri resmi de olsa katılmak istedi. Oysaki bu isteği yapana kadar Türk Hükümeti, bu konuda Avrupa devletlerine müracaat etmişti. Onların da sonradan yapılan Amerikan müracaatını kabul etmemeleri, hem Osmanlı-Amerikan hükümetleri arasında bir uyuşmazlık doğmasına neden olmuştu.

Bu olaylar ve doğurduğu gerginliğe 1909, 1915 olaylarının da eklenmesi, gerek tehcirlerde gerek tüm olaylarda mağdur olan Ermenilerin pek çoğunun Amerika'ya göçüşü, Amerika'daki Ermeni

⁶⁰ Bayram KODAMAN: "Ermeni Meselesinin Doğu Sebepleri", **Türk Kültürü**, sayı: 219, yıl: 29, Mart-Nisan 1981, s. 248; Ayrıca bkz. Davut KIRIÇ: "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası'nın Rolü", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 491-503; Ergünöz AKÇORA: **Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları (1896-1916)**, İstanbul 1994, s. 66, 67.

sempatizanlığını büyük boyutlara ulaştırdı. Amerika'ya göçüp orada yerleşen, Amerikalılaştan Ermeniler de gitgide çoğalarak hem bu hisleri körüklemeye, hem de terk ettikleri topraklar üzerinde emeller besleyerek bu emellerini Amerikan kamuoyuna ve hükûmetine duyurmaya başladılar.⁶¹

Ermeni sorunu oluşturmadaki Rus politikasının esasını ise, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurması değil, onları kendi nüfuzu altına alarak Basra ve İskenderun Körfezlerine inmek, doğu Karadeniz yolu ile de Boğazlara biraz daha yaklaşmak teşkil ediyordu. Kısacası, Ermenisiz bir Ermenistan yaratmak istiyorlardı. İngiltere ise, Ermenileri kullanarak Osmanlı toprakları üzerinde kendine bağlı bir Ermenistan kurmak ve ileride Rusya'daki Ermenileri de katarak Büyük/Bileşik Ermenistan'ı yaratmak istiyordu. Böylece, hem Ruslarla Ermeniler çarpışacaklar, hem de Rusya'nın Kafkasya'nın güneyine inerek Ortadoğu ve Hindistan yolu üzerindeki çıkarlarına zarar vermesini önleyecek tampon bir devlet yaratılmış olacaktı.⁶²

Bu tür politikaların Ermeni meselesinde üç temel sebebi vardı. Bunlar:

Maddi Sebepler: XIX. Yüzyılda sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa dünyanın sanayi, sermaye ve üretim merkezi olmuştur.

⁶¹ Seçil AKGÜN: **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981, s. 13, 14; Türk-Amerikan İlişkileri için bkz., Mine EROL: **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi**, Giresun 1972,

⁶² Mehmet KOCAOĞLU: **Uluslar arası İlişkiler Işığında Ortadoğu**, Ankara, 1995, s. 239; Türk-İngiliz İlişkileri için bkz., Ömer KÜRKÇÜOĞLU: **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara 1978; Erol ULUBELEN: **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967; Goothard JAESCHKE: **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991.

Bundan dolayı, sanayi için hammaddeye, üretim için pazarlara, sermayesini arttırmak için de ucuz emeğe, teknik ve sermayenin bulunmadığı ülkelere ihtiyacı vardı.

Stratejik Sebepler: Sömürgeleri, pazarları, kontrolleri altındaki ülkeleri korumak ve oralarla irtibatı sağlamak için dünya savunmasındaki önemli noktaları ve mevkileri ele geçirmek veya tesir sahası içine almak gerekiyordu.

Psikolojik Sebepler: Bilindiği gibi, emperyalizm sadece insanların maddi ihtiyaçlarını gideremez. O, aynı zamanda manevi yani psikolojik ihtiyaçları da tatmin eder ve karşılar. Bunlar arasında dünyaya hükmetme, büyük devlet ve millet olma arzusu sayılabilir.⁶³

1860'lar ve sonrasında Ermenilere tarihin hiçbir döneminde görülmediği kadar dış destek verilmeye başlandı. 1862'de doğu Torosların eteğindeki Zeytün'de bir Ermeni isyanı başlatıldı. Rusya ve Türkiye'de eğitilmiş olan ikinci ve üçüncü kuşak Ermeniler, Avrupa'da çok güncel olan ihtilâlcî düşünceleri benimseyerek birçok cemiyetler ve komiteler kurdular. 1890'ların sonuna doğru Ermenilerin gittikçe artan mantıksız ve karşılanması imkânsız taleplerine, kendi içinde baskı altında tuttuğu aşırı uçları, dış politika çıkarları doğrultusunda Rusların kışkırtma ve desteklemesiyle terör ve katliam hareketlerini başlattı. Önce Hınçaklar, sonra Taşnaklar devlete karşı isyanlar başlattılar. 1890 Erzurum isyanı, 1892-93 Kayseri,

⁶³ Nuri YAVUZ: "Sözde Ermeni Soykırımı'nın Gerçek Sebepleri", **Yeni Türkiye**, 1.Sayı, (Ocak, Şubat 2001), s.278.

Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894 Samsun isyanı, 1895 Babıali gösterisi, Zeytun isyanı, 1896 Van isyanı, 1903 Samsun ve 1909 Adana isyanı ve daha birçokları bunlar arasındadır.

1914'te Birinci Dünya Savaşı çıktığında Ruslar Ermeni isteklerini körükleyerek Doğu Anadolu'da Ermenileri beşinci kol olarak kullandılar. Ruslar, İngilizler, Fransızlar gerektiği zaman kendi amaçları doğrultusunda Ermenileri sürekli kullanmışlar, ama onlar için hiçbir fedakârlığa katlanmamışlardır. Osmanlı yetkililerinin aşırı tepkiyle tereddüt karışımı davranışları; yabancı baskısıyla geri çekilmeleri ve pasiflikleri, merkezi hükümetle taşradaki yetkililer arasındaki yetersiz işbirliği bazı isyanlarda Ermenilerin işi iyice azdırmalarına ve çok kan dökmelerine neden olmuştur.⁶⁴

1915 yılında Ermeni isyanlarının artması üzerine Osmanlı hükümeti Tehcir işlemine karar vermiştir. Tehcir sırasında 1.500.000 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiaları ise doğru değildir. Zira o dönem Ermeni nüfusu toplam 1.300.000, 1.400.000 civarındadır. I. Dünya

⁶⁴ Mehmet KOCAOĞLU: **a.g.s.**, s. 467, 468; Ermenilerin Anadolu'daki Katliamları ve Silahlı Faaliyetleri için bkz., Erdal İLTER: **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlı Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul 1995, s. 24-80; Nurhan AYDIN: "Ermeni Çetelerinin Silahlı Propaganda ve Ajitasyon Metodu", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 173-185; Hamza ZÜLFİKAR: **a.g.e.**, s. 22 vd.; Serdar TÖREHAN: **Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu**, Bitlis 1995, s.4 vd.; Hayri BAŞBUĞ: **Kürd Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984; Ahmet EYİCİK: "I. Dünya Savaşı'nda Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 335-344; Azmi SÜSLÜ: **Ermenilerin Yaptığı Katliamlar**, Ankara 1986.

Savaşın bitimiyle birlikte Paris Konferansı ile başlayan⁶⁵ ve Sevr anlaşması ile uygulanmak istenen Büyük Ermenistan kurma girişimleri söz konusu olmuştur. Ancak Türk milletinin var olma mücadelesi sergilediği Kurtuluş Savaşı sırasında Doğu cephesinde Ermeni hayalleri kazanılan askeri ve siyasi başarılarla sona erdirilmiştir. Lozan Konferansı Ermenilerin yeniden ümitlenmesine neden olsa da sonuçta herhangi bir şey elde edememişlerdir.⁶⁶ Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyetinin ilk on beş yılında kendisini gösteren Kürçülük hareketleriyle Ermeni olaylarının benzerlikleri ise şöyledir:

1. Coğrafi Şartlar: Doğu Anadolu'da coğrafi şartlar açısından gerek Kürtler gerekse Ermeniler açısından Balkanlar'da olduğu gibi elverişli bir ortam yoktur. Yine Balkanlar'ın tersine, coğrafi şartların neticesinde Ermeniler de Kürtler de dağınık halde yaşıyorlardı. Bu açıdan Balkanlar'da olduğu gibi herhangi bir birliktelik yoktu. Kaldı ki Anadolu'da yaşayan Ermenilerin çoğu bu coğrafi dağınıklık nedeniyle Türklerin arasında eriyip gitmişti. Bu olumsuz şartlar bir devlet kurmayı zorlaştırdığı gibi kurulsa dahi güvenliği her an tehdit altında olacak ve ekip biçecek yerleri olmadığından ekonomik açıdan dışarıya bağımlı yaşayacaklardı.

2. Nüfus ve Din: Ermeniler Doğu Anadolu da hiçbir yerde nüfusun % 39'dan fazlasını teşkil etmiyorlardı. Bu sebeple Ermenilerin bir devlet

⁶⁵ Bkz. Kadir KASALAK: "Paris Konferansı Sırasında Ermenilerin Türkiye'yi Bölme ve Büyük Ermenistan Kurma Girişimleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 123-131.

⁶⁶ Veysel EROĞLU: **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995, s. 58-62.

kurmalarının zaten mümkün olmadığını İngilizler de biliyordu. Buna rağmen Ermenileri kullanmaya devam etmişlerdir. Burada hemen belirtmeli ki, Osmanlılar azınlık tabirini bilmezlerdi. Osmanlılar sadece Müslim-Gayrimüslim tabirini kullanırlardı. Bu açıdan Kürtlerde Türklerde Müslüman olduğu için nüfusu bir diğerinden ayırmak mümkün olmamış, yalnızca kültürel farklılıklar bu güne kadar kullanılmaya çalışılmıştır.

3. Ekonomik Şartlar: Kışkırtıcıların en çok kullandıkları faktör önce Osmanlı İmparatorluğu'nun sonra da Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik problemlerdir.

4. Tarihi Köken: Ne Ermeniler ne de Kürtler gerçek anlamda tarihte herhangi bir devlete sahip olmamışlardır. Kendilerini Urartulara nispet eden Ermenilerin iddiaları boş çıkmıştır.

5. Devletlerin Çatışan Menfaatleri: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki mezkûr devletlerin menfaatlerinin çatışması Ermeni ve Kürt unsurlarının her ikisinin de menfaat sahibi devletler tarafından kullanılması sonucunu vermiştir. Bu menfaatler:

a) Bölgesel çıkarlar, b) Demiryolu, c) Petrol bölgeleri, d) Petrol boru hatları⁶⁷

⁶⁷ H. Ersin AVCI: "Ermeni Meselesi ve Güneydoğu Sorunu Arasındaki Benzerlik, Türkiye'nin Geleceğine Olası Tesirleri ve Çözüm Yolları", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, s. 105, 106.

4. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA VE MİLLİ MÜCADELEDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU

18. Yüzyılda başlayan Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları 19. Yüzyılda devam etmiştir. Bu toprak kayıpları savaşların yanı sıra özellikle Fransız İhtilali'nin etkisiyle meydana gelmiştir. Zira Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan milliyetçilik, milli egemenlik gibi akımlar Osmanlı Devleti'nde bağımsızlık amaçlı isyanlara neden olmuştur.

Osmanlı Devleti XX. Yüzyılda ise birliği ve bütünlüğüne yönelik iç ve dış tehditlerin altına girmiştir. Zayıflamış olan ve dağılma tehlikesi içinde bulunan Osmanlı Birliği'ni muhafaza edebilmek için padişah olan II. Abdülhamid tarafında denge politikası ile ülke idare edilirken bir kısım aydınlar ise Osmanlıcılığa dayanan bir meşrutiyet ile dağılmaya son vermek istemiştir. I. Meşrutiyet'in kısa zaman sürmesi sonrası 23 Temmuz 1908'de yeniden Meşrutiyet'in gelmesi ile bütün sorunların düzeleceği düşüncesine sahip olunmuştur. Ancak meşrutiyet ortamı yönetimdeki istikrarı sağlamadığı gibi sağlanan hürriyet ortamını fırsat bilen ayrılıkçı gruplar Osmanlı Devleti'ni yeni sorunlarla karşı karşıya getirmiştir.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrası yıpranan Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmek zorunda kalması sonucu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya tehditler söz konusu olmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın genel ve özellikle Ortadoğu politikaları bölgeye yönelik tehditleri arttırmıştır. I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya yönelik planlarda buna etki etmiştir. Bu arada

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan bazı unsurları ayaklandırmak yoluyla cephe gerisinde huzursuzluk çıkarmak isteyen İtilaf Devletleri Ermenilerden ve Kürtçülük faaliyetlerinden önemli ölçüde yararlanmak istemiştir. Özellikle 1914'te Şeyh Selim⁶⁸ Ayaklanması devletin Doğu Anadolu'ya gerçekleştirmek istediği sosyal idari nitelikteki reformları baltalamak istenirken, ayaklanmada Rus ve Ermeni desteği de eksik kalmamıştır. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında bölge halkının Kürtçülük hareketlerine itibar etmediği, olayların daha çok İstanbul'da ve yabancı ülkelerden yönlendirilerek çıkarılmak istendiği görülmüştür. İngiltere bu doğrultuda istihbarat subayı Albay Maursell'in: "Pantürkizme karşı ağırlıklı olarak Kürtçülüğü çıkarmak gerekir..." görüşünü Kürt grupları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanarak uygulamıştır. 1914-1917 yıllarında Kürtçü unsurlar Rus yöneticilerle temaslarda bulunmuştur. Bu yöndeki faaliyetler Mondros Mütarekesi'nin 7.maddesinin ihlal edilerek işgallerin başlaması ile yeni bir boyut almıştır. İngiltere'nin Kasım 1918'de Kürtçülük konusunda merkez haline getirilen Musul ve çevresini işgal etmesi ve Şeyh Mahmut'u kullanması bölgede yeni bir oluşumu doğurmuştur.⁶⁹

I. Dünya Savaşı'nda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkan diğer bir sorun ise Ermeni olayları olmuştur. I. Dünya Savaşı'na kadar yoğun

⁶⁸ Mustafa BALCIOĞLU: "1.Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: "Şeyh Selim Ayaklanması", **Türk Kültürü**, yıl: 30, sayı: 350, s.362; Bayram BAYRAKTAR: "1914 Bitlis Ayaklanması", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s.215.

⁶⁹ Kemal MELEK: **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul 1983, s.17.

bir hazırlık devresi geçiren Ermeniler Osmanlı topraklarında bir “Ermeni” devleti kurabilmek için, savaşı fırsat bilmiştir. Nitekim Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde başarısız olması ve Rusların Doğu Anadolu’ya girmesi üzerine örgütlenmiş olan Ermeniler Ruslarla birleşerek bölgede katliama başlamıştır. Hükümet savaşın başlarında “Tehcir Yasası”nı çıkararak olaylara karşı önlem almak istese de Diyarbakır, Urfa, Erzurum, Kars, Van, Bitlis gibi bölgelerde Ermeni mezalimi yaşanmıştır.

3 Mart 1918’de Rusya ile Brest-Litovsk anlaşmasının imzalanması ile Ruslar Doğu Anadolu’da işgal ettikleri yerleri 1914 sınırına kadar boşalttıkları gibi Elviye-i Selaseyi Türkiye’ye bırakmışlardır. Ancak bu anlaşmayı tanımak istemeyen Ermeni çeteleri Doğu Anadolu’da katliamlara başlamıştır. Bu durum karşısında, hareket geçen Türk ordusu işgal bölgelerini ve Kars, Ardahan ve Batum’u geri almıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanması ile 25 Ocak 1919 tarihine kadar Elviye-i Selase’nin tahliye edilmesi söz konusu olmuştur.⁷⁰

Mondros Ateşkes Antlaşması’nın uygulanmaya başlamasıyla Osmanlı Devleti’nin toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlamıştır⁷¹. Bu dönemde Anadolu’yu işgalden kurtarmak ve Anadolu halkının bağımsızlığını yeniden sağlamak amacıyla yürütülen

⁷⁰ Ahmet Ender GÖKDEMİR: **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998, s.15; Mustafa GÜL: “Elviye-i Selase’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Atatürk Yolu**, Mayıs 1995, yıl: 8, c.4, sayı: 15, s.499; A.Nimet KURAT: **Türkiye ve Rus**, Ankara 1990, s.466-490.

⁷¹ Mehmet ŞAHİNGÖZ: “Milli Mücadelede Protesto ve Mitingler”, **Türkler**, Cilt: XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.726 vd.

mücadeleye karşı bazı engeller çıkarılmıştır. Bu engellemelerin arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkan Kürt isyanları başta yer alır. Şeyh Eşref isyanı dışındaki isyanlar ayrılıkçı bir amaç gütmüş olup ayaklanmaların tarihlerine dikkat edildiğinde, Batı cephelerindeki olaylarla aynı döneme rastlanıldığı görülür. Örneğin; Koçgiri isyanının⁷² Yunan işgaliyle paralel genişlemesi buna kanıttır.

Özellikle İngilizlerin Doğu ve Orta Doğu'daki nüfuzlarını arttırmak ve stratejik bölgedeki aşiretleri bir devlet altında toplayarak bağımsız hale getirmek istemesi, bazı devletlerin Milli Mücadele döneminde, bölgedeki politikalarını etkilemiştir. İngiltere Edward Noel isimindeki binbaşyı 1919'da Güneydoğu Anadolu'ya göndererek, bu bölgedeki aşiretleri isyana teşvik ederek bir Kürt Devleti oluşturma ve Ortadoğu siyveti doğrultusunda uluslararası desteği yanına almayı ihmal etmemiştir.⁷³

I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'yu işgal eden devletlerden özellikle Fransa ve İngiltere tarafından öne çıkarılan diğer bir mesele Ermenilerdir. Paris Barış Konferansıyla bir Ermeni devleti kurulması fikrinin ağırlık kazanmasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermeniler harekete geçmişlerdir. Güney cephesinde Fransızlarla Urfa,

⁷² Koçgiri İsyanı için bkz., Mustafa BALCIOĞLU: **İki İsyan, Bir Paşa**, Ankara 2000; Hüseyin YILDIRIM: "Koçgiri Ayaklanması", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s.382.

⁷³ İngiltere'nin Milli Mücadelede Kürt olaylarına bakışı ve olaylara müdahalesi için bkz., Ahmet MESUT: **İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)**, İstanbul 1992.

Antep, Maraş'ta⁷⁴ savaş yapan ve Kuvay-ı Milliye'yi destekleyen bölge halkı özellikle Ermenilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ermenilerle asıl mücadelenin olduğu cephe doğuda olmuştur. Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun başarılı harekâtı sonucu fazla tutunamayan Ermeni hükümeti 3 Aralık 1920'de Gümrü Barış Antlaşması'nı, 16 Mart 1921'de de Moskova Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.⁷⁵

Milli mücadele hareketini teşkilatlandırmak amacıyla Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, Doğu Anadolu'da "Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye" cemiyetinin desteğiyle 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ni toplamıştır. Kongrede vatanın birliği ve bütünlüğü yönünde karar alınmıştır. Mustafa Kemal Erzurum'da Kürt reislerinin desteğini de almıştır. 4 Eylül 1919'da Sivas kongresinin başlamasından sonra Paris Barış Konferansı'nda Kürtlerin temsilcisi rolünü oynayan Şerif Paşa'nın Ermenilerle anlaşması bölgede Milli Mücadeleye⁷⁶ güç katmıştır. Zira büyük devletlerin dahi Ermeniler

⁷⁴ Milli Mücadelede Urfa, Antep, Maraş savunması için bkz., İsmail ÖZÇELİK: **Milli Mücadelede Güney Cephesi**, Ankara 1992; Urfa 1973 İl Yıllığı, s.24; Hüseyin BAYAZ: **Antep Savunması Günlüğü**, İstanbul 1994; Ayhan ÖZTÜRK: **Milli Mücadelede Gaziantep**, Kayseri 1994; Celal ÇOĞALAN, Halit KURTARAN: **Her Yönüyle Maraş**, İstanbul 1969.

⁷⁵ Bkz., Kemal MELEK: **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul 1978.

⁷⁶ Kurtuluş Savaşı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Milli Mücadele hakkında geniş bilgi için bkz., Selahattin TANSEL: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, 4 cilt, İstanbul 1991; Refik TURAN, Azmi SÜSLÜ vd.: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara 2000; Kazım KARABEKİR: **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 2000; Yücel ÖZKAYA: **Türk İstiklal Harbi ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1998; Sebahattin SELEK: **Milli Mücadele**, c.1-2, İstanbul 1981; Naşit ULUĞ: **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973; Salahi SONYEL: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1986; Osman ULUBAY: **Amerikan Basınında**

lehine yapmacık bir tavır takındığı ortamda Şerif Paşa'nın bu davranışları ile Kürtçülük faaliyetleri istenilen neticeyi alamamıştır. Papaz Frew, E.W.C.Noel gibi kişilerle Anadolu içinde propaganda yapan İngiltere gibi devletlerin Kürtlerle münasebetleri de kendi politika ve çıkarları çerçevesindeydi.

I. Dünya Savaşının sonralarına doğru Amerika Wilson Prensipleri ile dünya siyasetine yeniden girmişti. Savaş sonrası kurulacak dünyada önemli bir pazar oluşturmak isteyen ABD “Açık Kapı” siyasetiyle Ermenistan mandaterliğini sağlamaya çalışmıştır. Böylece ekonomik ve ticari olarak Ortadoğu'ya açılacak ABD Ermenistan'ı bir atlama taşı olarak kullanmak istemiştir. Ama bu düşüncesini uygulamada önce General Harbord'u söz konusu bölgelerde bir inceleme yapmak üzere görevlendirmiştir. Doğuda Mustafa Kemal ile de görüşen Harbord ve heyeti Doğu Anadolu'da bağımsız Ermenistan kurulması ve Amerika'nın bunu kabul etmesi konusunda tarafsız bir rapor hazırlamıştır. Wilson'dan sonra iktidara gelen Harding'in “ABD'nin Avrupa'nın işleri ile ilgilenmeme” kararı da yeni Türk Devleti için geçici bir rahatlama sağlamıştır.⁷⁷

Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1974; Yahya AKYÜZ: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara 1975.

⁷⁷ Semih YALÇIN: “Milli Mücadele Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde King-Crane Komisyonu ve General Harbord Heyetleri”, **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Kazakistan)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, c.2, Ankara 2000, s.943-958; Seçil AKGÜN: **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981, s.5; Suat AKGÜL: **Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c.8, sayı: 23, (Mart 1992)'den ayrı basım, s.381 vd.

Milli Mücadele sonrasında Amerikan heyetlerinin Anadolu'ya gelme gayelerinden birisi de manda meselesinin tatbik edilebilirliğini araştırmak olmuştur. King-Crane Komisyonu Suriye ve Filistin'de inceleme yapma amacı yanında İstanbul'da temaslarda bulunmuştur. Görüşmeler Amerikan mandasını isteyen Türk aydınlarla gerçekleşmiştir. Ancak görüşmeler hayal kırıklığı oluşturmuştur. Çünkü komisyonun yapmış olduğu asıl araştırma Anadolu'daki Ermenilerin sayısı ve Türklerin Ermenilerle tutumunu öğrenmek yönünde olmuştur.⁷⁸

Milli Mücadele'nin Mustafa Kemal önderliğinde kazanılması ile başta İngiltere, ABD ve Fransa olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gözü birçok devlet hayal kırıklığına uğramıştır. Savaş sonrası toplanan Lozan Konferansı'nda bölgeye ait sorunlar önemli sorunlar oluşturmuş ve Barış anlaşmasına rağmen ilgili devletlerin tarihi istekleri ve planları sona ermemiştir.

⁷⁸ Laurence EVANS: **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Çev: Tefik Alanay, İstanbul 2003, s.138 vd.

I. BÖLÜM

29.10.1923-1.11.1927 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN II. DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI

1.1. 29.10.1923-1.11.1927 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ

II. TBMM Dönemi'nde dört ayrı Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. 1. ve 3. hükümetlerde 12, 2. ve 4. hükümetlerde ise 11 bakanlık yer alıp, bu hükümetlerin sahip olduğu bakanlıklar ve bu bakanlıklarda görev yapan hükümet üyeleri şöyledir:

Başvekil ve Hariciye Vekili: İsmet Paşa (İnönü), Fevzi Çakmak, Şer'îye Vekili: Mustafa Fevzi Efendi (Sahran), Erkan-i Harbiye-i Umumiye Vekili: Fevzi Paşa (Çakmak), Dâhiliye Vekili: Ferit Bey (Tek), Recep Bey (Peker), Cemil Bey (Uybadın), Maliye Vekili: Hasan Fehmi Bey (Ataç), Mustafa Abdulhalik Bey (Renda), Recep Bey (Peker), Müdafaa-i Milliye Vekili: Kazım Paşa (Özalp), Recep Bey (Peker), İktisat Vekili: Hasan Bey (Saka), Adliye Vekili: Seyit Bey, Mustafa Necati Bey (Uğural), Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Maarif Vekili: İsmail Safa Bey (Özler), Hüseyin Vasıf Bey (Çınar), Şükrü Bey (Saraçoğlu), Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöven), Mustafa Necati Bey (Uğural), Nafia Vekili: Muhtar Bey (Cilli), Süleyman Sırrı Bey, Feyzi Bey (Pirinçzade), Ali Cenani Bey, Behiç Bey (Erkin), Sıhhiye Vekili: Refik Bey (Saydam), Mahzar Bey (Germen),

Mübadele, İmar ve İskan Vekili: Mustafa Necati Bey (Uğural),
Mahmut Celal Bayar, Refet Bey (Cantez).⁷⁹

1.2. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI

1.2.1. Asayişe Yönelik Politikalar

Tarihin en eski milletlerinden olan Türk'ün ve devletinin her dönemde düşmanları olmuş, O'nun içerden ve dışardan yıkılmasına ve tarih sahnesinden kaldırılmasına yönelik plânlı, sistemli tehditler bulunmuştur. Son olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni yıpratmak ve yok etmek üzere her türlü oyunun birlikte oynandığı bir sahnede üretilen ortak mesele Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmuş ve beraberinde getirdiği Güvenlik Tehdidi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, Türkiye'nin yumuşak karnını teşkil etmesi de Cumhuriyet hükümetlerinin bölgeye yönelik politikaların önemini artırmıştır. Bu politikaların oluşumunda ve uygulanmasında ise meydana gelen ayaklanmalar etkilidir.

Türkiye'de özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ayaklanmalar incelendiğinde, bunların Türklerin Anadolu'yu vatan yapışları kadar eski oldukları görülür.⁸⁰ Cumhuriyet döneminde çıkan isyanların kökenleri Osmanlı Devleti'nin dağılma süreciyle doğrudan

⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri ve programları için bkz., Kazım ÖZTÜRK: **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968; Muhittin ACAR: **Hükümet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları**, Ankara 1991.

⁸⁰ Ergun AYBARS: **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, İstanbul 1988, s. 5.

ilgilidir. Osmanlının dağılması sürecinde oynanan emperyalist faaliyetlerin Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki etkilerini görebilmek için, Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetleri gözden geçirmek gerekir. Zira Milli Mücadele döneminde ortaya çıkan kargaşalar İstiklal Harbi'nin başarıya ulaşmasıyla bitmemiştir. Cumhuriyet döneminde de gerek içerdeki yeni rejime muhalif olan unsurlar, gerekse bu muhaliflerden kendileri hesabına yararlanmayı düşleyen dış güçler, uygun gördükleri her fırsatı değerlendirmişlerdir. İnkılaplar bahane edilerek ve yine din unsuru ön plâna çıkartılarak Türkiye ve Cumhuriyete karşı faaliyetler sürdürülmüştür. Kaynakları, seyri ve amaçları yönünden daha öncekilerin tekrarı olan bu dönem olayları kendilerini çıkan isyanlarla göstermiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak günümüzde de Türkiye'yi etkileyen Arnavut ve Arap ayaklanmalarının yanı sıra Kürt ayaklanmaları oluşumlarındaki dış destek ve bağlantılarla yeni kurulan Cumhuriyet hükümetlerinin en çok uğraştığı konulardan birisi olmuştur.⁸¹

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren filizlenen faaliyetler özellikle dönemin siyasal gelişmeleriyle ilgilidir. Türk ülkesini bölmek ve parçalamak isteyen devletlerle yapılan ölüm, kalım savaşı sonunda ülkenin varlığı ve bağımsızlığı korunmuştu. Yeni Türk devletinin

⁸¹ Hasan KÖNİ: "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 74; Hüseyin İLDENİZ: "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek ve Bağlantıları", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 640; Rahmi DOĞANAY: "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002, s. 253-258; Vedat ŞADİLLİLİ: **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, Ankara 1980, s. 5.

kurulması ve yönetim şeklinin Cumhuriyet olmasıyla birlikte Mecliste’de milletvekilleri arasında Müdafai Hukuk Grubu ve İkinci Grup oluşturulmuştur. İkinci Grup özellikle Lozan görüşmeleri, saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasında etkin muhalefet yapmıştır. 17 Kasım 1924 tarihinde Ali Fuat Paşa’nın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurması ile Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi siyasi ortama katılmıştır. Ancak TPCF’nın muhalif grup olarak etkisini artırması 1924 Türkiye’sini iç politika bakımından kaynayan bir kazan durumuna getirmiştir. İsmet İnönü anılarında yeni devletin senelere şamil ve her meseleyi kapsayan bir plân hazırlamadığını ve bunun sistematik bir surette tatbik edilemediğini anlatırken,⁸² Kâzım Karabekir Paşa şarkın ıslahı konusunda Milli Mücadele döneminde yapmaya başladığı tekliflere değinerek dikkatleri çıkacak isyanlar öncesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya çekmek istemiştir. Bölgenin ıslahı için verilmiş layihaların o havaliyi tanıyan birkaç zattan mürekkep bir komisyonda tetkiki ile esaslı bir program tertibi Kâzım Karabekir tarafından istenmiştir.⁸³

Kâzım Karabekir’in yaptığı açıklamalar Nasturi isyanını işaret ederken ilkbaharda çıkacağı İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Vekâletine bildirilen Şeyh Sait İsyanı da ilk işaretlerini Cizre toplantısında verecekti. Ülkedeki karışık durum devam ederken eski Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının önde gelen aşiret reislerinden Cibranlı Aşireti reisi Halit Bey ve arkadaşları Şeyh Sait başkanlığında

⁸² İsmet İNÖNÜ: **Hatıralar**, İstanbul 1987, s. 257.

⁸³ Kâzım KARABEKİR: **Kürt Meselesi**, İstanbul 1995, s. 12, 13.

bazı aşiret reisi ve şeyhlerle birlikte kurdukları Azadi isimli gizli cemiyet ile hükümet aleyhine faaliyetlerini artırmışlardır. Bu arada İsmet Paşa'nın Başbakanlıktan istifa ederek yerine Fethi Okyar hükümetinin kurulması ile TPCF'nın etkinliği de artmıştır. Yeni idare sistemin Cumhuriyetin aşiret sosyal yapısına son vereceğinden endişelenen, merkezi otoritedeki istikrarsızlık ve karışıklıkları, büyük devletlerin Türkiye aleyhindeki faaliyetleri, bazı aydınların olumsuz kısıktılımlarının da tesirinde kalan nüfuz sahibi bir kısım şahıslar da eski sistemlerini devam ettirmek için Cizre'de hükümet yetkililerinin de iştirak ettiği bir toplantı yapmışlardır. (1 Ağustos 1924)⁸⁴

1.2.1.1. Musul Sorunu ve Nasturi Ayaklanması

Osmanlı Devleti zamanında yaşayan gayrimüslim unsurlar arasında Kuçanis, kimi zaman da Çölemerik merkez olmak üzere Süryani papazlarından Nostorios'un kurduğu Nastur mezhebinden olan Nasturiler de vardı.⁸⁵ Nasturiler ile ilgili olarak Süryanilik, Keldanilik ve Asuri kavramları ayrıca incelenmesi gereken bazı temel konular olup,⁸⁶ özellikle Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerden sonra en önemli Hıristiyan cemaatin Nasturiler olması dikkat çekicidir.⁸⁷ II. Abdülhamid döneminde yaptırılan sayıma göre imparatorluk içindeki

⁸⁴ Hüseyin KOCA: **Yakın Tarihimizden Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Konya 1998, s. 56-61.

⁸⁵ Alpay KABACALI: **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, İstanbul 1991, s. 43.

⁸⁶ Nasturiler ve Keldaniler hakkında geniş bilgi için bkz. Yonca ANZERLİOĞLU: **Nasturiler**, Ankara 2000; Kadir ALBAYRAK: **Keldaniler ve Nasturiler**, Ankara 1997, s. 72 vd.

⁸⁷ Mim Kemal ÖKE: **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu**, Ankara 1992, s. 136.

haneleri 4.500 olan Nasturi nüfusunu, batılı kaynaklar Keldanileri çıkararak 50 ile 56 bin kişi olarak göstermektedir.

Nasturiler, Osmanlı'nın millet sistemi içerisinde, kendilerine son derece hoşgörülü bir yer edinmişler, dini ve ticari faaliyetleri bakımından çok iyi imkânlarla sahiptiler. Ancak, onlar da XIX. yüzyılın başlarından itibaren, kendileriyle yakın ilişki kuran misyonerler vasıtasıyla tıpkı Ermeniler gibi bir maceraya sürüklenmiş ve yavaş yavaş sahip oldukları huzurları bozulmaya başlamıştır. Nasturi ayaklanmalarının bu dış nedeni dışında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik durum, bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı, ekonomik durum gibi iç sebepler de vardı.⁸⁸ İlk Nasturi hareketleri 1843 yılında başlamış ve Osmanlı Devleti son yıllarında bir dizi Bedirhan isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Musul meselesi ile yeniden gündeme gelince Nasturiler İngilizler tarafından bir koz olarak kullanılmışlardır.

Türk-İngiliz ilişkileri yönünden Musul sorunu Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle ortaya çıkmış bir sorun değildir. Musul Misak-ı Milli sınırları içinde bulunuyorsa da, bu sorun Milli Mücadele ile Türkler lehine çözümlenememiştir. İlk önce Türklerin bu sorunu etnik ve stratejik bir yaklaşımla çözümlenmeye uğraşmaları, sonucu olumsuz yönde etkilemiştir. İngilizlerin meseleye yaklaşımı Türkiye-İrak sınırının tespiti gibi gösterilip daha çok stratejik ve ekonomik

⁸⁸ Mehmet ÇEVİK: "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsur: Nasturiler", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 88-89.

yöne ağırlık verilmesine karşılık, ana amaçları Musul ve yöresinde bulunan petrol kaynaklarının elden çıkarılmamasıydı.⁸⁹ Ayrıca Musul Türkiye, Irak ve İran arasında doğal bir geçiş noktası olması ve İngiltere'nin bölgedeki etkinliği yönünden de önem taşıyordu. Mustafa Kemal Atatürk 30 Ağustos Zaferinin hemen sonrasında Fransız Le Figaro Gazetesine verdiği demeçte Makedonya ve Suriye'nin terk edildiğini belirtiyor fakat arkada kalan ve sırf Türk olan her yeri ve her şeyi isterken bununla da Irak'ın yarısını ve Suriye'deki Türklerin yaşadığı toprakları hedefliyordu.⁹⁰

Lozan Konferansı ile Musul meselesi önce özel görüşmelerle çözülmeye karar verilmiştir. Özel görüşmelerle iki taraf da tezlerini etnik ve siyasi nedenlere dayandırmıştır. Sonuç alınamayınca mesele 23 Ocak 1923 günü Arazi Komisyonu'nda görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmeler bir ara kesintiye uğrasa da İsmet Paşa tarafından müttefik devletlere gönderilen anlaşma tasarısında Türkiye ile Irak arasındaki sınırın on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir süre çözüm yoluyla tespit edileceği, anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürüleceği bildirilmişti. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre Türkiye'nin bir yıllık süre önerisi dokuz

⁸⁹ Kemal MELEK: **a.g.e.**, s. 9; Mim Kemal ÖKE: **Musul Meselesi Kronolojisi**, İstanbul 1987, s. 167-178.

⁹⁰ Refik TURAN: "Misak-ı Milli ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük-Erbil Meselesi Sempozyumu**, Ankara 1998, s. 52-53.

aya indirilmişti.⁹¹ Lozan'daki sulh müzakereleri ve bu arada Musul meselesi, bir oldu-bitti ile nihayetlenirken, Türkiye'ye Irak hissesinden verilen % 10 petrol hissesi de bir lütuf mahiyetinde görülmüştür.⁹²

Böylece Lozan'dan sonra da bir sorun olarak kalan Musul Güneydoğu Anadolu'da meydana gelecek bazı hadiselerin de kaynağı olmuştur. Daha Meclis'te Musul ile ilgili gizli oturumlar yapılırken Musul meselesi Doğu vilâyetleri meselesi de Türkiye meselesi olarak görülmüştür.⁹³ Gerçekten de Lozan sonrası gelişmeler meseleyi Doğu vilâyetlerine yaymıştır. Musul meselesi ile ilgili ikili görüşmeler 19 Mayıs 1924 tarihinde Haliç olarak da bilinen konferans ile başlamıştır.⁹⁴ Konferansta İngilizler Lozan'daki iddialarını tekrarlayıp Musul'u vermek bir yana Hakkari'nin Nasturilere verilerek Irak'a bağlanmasını istediler. İstekler arasında hiçbir anlaşma sağlanamadan konferans 5.6.1924 tarihinde dağıldı. Bunun üzerine, Lozan Antlaşması'na göre Milletler Cemiyeti'ne başvurulmuş, İngilizler görüşme konusunun Musul'u dışarıda bırakan bir sınır meselesi olduğunu, Musul'u dışarıda bırakmak üzere Türk-Irak sınırının belirlenmesi çalışmalarına hazır olduklarını bildirmişlerdi. Türk tarafı ise Fethi Okyar aracılığıyla amacın Musul üzerindeki egemenlik hakkının saptanması olduğunu, bunun için tek çıkış yolunun plebisikte

⁹¹ Ömer KÜRKÇÜOĞLU: **a.g.e.**, s.275 vd.; Mehmet GÖNLÜBOL: **a.g.e.**, s.137-138.

⁹² Raif KARADAĞ: **Petrol Fırtınası**, İstanbul 1979, s. 243.

⁹³ Feridun KANDEMİR: **Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul 1965, s. 117.

⁹⁴ **Aydın Tarihi**: sayı: 7-10, Mayıs 1924, s. 200-201.

gitmek olduğunu belirtmiştir. Sonunda Milletler Cemiyeti'nde konuyu incelemek üzere üç kişilik bir komisyon oluşturulmuştur.⁹⁵ Musul sorununun olumsuz yönde ilerlemesi üzerine hükümet, Meclisi 30.10.1924 tarihinde olağanüstü toplantıya çağırmış ve bu toplantıda Başbakan İsmet Paşa, Musul üzerindeki görüşmeler ve gelişmeler hakkında önemli ve geniş açıklamalar yapmıştır.⁹⁶

İngiltere bir yandan diplomatik yollarla sorunu çözmeye çalışırken Bitlis, Garzan ve Erzurum civarlarında yaşayan Kürt aşiretleri ile temas kurup, propaganda faaliyetleri ile Kürt bağımsızlık isteklerini körüklemeye çalışmakta diğer taraftan da Nasturileri kışkırtmaktaydı.⁹⁷

İnönü hükümetinin tedbir almayı plânladığı günlerde İngiltere pazarlıkta elini güçlendirmek, Türkiye'nin pazarlık gücünü zayıflatmak için kışkırttığı Nasturiler 7.8.1924'te Hakkari valisi ile jandarma müfrezesini çevre denetiminde Çölemerik'in güneyindeki Hangediği denilen yerde pusuya düşürmüşlerdir. Vali esir edilmiş ise de hükümetin tedbirleri ile birkaç gün sonra kurtarılmıştır.

Hangediği olayının ilk günlerde siyasi bir boyut taşımadığına yönelik haberler Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde yer almıştır: "Hadise statüko sınırları dâhilinde cereyan etmiştir. Hükümetin tedabir-i

⁹⁵ Mahmud GOLOĞLU: **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, c.II, Ankara, 1972; Ömer KÜRKÇÜOĞLU: **a.g.e.**, s. 290-291; Kemal MELEK: **a.g.e.**, s. 44-46; **Ayın Tarihi**: sayı: 17, Ankara 1925, s. 317.

⁹⁶ **TBMM ZC**: D.2, c. 9, 18.10.1924, s.5-21.

⁹⁷ Reşat HALLI: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Ankara 1972, s. 27.

lazımevi ittihaz ve mütecasirleri takip ve tedip edeceğine eminiz. Meselenin bir teşvik-i harici neticesi olduğuna ihtimal vermiyoruz. Hadise öteden beri o havalide icrayı şekavet eden...” Tevhid-i Efkâr ise olayın dış tahrikler sonucu çıktığına dair bir açıklama yapmaktadır: “Dünkü nüshamızda Hakkari Valisi Halil Rıfat Bey’in Çal köyüne teftişe giderken bir müddetten beri ecnebilerin teşvikiyle hareket eden Nasturilerin pususuna düşerek esir edildiği ve mahiyetindeki jandarmaların da şehit edildikleri haberini vermiştik...”⁹⁸

Hükümet ayaklanmaya karşı Nasturilerin cezalandırılması ve gerekli tedbirlerin alınması yoluna gitmiştir. Güvenlik ve asayişe yönelik yapılacak hareket üçüncü orduya bağlı 7. Kolordunun komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa tarafından yürütülmüştür. Nasturilere karşı alınacak tedbirler Bakanlar Kurulu’nun 14 Ağustos 1924 günü yaptığı toplantıda görüşülerek alınan kararların ilgili bakanlıklara bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Düzenli birliklerin yanı sıra çok sayıda “aşiret eri”nin de katıldığı hareket 12 Eylül 1924’te başlamıştır. Dâhiliye Vekâleti Celiliyesine yazılan Bakanlar Kurulu Kararında “Nasturilere karşı Cenubun Şark aşiretleri arasından bazı kuvvetlerin vücuda getirildiği ancak daha şumullu Nasturi tecavüzüne karşı müdafaa için 7. Kolordunun bu kuvvetleri mesuliyetine alması ve Vilâyet valilerinin talimat olmadan hiçbir şey yapmaması” bildirilmiştir.⁹⁹ Diğer taraftan yapılacak hareket için hiçbir masraftan kaçınılmaması

⁹⁸ “Hakkari’de Bir Hadise”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Ağustos 1924, s. 1; “Hakkari Faciası”, **Tevhid-i Efkâr**, 14 Ağustos 1924, s. 1’den naklen, Yonca ANZERLİOĞLU; **a.g.e.**, s. 136, 137.

⁹⁹ **BCA BKK**: 030.18.01/010-32-1

ve aşiret reislerine hediye, para verilmesi, madalya ile ödüllendirilmeleri düşünülmüştür. Bir başka Bakanlar Kurulu Kararında bu konu ile ilgili olarak görülen lüzum ve zaruret üzerine memleketin iç tarafına saldırmış olan Nasturiler için Maliye Vekâleti Celiliyesinin Hakkari'ye ayırmış olduğu iskan Müdüriyet-i Umumisi bütçesinin artırılması kabul olunmuştur.¹⁰⁰

Harekât için kara kuvvetlerinin hazırlıkları yanında havadan da harekâtın yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca yapılan istihbarat ile Nasturilerin durumu hakkında bilgi toplanmıştır. Yapılan propaganda ile de Hangediği olayına değinilmekte, Türk hükümetinin kararlılığı gösterilmekte, isyancıların aralarına korku ve tereddüt sokarak İngilizler tarafından yapılan propagandanın etkisini azaltmak, bozgunculuk ve muhalefet oluşturmak istenmekteydi. Ayaklanmayı bastırmak amacıyla gerekli olan para da alınan kredilerle sağlanmıştır. Diğer taraftan hükümet İngilizlerin harekâta müdahalelerini de göz önüne alarak önlemler almak durumundaydı. Başbakan İsmet Paşa ise Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Nasturi harekâtının başlamasına kadar olan durumu özetleyen bir rapor sunmuştur. 16 Eylül 1924 tarihli raporda, tedip harekâtına memur kıtaların 10 aynı gün ile sabah harekâta başlayacakları ve harekât için takip edilen strateji anlatılmaktaydı.¹⁰¹ Harekât 28 Eylül'de sona ermiş fakat Nasturilerin çoğunun sınır dışına kaçması ile amaca ulaşamadığı gibi Musul sorununun çözümüne yönelik askeri girişimler de sonuç vermemiştir.

¹⁰⁰ BCA BKK: 030.18.01/016-71-19

¹⁰¹ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, İstanbul 1992, s. 309-311.

Nasturi isyanının bastırıldığı günlerde Milletler Cemiyeti de Cenevre’de toplantılarını yapmakta idi. 30 Eylül 1924 günkü toplantısında bu konu görüşülmüş, taraflar statükoya bağlı kalmaya söz vermişlerdir. İngiltere ise 5 ve 9 Ekim 1924 günlü notalarla Türkiye’nin Musul ve Hakkâri bölgesinden çıkmasını istemiştir. T.C. hükümeti bir yandan hukuki ve fiili tedbirleri alırken bir yandan da konuyu Büyük Millet Meclisi’ne getirmiştir. Ancak bu tedbirler yetmemiş ve Milletler Cemiyetindeki komisyon Ankara, Musul ve Bağdat’ta incelemelerde bulunarak 16.7.1925 tarihli raporunu Milletler Cemiyetine vermiştir.¹⁰² Rapor, İngilizlerin işine gelmiş olup anlaşmazlık Lahey Adalet Divanı’na götürülmüş, Türk tarafının buna da itiraz etmesi üzerine Divan Estonyalı General Laider’i bölgede soruşturma yapmakla görevlendirmiştir. Generalin, Türklerin bölgedeki Hıristiyanlara kötülük yaptıklarını rapor etmesi üzerine Milletler Cemiyeti de 16 Aralık 1925’te o güne kadar ki fiili sınır olan Brüksel Hattı’nı Türkiye ile Irak arasında sürekli sınır kabul ederek Musul’un yitirilmesi kararını vermiştir. Cemiyet meclisinin kararı Türk resmi çevrelerinde ve kamuoyunda İngiliz emperyalizmine ve Milletler Cemiyetine karşı büyük tepki oluşturduğu gibi daha önce 16 Ekim 1925’te, Lokarno Paktı’nın imzalandığı Sovyetler Birliği ile 17 Aralık 1925’te de Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının yapılmasına neden olmuştur. Çiçerin Paris’te 21 Aralık 1925’te yaptığı açıklamada

¹⁰² Komisyonun Cemiyet-i Akvama verdiği rapor ve Komisyonun mesaisi hakkında geniş bilgi için bkz., **Ayın Tarihi**: sayı: 17, 1924, s. 315 vd.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Musul kararını kınaması da dikkat çekicidir.¹⁰³

Cemiyet-i Akvam'da Musul Meselesi başlıklı Ayın Tarihinde ise konu özetle şu şekilde işlenmiştir: “Cemiyet-i Akvam'da müzakere edilen Musul meselesinin aldığı şekil ve verdiği netice yalnız Musul'un akıbetini değil Türkiye-İngiliz münasebetlerinin alacağı şekli tespit ettiği gibi Cemiyet-i Akvam'ın da ne derece şayan-ı itimat bir müessese olduğunu ortaya koymuştur. Mamafih; Cemiyet-i Akvam'ın Musul meselesi hakkında verdiği karar siyaset-i umumiye üzerinde büyük bir teessür yapmış olması itibariyle haiz ehemmiyettir...” Yine aynı yayında “Musul'un Ehemmiyeti” başlığı ile aylık İngiliz mecmuasının Mart nüshasında ve İngiliz emperyalistlerinden K.R'in imzası ile yazılan makale İngiltere'nin yakın ve orta şarkta gündemdeki yeni emelleri ve siyaseti ile Musul meselesindeki hareketin açık bir lisanla ve adeta itiraf şeklinde olmasından dolayı tercüme verilmiştir.¹⁰⁴

Musul meselesi 5 Haziran 1926 yılında İngiltere ile imzalanan Ankara Antlaşması ile İngiltere lehine çözülmüş ve Musul Irak'a bırakılmıştır. Anlaşma 7 Haziran 1926 tarihinde TBMM'de onaylanarak geçerlilik kazanmıştır.¹⁰⁵

¹⁰³ Suat BİLGE: *Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, Güç Komşuluk (1920-1964)*, Ankara 1992, s. 99; İsmail SOYSAL: *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, c.1, s. 268.

¹⁰⁴ *Ayın Tarihi*: sayı: 24, Mart 1926, s.1045-1050.

¹⁰⁵ TBMM ZC:D. 2, c. 26, s. 164-166; Kemal MELEK: *a.g.e.*, s. 51; Ömer KÜRKCÜOĞLU: *a.g.e.*, s. 320-323.

1.2.1.2. Şeyh Sait Ayaklanması

1.2.1.2.1. Ayaklanmanın Nedenleri ve Başlaması

Musul meselesinin görüşüldüğü sırada çıkarılan bir başka isyan Şeyh Sait isyanıdır. Olayın, Kuzey Irak'taki Türkmenlerin ve Kurmançların Türkiye ile birleşmesini ve petrol zengini bir bölgenin Türkiye'ye bırakılmasını engellemeye yönelik olarak organize edildiği genel bir kabuldür. İngilizlerin Kürt aşiretlerini Türkiye'ye karşı kışkırtıcı bir üs olarak kullanmak istedikleri İngiliz bilim adamlarınca da kabul edilmektedir. İsyanın Musul meselesi sırasında, Cemiyet-i Akvam marifetiyle Musul ve Kerkük'ün İngiliz mandasındaki Irak'a bırakıldığı, Türkiye'nin bu oldu-bittiye karşı askeri tedbirlere giriştiği bir sırada ortaya çıkması İngiliz oyunu ihtimalini güçlendirmektedir. İsyanın bastırılmasından sonra Diyarbakır'da ele geçirilen mektuplar ve silah fabrikalarının katalogları da İngilizlerin bu olayın içinde oldukları görüşünü desteklemektedir.¹⁰⁶ Mete Tuncay ise ayaklanmayı dinsel bir giysi altında bir başkaldırı olduğu, Mustafa Kemal Paşa'yla, Fethi Bey'in yerine başbakan olan İsmet Paşa'nın ve arkadaşlarının olayı dinsel gericilik ve karşı-devrim diye görmelerinin, doğudaki bastırmayla sınırlı kalmayacak daha genel bir karşı hareketi haklı kılmak amacıyla açıklanabileceğini söylerken İngilizlerin dinsel yönden halifelğin geri getirilmesini amaçlayan ya da siyasal yönden

¹⁰⁶ Rahmi DOĞANAY: a.g.s., s. 258.

Kürdistan'ın bağımsızlığını gerçekleştirmek isteyen bir ayaklanmayı desteklemediklerini yazmaktadır.¹⁰⁷

Ayaklanmanın İngiltere ile olan sorunlar ve bunların etkisi gibi dış sebepleri dışında Şark meselesinin takipçisi yabancı devletlerin çıkarları, Amerika Birleşik Devletleri'nin Lozan Barış Antlaşması'nı senatodan çekerek onaylamaması ve Musul petrol bölgesini kontrol etmek istemesi, Sovyetler Birliği'nin Kürt gruplarla ilişkileri de isyanın oluşumuna etki ediyordu.

Ayrıca 1925'in Martında isyan çıkmadan önce Gizli Kürt İstiklal Cemiyeti üyesi Palulu Sadi adında bir şahıs İngiliz Dışişleri Bakanlığı Şark Şubesi memurlarından Albay Templeton ile irtibat kurmuş, Türk istihbaratının adamı olan bu şahıstan 1925 yılı baharında başlayacak isyan için gerekli silah, cephane ve para yardımı konusunda söz alınmıştır. İsyancılara göre, isyanın gerekçeleri dini birtakım sebeplere dayandırılacağından, Anadolu'nun başka yerlerinde de kısa sürede benzer ayaklanmalar çıkacaktır.¹⁰⁸

Ayaklanmanın iç sebepleri bir irtica hareketi niteliğinde gösterilmişse de, gerçekte olayın içindekiler farklı niyette idi. Bağımsız bir Kürt devleti kurmak ve halifeliği geri getirmek gibi birçok gerekçe vardı. İsyan başarılı olsaydı bir Kürt devleti de kurulacaktı. Bu isyanı hazırlayan sebeplerin başında, İstiklal Savaşı'nda İstanbul'da çeşitli

¹⁰⁷ Mete TUNCAY: **Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1989, s. 129, 130.

¹⁰⁸ Mete TUNCAY: **a.g.e.**, s. 259.

maksatla gizli ve açık birtakım parti ve dernekler kurarak, Milli Mücadeleye karşı faaliyet göstermiş dernekler de vardı.¹⁰⁹

Ayaklanmada Kürt Bağımsızlık Propagandası, Kürt Teali Cemiyeti, İngiliz-Kürt Görüşmeleri ve Irak'taki İngiliz yönetiminin, Azadi örgütünün çalışmaları ve Hınıs kaymakamının tutumu da etkili olmuştur. İsyanın Türk inkılabına karşı muhalif bir tarafı da vardır veya en azından nihai sonuç için inkılap karşıtlarının desteğini almak, din unsurlarını kullanmak da istenilmiştir. İsyanın sloganı “dinin yükseltilmesi ve kurtarılması” olup, Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulünde etkili olan bölgenin sosyal yapısını etkileyecek diğer bir unsur olmuştur. Özellikle siyasal alanda Cumhuriyet'in ilânı, saltanat ve hilafetin kaldırılması da isyanın görünen nedenlerini oluşturmuştur.

Azadi örgütünün 1924'te yaptığı ilk kongrede bir yıl sonrası için ayaklanma kararı alınmıştır. Bu sürede diğer önemli aşiret reisleri ile temasa geçip kesin katılımları sağlamak isteniyordu. Ancak her aşiret reisi böylesine bir isyana katıldığında rakiplerinin büyük bir olasılıkla hükümet tarafında mücadele verip ona saldırabileceğinin farkındaydı. Bu sebeple bazı garantiler alınmış, kimse rakibi imzalamadan anlaşmaya katılmayı kabul etmemiştir. Hazırlıklar hükümet tarafından anlaşılabilir ve Halit Bey'le Yusuf Ziya tutuklandıktan sonra 1925'in

¹⁰⁹ Reşat HALLI: **a.g.e.**, s. 9.

başlarında Azadiler tarafından ikinci kongre Şeyh Sait önderliğinde yapılmıştır.¹¹⁰

Azadi toplantısında, aşiretlerin kendi reislerinin öncülüğünde olaylara katılmaları, yerleştikleri alanın kontrollerini ellerinde tutmaları, sivil ve askeri yetkilileri bölgeden uzaklaştırmaları ya da esir almaları, olaylarda ele geçirilecek kasaba ve yerleşim alanlarındaki tüm aşiretlerin olaylara katılmaları için baskı yapmaları kararları alınmış ve belirlenen hedeflere ulaşmak için beş noktadan saldırı ve savunma plânı yapılmıştır.¹¹¹

Ayaklanmanın belirlenen tarihten önce patlak vermesi ise beklenen bir gelişme değildi. Şeyh Sait maiyeti ile Ergani vilâyetinde iken hükümete muhaliflikleri ile tanınmış olan birtakım şahıslarla temas ederek Cumhuriyet ve inkılaplar aleyhinde geniş bir propagandaya girişmiş bu sırada Piran köyüne de uğramıştı. Ancak maiyetinde bulunanlar arasında Adliyece takip edilmekte olan iki suçlunun olması üzerine jandarma müfrezesi bunları yakalamak istemiş ve çatışma sonrası müfreze kumandanı tevkif edilmiştir.¹¹² Şeyh Sait ayaklanmanın bu kadar çabuk yayılacağını beklemezken Genç iline giderek burayı ele geçirdi. 14 Şubat 1925 günü ilk yazılı emirlerini “Emirel mücahidin Muhammed Sait Nakşibend” imzasıyla yayınlarak Maden Aşireti Reisi Faki Hasanı kaymakamlığa atamıştı.

¹¹⁰ Mustafa SÖNMEZ: **Doğu Anadolu'nun Hikayesi**, Ankara 1990, s. 97; Ömer Vehbi HATİPOĞLU, **a.g.e.**, s. 70-71.

¹¹¹ **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, s. 94-96.

¹¹² Hasan Rıza SOYAK: **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 1973, s. 314; M. Şerif Fırat: **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara 1981, s.173; Martin Van Bruinessen: **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Ankara 1991, s.356.

Lice üzerine yürüme plânı yapan Şeyh Sait'e karşı Şeyh Selim ve yöredeki aşiretler direnme kararı almış yapılan görüşmeler sonucunda dahi Şeyh Selim ayaklanmaya katılmamakta kararlı davranmıştı. Bu arada Çapakçur cephesi Şeyh Şerif, Muş Şeyh Abdullah, Diyarbakır ise Şeyh Sait komutanlığında ele geçirilmek isteniyordu. 21 Şubat günü ise Lice ayaklanmacıların eline geçti.¹¹³

1.2.1.2.2. Ayaklanmaya Karşı Hükümetçe Alınan Tedbirler ve Ayaklanmanın Bastırılması

Ayaklanma başlangıçta, Başbakan Fethi Okyar'ı fazla tedirgin etmemiştir ve olaya Doğu'da sık sık görülen bir eşkıya hareketi olarak bakılıyordu. Okyar kabinesine ayaklanmayı küçük göstermek için harcadığı çaba ile eleştiriler gelmeye başladı. Cumhuriyet Halk Partisi grubu ise endişe içinde olup, ayaklanma iki hafta içinde on dört vilayete yayılmıştı. Bu arada Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin olayı körüklediği söylentileri çıkmıştı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bir devamı da sayılan bu parti olay nedeniyle 3 Haziran 1925'te kapatılacaktı.¹¹⁴

Hükümet içinde Recep Bey'in (Peker)¹¹⁵ daha önce istifa etmesi üzerine Dâhiliye Vekili olan Cemil Bey (Uybadın)¹¹⁶ TBMM'de bir

¹¹³ Uğur MUMCU: *Kürt-İslâm Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul 1993, s. 69, 70.

¹¹⁴ Nurdoğan TAŞALAN, Turgut ETİNGÜ: *İlkçağlardan Günümüze Kadar Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi*, s. 418; Çağlar KIRÇAK: *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik (1876-1950)*, c. I, İstanbul 1989, s. 248; Neşet ÇAĞATAY: *Türkiye'de Gerici Eylemler*, Ankara 1972, s. 27; İbrahim ARTUÇ: *İsmet Paşa-Bir Dönemin Öyküsü*, İstanbul 1993, s. 290.

¹¹⁵ *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)*, c. 3, Ankara 1993, s. 573.

mebusun sorusuna şu cevabı vermişti: “Ergani vilâyetinde Şeyh Sait isminde bir şaki peyda oldu taraftarları ile beraber şekavet ilan etti. Fakat hükümetimizin aldığı ciddi tedbirler neticesi olarak pek yakında kâmilten tenkil edilecekleri tabiidir.” Cumhurbaşkanı Atatürk ise ihtiyatlı hareket ederek hadisenin hakiki mahiyetini ve genişlik derecesini kati olarak görmek istiyordu. Bu sebeple yalnız hükümet kanalından gelen bilgi ile yetinmiyor, ayrıca hususi vasıtalarla da bilgi edinmeye çalışıyordu. Hasan Rıza Soyak ise hususi kalem müdürü Hayati Bey ile gece-gündüz nöbetleşe Ankara Telgrafnamesinde kaldıklarını, isyanın seyri ve mahiyeti hakkında malumat toplamaya çalışıp, alınan haberleri vakit geçirmeden Cumhurbaşkanına ulaştırdıklarını yazmaktadır.¹¹⁷

Olayların geliştiği sırada Atatürk 22 Kasım 1924’te istifa ederek İstanbul’a giden İsmet İnönü’yü Ankara’ya çağırıştır. 21 Şubat’ta Gazi ve İsmet İnönü Çankaya’da ikili bir görüşme ile doğudan gelen raporları inceledikten sonra aynı günün akşamı Fethi Bey, Meclis Başkanı Kâzım Paşa, CHF Genel Başkan Vekili İsmet Paşa ve Atatürk arasında dörtlü bir görüşme yapılmıştır. Böylece başbakanın isyana jandarma olayı ve eşkıyalık hadisesi olarak bakmasının basit kaldığı da anlaşılmıştır. Kâzım Karabekir Paşa’nın yazdığına göre, Fethi Okyar T.P.C.F.’nin rolü karşısında istifasından önce 23 Şubat 1925 akşamı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası reisleriyle görüşmek istediğini bildirir. Görüşmeye Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Cafer

¹¹⁶ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 738-739.

¹¹⁷ Hasan Rıza SOYAK: **a.g.e.**, s. 314-315.

Tayyar Bey ve Adnan Bey katılır. Fethi Bey doğudaki vaziyeti izah ettikten sonra: “Size partinizi kendi kendinize dağıtmanızı bildirmeye beni görevlendirdiler. Dağıtmazsanız geleceği çok karanlık görüyorum. Çok kan dökülecektir.” demiş, Kâzım Karabekir ise: “Yasalar çerçevesinde parti kurmak elimizdedir. Ancak, bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetsiniz. Her cins gücünüz, çeşitli araçlarınız vardır. Partimizi ille dağıtmak istiyorsanız onu yapmak elinizdedir.” yanıtını vermesi üzerine Okyar üzüntüsünü bildirerek müzakereye son vermiştir.¹¹⁸

Bu tür gelişmelerin yaşandığı devrede hükümet ilk tedbirini 4.2.1925’te “Bir hudut taburu ile bir seyyar jandarma, bir süvari jandarma bölüğünün derhal teşkiline ve maaş masarifi-i umumiyelerinin jandarma bütçesinin füsul ve mevadı muhtelifesine vaz’ına dair kanun layihası”nı kabul ederek karar alırken,¹¹⁹ 23.2.1925 tarihinde Şark vilâyetlerinden bazılarında bir ay müddetle idare-i örfiye ilan edildiğine dair Başvekâlet tezkeresi (3/380) okunmuştur.¹²⁰

Başbakan tarafından ise İdare-i Örfiye ile ilgili izahat Mecliste 25.2.1925 tarihinde verilmiştir. Bu izahatta Fethi Bey Sıkıyönetimin ilanını icap ettiren harekâtı isyaniye hakkında bilgi vermiş ve konuşma sonrası hükümetin izahatına ve idare-i örfiye ilanına muvafık

¹¹⁸ Kazım KARABEKİR: **a.g.e.**, s. 14-16; Çağlar KIRÇAK: **a.g.e.**, s. 349, Metin TOKER: **a.g.e.**, s.57, 58.

¹¹⁹ TBMM ZC: D. 2, c. 13-1, iç. 2, i. 47, 4.2.1925.

¹²⁰ TBMM ZC: D. 2, c. 14, iç. 2, i. 63, 23.2.1925; **Düstur**: D. 2, c. 6, 23 Şubat 1925, s. 105; **BCA BKK**: 0030.18.01./012.71.17.

görülmüştür.¹²¹ Hükümet tarafından alınan diğer bir önlem ise Hıyaneti Vataniye Kanununa¹²² bir madde tezyidine dair kanun layihası ve Adliye Encümeni mazbatasası (1/625)'dir.

Adliye Vekili Mahmut Esat Bey¹²³: "...dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasete alet ittihaz edenler hakkında" kanun ile mevcut kanunun uygulama sahasını genişletmişti.¹²⁴

Yapılan politikayı Ahmet Emin Yalman 25 Şubat tarihli Vatan'da çıkan bir Ankara mektubunda şu şekilde tahlil ettiğini yazmıştır: "Son bir kaç gün içinde Ankara'da bulutlar toplanmış, fırtına istidatları belirdi. Bunun bir değil, bir kaç nedeni vardır. Başlıcası Genç'de kopan isyandır.

Buna ilâve olarak, Erzurum milletvekili Ziyaeddin Efendinin dini politikaya âlet eder yolda beyanatı, memleketin bir kaç yerinde aynı tarzda emeller besleyenlerin ortalığa fırlaması ve bilhassa İstanbul gazetelerinin Halit Paşa hâdisesine esrarlı bir manzara vermesi, Ankara'da sınırlı bir hava yaratmış, şiddet taraftarları bu havayı daha kesif bir hale çıkarmak için ellerinden geleni yapmıştır. Buna rağmen akıl ve mantık sınırlılığı yenebildi, herşey için bir kuvvet ve şiddet

¹²¹ **TBMM ZC:** D. 2, c. 14, iç. 2, i.4, 25.2.1925; **Düstur:** D. 2, c. 6, 25 Şubat 1925, s. 109; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 26 Şubat 1925-sayı: 85.

¹²² **Düstur:**D. 2, c. 1, s. 4-5, 27 Nisan 1920 ve 30 Recep 1922; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 7 Şubat 1921-sayı: 1, Kanun No: 2.

¹²³ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 435, 436.

¹²⁴ **TBMM ZC:** D. 2, c. 14, iç. 2, i. 64, 25.2.1925, s. 309 vd.; **Düstur:** D. 2, c. 6, s. 107, 1 Şaban 1343 ve 25 Şubat 1925.

şeklinde toptan bir deva aranacak yerde, her işe ihtiyaca göre çare aramak düşüncesi üstün çıktı.”¹²⁵

Mustafa Kemal ve İsmet İnönü başta olmak üzere hükümetteki bakanlar ve milletvekilleri sertlik yanlısı olup, alınan tedbirleri yetersiz görüyor ve her defasında Ali Fethi’ye baskıyı artırıyordu. TBMM’ye ise isyan ile ilgili çeşitli il ve ilçelerden kınama telgrafları geliyordu.¹²⁶

Ayrıca isyancıların Elazığ’dan defedildiğine dair Dâhiliye Vekâletine Elazığ ahzı asker kalem riyasetinden gelen mevcut telgraf da Başvekil Ali Fethi Bey tarafından okunmuş ve Ergani mebusu İhsan Hamit Bey¹²⁷ Diyarbakır’ın ihtimal istilasına karşı şehir halkının teşkilât ve tedabirini aldığını söylemiştir.¹²⁸

¹²⁵ Ahmed Emin YALMAN: **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz**, c. 3 (1922-1944), Ankara 1971, s. 161.

¹²⁶ Evrakı Saire: 1. – İnkılâbımızı tehlikeye düşürecek irticaî hareketleri kökünden söküp atmak için Hükümeti Cumhuriyetimizin ufak bir işaretine intizar edildiği hakkında Adana, ve aynı madde Cizre ve Malatya’dan mevut telgrafnameler.

REİS – Okunacaktır. Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine Genç ve havalesinde birtakım hainane işvaatla zuhura gelen hâdiseyi biz Adana halkı doğrudan doğruya Cumhuriyetimize, ve mevcudiyetimize tevcih edilmiş bir suikast olarak telâkki ettik. Hiçbir zaman hiçbir millet tarafından iktiham edilmeyecek derecede ihtiyar ettiğimiz fedakârlık neticesinde elde edebildiğimiz istiklâl ve inkılâbımızın en ufak bir surette ihlâlini müsamaha ile geçiştirmemizin imkânı yoktur. İnkılâp ve istiklâlimizi tehlikeye düşürecek irticaî hareketleri, her nevi suikastı kökünden söküp atmak için biz Adanalılar aynı fedakârlık ve feragata amadeyiz. Hükümeti Cumhuriyetimizin ufak bir işareti bizi derhal istenilen hedefe koşturacaktır. Bugünkü heyecanlı içtimamızda verilen bu kararın vilâyetimiz efkârı umumiyesine tamamen tercüman olduğu mâruzdur. **TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 14, i. 65, 26.2.1925, s. 351-352.**

¹²⁷ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 279.

¹²⁸ **TBMM ZC: D. 2, c. 14, iç. 2, i. 65, 26.2.1925, s. 358-359.**

2 Mart 1925 günü Halk Fırkası Grubu toplantısında Ali Fethi Bey icraat ve tedbirlerini savunarak durduk yere elini kana bulamayacağını söylemiştir. Recep Peker ve görevdeki bakanlar ise Ali Fethi'yi tenkit etmişlerdir. Toplantıya davet edilen Mustafa Kemal'in daha kapsamlı tedbirler alınması yönündeki eleştirisinden sonra yapılan güven oylamasını kaybeden başbakan 3 Mart 1925 tarihinde istifasını vermiştir. Okyar, Mecliste yaptığı konuşma ile dâhili olaylarda hükümetin ekalliyete kalmış olduğundan istifasını verdiğine dair kısa bir konuşma yapmıştır.¹²⁹

3 Mart 1925'te ise İsmet Paşa başkanlığında 3. Cumhuriyet hükümeti kurulmuştur. Hükümetin programını okuyup güvenoyu almasından sonra yeni tedbirlere girişilmiştir. Bu hükümet programı alışılmışın dışında çok kısa olup programda: "Memleketin otoritesinin sağlıklı bir şekilde yerleştirilmesi için alınacak önlemler" açıklaması yapılmıştı.¹³⁰

Yeni hükümet ilk iş olarak 4 Mart 1925'te Tahrir-i Sükûn hakkında 1/638 numaralı kanun layihası ve Adliye Encümeni mazbatasını görüşerek söz konusu kanunu Mecliste yapılan hararetili tartışmalar sonunda kabul etmiştir. Özellikle Dersim mebusu Feridun Fikri Bey¹³¹ tasarıya karşı olduğunu, Kâzım Karabekir Paşa ise İstiklal

¹²⁹ **TBMM ZC:** D. 2, c. 15, iç. 2, s. 110; Mahmut GOLOĞLU: **a.g.e.**, 109; Metin TOKER: **a.g.e.**, s.82-85; Mete TUNCAY: **a.g.e.**, s. 139; Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: **Politikada 45 Yıl**, İstanbul 1984, s. 78; Ergün AYBARS: **a.g.e.**, s. 273-274.

¹³⁰ Nezihe ARAL: **Mustafa Kemal'in Devlet Paşası**, İstanbul 1997, s. 323.

¹³¹ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 225, 226.

Mahkemelerinin İstiklal Harbi zamanı ile ilgili olduğunu bu mahkemelerin ıslahat aleti olmayacağını, Rauf Bey de Cumhuriyetin tehlikede olduğunu kabul edilmeyeceğini söylemişlerdir. Dâhiliye Vekili Recep Peker yapılan eleştirilere cevap verirken, irtica, isyan ve memleketin sosyal düzeniyle emniyet ve asayişini ilgilendiren konularda Reiscumhurun tasdiki ile hükümete geniş yetkiler tanıyan tasarı ve İstiklal mahkemelerinin kurulmasına ilişkin hükümet tezkeresi kabul edilmiştir.¹³²

Biri isyan bölgesinde, diğeri Ankara'da çalışacak mahkemelerden ikincisinin yetkileri askeri bölge dışındaki bütün illere şamil olacaktı. Hükümet bunların vereceği ölüm cezalarının özelliği ve acilliği sebebiyle Meclis'çe tasdik edilmeden infazı yetkisini de talep ediyordu. Meclis, isyan bölgesindeki mahkemeye bu yetkiyi verdi. Fakat Ankara'daki için buna önce lüzum görmese de, yaz tatiline girilmeden bu yetki de alındı. Artık hükümetin elinde önemli ve etkili yetkiler vardı.¹³³ İstiklal mahkemelerinden İstanbul'da bulunan hakkında Ayın Tarihinde bulunan bilgilerde kararların nasıl verildiği, mahkeme heyetinin müzakereleri ve İstanbul halkına verilen beyannameleri içermektedir. Yayında mahkemenin niçin tesis edildiği ve kararlarında yalnız selamet ve vatan endişesi taşıyacaklarını önemle belirtilmektedir.¹³⁴ Görülmektedir ki Milli Mücadeleden, Cumhuriyetin ilk yıllarına ve günümüze kadar gelen süreçte meydana

¹³² **TBMM ZC:** D. 2, c. 15, iç. 2, i. 69, 4.3.1925, s. 131-155; **Düster:** D. 2, c. 6, s. 144, 8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1925; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 4 Mart 1925-sayı 871, Kanun No: 578.

¹³³ Metin TOKER: **a.g.e.**, s. 90.

¹³⁴ **Ayın Tarihi:** sayı: 14, Mayıs 1925, s. 121 vd.; **Ayın Tarihi:** sayı: 5, s. 289 vd.

gelen bölücü ve yıkıcı olaylarda yargının bazen zorlayıcı gücü devreye benzer şekillerde girebilmektedir.

7 Mart 1925 tarihinde “Harekâtı askeriye mıntikasında ve Ankara’da teşkili takarrür eden birer istiklal mahkemesine reis ve aza intihabı kararı” Mecliste alınmıştır.¹³⁵ Ayrıca Takrir-i Sükûn kanununun birinci maddesine göre esbap ve avam ile mugayir olarak neşriyat yapan, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklal, Sayha gazeteleri 6 Mart 1925’te kapatılırken, bu konuda Erzurum mebusu Rüştü Paşa’nın suali ve Dâhiliye Vekili Cemil Bey’in¹³⁶ şifahi cevabı da TBMM’de görüşülmüştür.¹³⁷

8 Mart 1925’te, yani İsmet Paşa hükümetini kurdurup ona gerekli bütün yetkileri verdirdikten sonra, Atatürk millete hitaben bir beyanname yayımlamıştır. Cumhurbaşkanı bu beyanname ile herkesi göreve çağırmıştır.¹³⁸

Hükümetin aldığı tedbirler, dönemin iç güvenlik açısından olağanüstü bir durum içerisinde bulunması nedeniyle ayrı bir özellik arz etmektedir. 24 Mart 1925 tarihinde ise genel tenkil hareketi başlatılmış ve harekette Ordu Müfettişi Kâzım Paşa (Orbay), Kolordu komutanı Mürsel Paşa (Baki), Tümen komutanı Osman Paşa

¹³⁵ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 15, i. 71, 7.3.1925, s. 198.

¹³⁶ Bkz., **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993.

¹³⁷ **BCA BKK**: 630.18.01/013.12.12; **TBMM ZC**: D. 2, iç. 2, c. 15, i. 75, 11.3.1925, s.349 vd.

¹³⁸ **Ayın Tarihi**: sayı: 14, Mayıs 1925, s.3-7, Aynı sayı ve sayfaya ait bir başka yazı ise Genç İsyanın mahiyeti ve Takrir-i Sükûn Kanununa ait bilgiler vermektedir.

görevlendirilmiştir. Hınıs, Piran ve Maden, Hani, Palu, Çabakcur ve Darahani 12 Nisan'a kadar kurtarılmıştır.¹³⁹

Hükümet, ayaklanmanın süratle ve kesinlikle bastırılması için kısmi seferberliğe karar vermiştir. 15.3.1925'te kısmi seferberlikte vakı olacak vaziyetler hakkında kanun layihası (1/648) TBMM'de görüşülürken, seferber kıtaat zabitanına ikişer maaş nispetinde avans itası hakkında kanun layihası da (1/653) ele alınmıştır.¹⁴⁰ Seferber kıtalar olarak 7. Kolordu, 5. Kolordu, 6. Kolordudan 5. Tümen, 8. Kolordudan 11. Alay ve 3. Topçu Alayı, 9. Kolordudan 12. Tümen Karargâhı ile 9. Tümen'in 28. Alayı tespit edilmiştir. Ayrıca Cenup ve Cenubi Şarki hudutlarımızın sefir ve muhafazasını temin için iki hudut taburunun 1 Mart 1341 bidayetinden itibaren teşkiline mezuniyet verilmesi hakkında (1/641) numaralı kanun layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatası 19.3.1925 tarihinde TBMM'de görüşülerek kanunlaşmıştır.¹⁴¹ 31 Mart 1925 ise "Harp ve isyan sahalarındaki idare-i örfiye mıntıklarında müteşekkil umum divanı harplerden verilecek idam kararlarının icrarına dair kanun" kabul edilmiştir.¹⁴²

31 Mart'ta Şeyh Sait'in karargâhı Hani, 1 Nisan'da Silvan alınarak, Palu ve Piran 5 Nisan'da kurtarılmıştır. Bütün isyancılar Bingöl'e kaçmaya başlamışlardır. 7 Nisan'da Başbakan hakkında Meclisi

¹³⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s.157.

¹⁴⁰ TBMM ZC: D.2, iç. 2, c. 15, i. 78, 15.3.1925, s.467.

¹⁴¹ TBMM ZC: D.2, iç. 2, c. 16, i. 82, 19.3.1925, s.33, 34.

¹⁴² Düstur: D. 2, c. 6, 31 Mart 1925, s. 179; Resmi ceride ile neşir ve ilanı: 1 Nisan 1925-sayı: 91, Kanun No: 595.

Âlinin tenvir olunmasına dair Sivas mebusu Halis Turgut Bey'in¹⁴³ Başvekâletten suali üzerine İsmet İnönü Mecliste bir beyanatta bulunmuştur.¹⁴⁴ 11 Nisan 1925'te ise Denizli mebusu Yusuf Bey'in¹⁴⁵ TBMM'de Şark vilâyetlerinde isyan çıkaran mütegalibe ve şeyhlerin enval ve emlak ve nakdi mevcutları zapt ve müsadere edilmek suretiyle harekâtı askeriye masarifinin tazmini temenniyatına dair takriri söz konusu olmuştur.¹⁴⁶

Yapılan askeri harekâtlar sonunda Şeyh Sait 14/15 Nisan 1925 gecesi Varto'daki Osman Nuri (Kaptagel) Paşa'ya teslim olmuştur. Hükümet yayınladığı 15.4.1925 günlü bildiri ile Şeyh Sait ve öteki elebaşların yakalandıklarını ve ayaklanma bölgesindeki bütün idare merkezlerinin alındığını vatandaşlara duyurmuştur. Şeyh Sait ve öteki ele başlar ve adamları Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesine verilmiş ve orada yargılanarak idama mahkûm edilmişlerdir.¹⁴⁷

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bölgede ilan edilen sıkıyönetim için 23 Marttaki bir aylık temdit hakkındaki Heyet-i umumiye

¹⁴³ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 714, 715.

¹⁴⁴ **TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 17, i. 96, 7.4.1925**, s. 150-152.

¹⁴⁵ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 233, 234.

¹⁴⁶ **TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 17, i. 99, 11.4.1925**, s. 217.

¹⁴⁷ Mahmut GOLOĞLU: **a.g.e.**, s. 126, 127; Halil ŞİMŞEK: **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, Ankara 2001, s. 152-153; Uğur MUMCU: **a.g.e.**, s. 98 vd.; Çağlar KIRÇAK: **a.g.e.**, s. 251; Yılmaz AKBULUT: **a.g.e.**, s. 266.

kararından sonra¹⁴⁸ altı ay için intihap edilmiş olan iki istiklal mahkemesi, müddeti faaliyetlerinin altı ay daha temdidi hakkındaki Başvekâlet tezkeresi (3/432) 20.4.1925 tarihinde okunarak kabul edilmiştir.¹⁴⁹ Yine aynı tarihte idare-i örfiyenin yedi ay daha temdidi hakkındaki karar Heyeti Umumiye tarafından alınmıştır.¹⁵⁰

İsyan mıntıkasındaki harekâtı askeriye'nin başarıyla neticelenmesi üzerine çeşitli illerden ve ilçelerden telgraflar da TBMM'ye ulaşmıştır. 31 Mayıs'ta seferberliğin kaldırılması ile 1 Haziran'dan itibaren silahaltına alınan askerler terhis edilmiştir. Mustafa Kemal ise 31 Mayısta seferberliğin kaldırılması sebebiyle millete teşekkür beyannamesi yayımlamıştır.¹⁵¹ Şeyh Sait'in 28.6.1925'te Diyarbakır'da idam edilmesi ile hükümet temizlik ve ıslahat çalışmalarını başlatmıştır.

1.2.1.3. Şemdinli (Nehri) Ayaklanması

Şeyh Sait isyanının bastırılması ve Takrir-i Sükûn döneminin başlaması ile hükümet rahat bir iktidar koltuğuna oturmuştu. Artık

¹⁴⁸ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, c. 16, i. 85, 23.3.1925, s. 128; **Düster:** D. 2, c. 6, 23 Mart 1925, s. 145; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 24 Mart 1925-sayı: 90, Karar No: 121.

¹⁴⁹ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, i. 107, 20.4.1925, s. 240-243; **Düster:** D. 2, c. 6, 20 Nisan 1925, s. 568, Karar No: 135.

¹⁵⁰ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, i.107, 20.4.1925, s. 243; **Düster:** D. 2, c. 6, 20.4.1925, s. 566; Resmi ceride ile neşir ve ilanı: 23 Nisan 1925-sayı: 96, Karar No: 133; Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nde Sıkıyönetimler hakkında bkz., Zafer ÜSKÜL: **Siyaset ve Asker**, İstanbul 1989; **Olağanüstü Yetki ve Tedbir Kanunları**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1923.

¹⁵¹ **Hakimiyet-i Milliye**, "İsyanın Tenkili ve Gazimizin Beyannameleri", 1.6.1925, s.1; Behcet CEMAL: **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul 1955, s.73-75.

siyasi ve içtimai alanda daha sakin gelişmeler vardı.¹⁵² Ancak Şeyh Sait isyanından sonra idam edilen Seyyit Abdülkadir'in oğlu Seyyit Abdullah babasının intikamını almak için İhsan Nuri ve Seyyit Taha ile gizli bir örgüt kurarak Hakkari, Şemdinli, Çal-Çukurca, Beytüşşebab, Oramar civarında faaliyette bulunmaya başlamıştı. Bir süre sonra 6. Hudut taburundan altı subay köye misafir olarak davet edilmiş ve yemek sofrasında Seyyit Abdullah'ın adamları tarafından öldürülmüşlerdir. Haziran 1928 yılında İhsan Nuri ve Seyyit Abdullah öncülüğündeki aşiret mensupları ikinci kez Şemdinliye saldırmış, ancak yapılan harekât ile olay sona ermiştir.¹⁵³ Alpay Kabacalı Muzaffer İlhan Erdos'un aşiretlerden aldığı bilgilere dayanarak kaleme aldığı Şemdinli Röportajı isimli esere dayanarak Nehri ayaklanması hakkında bilgi vermiştir.¹⁵⁴ Sadi Koçaş ise Hakkari bölgesinde halkın büyük bir kısmının isyana katılmadığını, isyancıların başlarının ise yine kaçıp Irak'taki İngilizlere iltica ettiklerini yazar. Bu isyanları bahane eden İngilizlerin Cemiyet-i Akvam'a başvurması ve isyanlarla Türkiye'nin başa çıkamayacağını söylemesi bu nedenle Kuzey Irak'ın Türkiye'ye iade edilmemesi kararını aldırmasında bu tür isyanların zararları olmuştur. Bölge halkı isyanlar sebebiyle acı çekerken, devlet vatandaşları ile çatışmak

¹⁵² Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: **a.g.e.**, s. 98.

¹⁵³ Vedat ŞADİLLİLİ: **a.g.e.**, s. 113-118.

¹⁵⁴ Alpay KABACALI: **a.g.e.**, s. 45-48.

zorunda kalmış ama Kuzey Irak ve Musul bölgesi de bu arada olayların dışında görünen İngiltere'nin lehine bir hal almıştır.¹⁵⁵

1.2.1.4. Raçkotan ve Raman Ayaklanması

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çıkan ayaklanmalar için tenkil ve tedip kelimeleri geçmekte olup tenkil; örnek olacak bir ceza verme, tepeleme anlamlarında kullanılmaktadır. Tedip ise; edeplendirme, terbiyesini verme, haddini bildirme anlamlarıyla kullanılmıştır.

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra Siirt, Raman bölgesinde temizleme ve ıslahat amacıyla tepeleme, yola getirme harekâtına başlanmıştır. İçişleri Bakanlığı Üçüncü Ordu Müfettişliğine ve bölgedeki valilere gönderdiği genelgede ayaklanma ile ilgilenmiş kişi ve zümrelerin ellerindeki silahların toplanması, kaçakların yakalanması tepeleme uygulamalarına yönelmesi istenmiştir. Üçüncü ordu Beşiri, Garzan, Silvan, Kulp, Sason ilçelerinde askeri güçlerle şiddetli bir yola getirme hareketinin yapılmasını, Dersim'de Koçuşağı aşiretinin silahlarının toplanıp doğu Dersim'in silahtan arındırılmasını istiyordu. Dâhiliye Vekâleti de Siirt'te Sinkan, Raçkotan, Bükran ve diğer aşiretlerin Cemil Çeto ile birleşmek istediklerini bildiriyor ve gereken askeri önlemlerin alınmasını istiyordu. Genelkurmay ise sınırdaki

¹⁵⁵ Sadi KOÇAŞ: *Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul 1990, s. 147, 148.

aşiretlerin takip edilerek önce Koçuşağı aşireti üzerine yürünmesini uygun görüyordu.¹⁵⁶

9 Ağustos 1925'te 41. Tümen on altı köyü arayarak silah toplama işini gerçekleştirmiş bir taburla bir süvari bölüğü ise Raman aşireti reisi Emin üzerine yürümüştü. 4. Bölük ise Hançere ve Emir Feddale kabilelerinin saldırısına uğramış üç er ölmüş, bir er yaralanmıştı. Daha sonra Raman, Alikan, Receban, Raçkotan aşiretlerinin silahları toplanmıştır.

Bölgede 1926 yılında ise Eruhlu Yakup Ağa ile aşiretlerinin şapkaya karşı çıkmaları, Siirt'te Zılan ve Adıyan aşiretlerinin Pervari de ayaklanmasıyla gelişen olaylar 6. ve 18. piyade alaylarının üzerlerine gönderilmeleri ile son bulmuştur. Aynı yıl "ihzar müzekkeresi" getiren jandarma başçavuşuna Pervari'nin Rûba köyünde ateş açılması ile başlayan olay on yedi gün sürmüş, operasyon sonunda Şeyh Abdurrahman öldürülerek olaylar sona erdirilmiştir.¹⁵⁷

1.2.1.5. Koçuşağı Olayı

Koçuşağı olayından önce hükümetin Şeyh Sait olayı nedeniyle isyan sahasında ve civarındaki vilayetlerde ilan etmiş olduğu idarei örfiye TBMM'nin aldığı kararla 21.11.1925 tarihinde bir sene daha uzatılmıştır.¹⁵⁸ Böylece hükümet mevcut düzeni korumaya çalışırken diğer taraftan da tepeleme kararlarına devam etmekteydi. Eylül 1926

¹⁵⁶ Alpay KABACALI: **a.g.e.**, s. 49, 50.

¹⁵⁷ Reşat HALLI: **a.g.e.**, s. 145. vd.

¹⁵⁸ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 19, i. 12, 21.11.1925, s. 173.

yılında Koçuşığı aşiretinin de Şeyh Sait olayına katılanlar ile işbirliği yapması, vergi ve asker vermemesi bazen saldırılarda bulunması üzerine ıslah edilmesi hareketine başlanır. Elazığ ve havalisi komutanı Albay Mustafa bu işle görevlendirilirken bazı Kürt aşiretlerinden de kuvvet toplanır. Teslim olmaları istenen ayaklanmacılar 15 Ekim'de çoğu kırık ve kullanılmaz silahları teslim ederek zaman kazanmak isterler. Bunun üzerine 7 Ekim-30 Kasım 1926 tarihleri arasında Tunceli, Ovacık-Hozat ve Çemişgezek arasındaki Ekrek, Amutka, Ali Boğazı, Beylan ve Yılan Dağı, yörelerinde topçu desteğinde taarruza başlanır. Diğer taraftan da teslim olmaları çağrısı yapılmaktadır. Birliklerin güç ve yolsuz noktaları ve birçok mağarayı ele geçirmesi ve buralarda yağmacıları sindirmesi sonucunda harekâta son verilir.¹⁵⁹

1.2.2. İktisadi Politikalar

İnceleme alanımız olan Atatürk Dönemi, Doğu ve Güneydoğu'ya yönelik iktisat politikaları ile 1923-1938 döneminde, devletin, hükümetlerin belli ekonomik amaçlara ulaşmak için aldığı kararlar ve ortaya koyduğu bölgesel veya genel politikalar tespit edilmektedir. Uygulanan politikalara etki eden unsurlar, koşullara göre farklılık göstermekle birlikte Doğu ve Güneydoğu'nun coğrafi-fiziki yapısı, mevcut bilgi ve teknoloji seviyesi, sermaye birikimi veya tedariki, iktisadi-mali hukukun durumu, kişilerin ve kurumların hazır olabilirlik dereceleri gibi birçok faktör asıl belirleyici unsurları oluşturmaktadır.

¹⁵⁹ Alpay KABACALI: *a.g.e.*, s. 59, 60.

1.2.2.1. Tarım Faaliyetleri

Tarım politikalarıyla genel anlamda, halkın tarımsal ürünlerle daha iyi beslenmesi ve giyinmesi, tarım ürünleri dış satımının artırılması ve sanayinin hammadde ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanırken, diğer yandan tarımla uğraşan nüfusun gelirlerinin, hayat standartlarının, sosyal yaşantılarının yükseltilmesi hedeflemektedir. Bu politika ile çiftçilerin ekonomik yaşantılarını iyileştirirken, tüketicileri aşırı fiyat artışlarından korumak ve tarımsal üretimi kamu yararına düzenlemek amacıyla uygulanan devlet önlemleri akla gelmektedir. Tarım politikalarının inceleme konuları içinde ise, tarım sektörünün genel ekonomik durumu, tarımsal nüfusun gelir düzeyinin saptanması, işletmelerin büyüklükleri ve modernizasyonu ile ilgili politikaların hayata geçirilmesi, tarımsal ürün fiyatlarının belirlenmesi, işveren ve işçi ilişkilerinin yürütülmesi, tarım reformu, tarımsal eğitim, araştırma ve yayın hizmetlerinin iyileştirilmesi, tarımsal vergilerin düzenlenmesi, tarımsal kredilerin refahı ve üretimi artırmak amacıyla kullanılmasını sağlayıcı politikaların saptanması yer alır.¹⁶⁰ Tarım politikaları gelişmişlik düzeylerine, ekonomik ve siyasi tarihlere bağlı olarak değişmekte olup ülkemizde uygulanan tarım politikaları Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni bir hal almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin en büyük hedeflerinden biri de ülke genelinde tarımı yaygınlaştırmak, modern hale getirmek ve çiftçiye daha fazla ürün elde etme yöntemlerini öğretmektir. Bu konuda devlet tarım alanında kalkınmasını sağlamak için köklü tedbirler almak durumunda

¹⁶⁰ İ. Hakkı İNAN: **Tarım Ekonomisi**, Tekirdağ 1994, s. 196, 197.

kalmıştır. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk Türkiye'nin efendisini köylüler olarak ifade etmekte,¹⁶¹ 1 Kasım 1937'de TBMM'nin açış konuşmasında ciddi etütlere dayalı bir ziraat siyasetinin tespit edilerek, bir ziraat rejiminin kurulmasını istemektedir.¹⁶²

Cumhuriyet ekonomisinin tarımsal alanda gerçekleştirdiği ilk önemli aşama 17.02.1925 tarihinde Aşar vergisini kaldırmak olmuştur. Aşarın kaldırılması tarım kesiminde önemli bir gelişme olup İzmir İktisat Kongresinde çiftçi grubu, 22 Kasım 1924-3 Mart 1925 tarihleri arasında iş başında bulunan üçüncü Cumhuriyet hükümeti de programında Aşarın ilgasını istiyordu.¹⁶³ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren toprak davasıyla ilgili olarak çıkarılan ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tarım politikasını etkileyen bir diğer düzenleme ise 1924 tarihli 474 sayılı “Kars vilayetleriyle Kulp ve Iğdır kazaları ve Hopa kazasının Kemal Paşa nahiyesindeki arazide hakk-ı tasarrufa ait kanundu”.¹⁶⁴

1925 yılının Bütçe Kanununun 25.maddesi kuralınca toprağa muhtaç çiftçilere milli topraklardan aile başına iki yüz dönümü geçmemek ya da bunu doldurmak şartıyla, on taksitle verileceği yönündeki uygulama ile ülkeye gelen göçmenlere ve topraksız ailelere küçümsenmeyecek oranda toprak dağıtılmıştır. Buna benzer başka bir uygulama ise “Muhtacini zürraa tohumluk olarak ikraz olunmak üzere Ziraat Bankasının Hazinei Maliyedeki matlubatına mahsuben iki

¹⁶¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, İstanbul 1945, c. 1, s. 219.

¹⁶² TBMM ZC: D. 5, c.6, 1 Kasım 1925,s.2

¹⁶³ Kazım ÖZTÜRK: a.g.e., s. 32.

¹⁶⁴ TBMM ZC: D. 2., iç. 2, c. 8, 31.3.1924, i. 25, 31.3.1924, s. 127, 128.

milyon lira itası hakkında (1/386) numaralı layiha kanuniye”sinin 10.11.1924 tarihinde TBMM’de kabul edilmesi olmuştur.¹⁶⁵ 31.12.1924 tarihinde Kastamonu Mebusu Hasan Fehmi Efendi’nin¹⁶⁶ bu kanuna yönelik İktisat Vekili Hasan Bey¹⁶⁷’e sorusu olmuştur. Hasan Fehmi kanun mucibince verilen üç milyon yüz bin liranın o güne kadar ne kadarının sarf edildiğini, vilâyetlerin ihtiyaçları ve hangi vilâyete ne kadar para verildiği, sarf edilen miktarın ne kadarının tohumluk, ne kadarının çift hayvanı ve yemekliğe sarf edildiğini öğrenmek istemiştir. İktisat Vekili soruya verdiği cevapla içinde Doğu ve Güneydoğu illerini de kapsayan (Bayazıt, Erzincan, Kars, Ardahan, Van, Hakkari, Erzurum, Mardin, Siverek, Gaziantep, Dersim, Siirt) vilâyetlere ait ayrılarak, harcanan paraya ait bilgiler vermiştir.¹⁶⁸ Bu konuda ayrıca Bitlis gibi Doğu illerini de kapsayan bazı vilâyet mebuslarının “Muhtacin zürrama verilen tohumluk esmanının affi hakkındaki kanun teklifleri” ise TBMM’de yapılan oylama ile kabul edilmemiştir.

Doğu Anadolu’daki isyanlar sonucunda Koçgiri olayında isyancıların taarruzuna uğrayarak duçarı sefalet olanlara 26 Şubat 1922 tarihli ve 196 numaralı Kanun¹⁶⁹ dâhilinde verilecek tohumluk ve yemeklik için tahsisatın 1924 senesinde de sarfına müsait olup olmadığına dair

¹⁶⁵ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 1, c. 3, i. 51, 10.11.1924, s. 333 vd., 416; **BCA BKK:** 23.12.1924, 030.18.01/012.64.5.

¹⁶⁶ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 495, 496.

¹⁶⁷ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s.762.

¹⁶⁸ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 1, c. 4, i. 77, 31.12.1924, s. 580 vd.

¹⁶⁹ **Düstur:** D. 2, C. 2, 26 Şubat 1920 ve 28 Cemaziyelahir 1924, s. 227, Kanun No: 196, ayrıca 196 nolu kanunun suveri tatbikiyesine dair talimatname için bkz., **Düstur:** D. 2, C. 3, 30 Nisan 1922-No: 1546, s. 70, 71.

Başvekâlet tezkeresi 31.1.1924 tarihinde ele alınmış ve söz konusu tahsisatın 1924 ve 1925 senelerinde sarfı için kanun tanzimi muvafık görülmemiştir.¹⁷⁰

Çiftçiyi topraklandırma ve arazi dağıtım politikasında, 31.5.1926 tarih ve 885 sayılı İskân Kanunu¹⁷¹ gereğince birçok aşiret istekli veya iskân politikası dâhilinde ülkenin çeşitli yerlerine gitmek durumunda kalmıştır. 2319 sayılı Dersim aşiretlerinden bazılarının Elazığ ve Erzincan havalisindeki boş araziye iskânları ve burada ziraat ve imar faaliyetlerinde bulunabilecekleri yönündeki kararı bu tür uygulamalara örnektir.¹⁷²

Devletin tarımla ilişkisindeki muhtemel stratejisini oluşturan politika kategorisinden olan toprak dağıtımı, toprak açma ve toprak mülkiyet meselelerinden¹⁷³ başka tarımsal ürün ile ilgili durumu şu şekildedir: 1927 umumi nüfus tahminine göre ziraatla uğraşan nüfusun vilâyetlere dağılımına ve o vilâyetin toplam nüfus miktarına bakıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde ziraata verilen önem ortaya çıkmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi doğu vilayetlerinin çoğunda çiftçi nüfusu %50’yi geçen orandadır.

¹⁷⁰ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 1, c.5, i. 93, 31.1.1924, s. 472, 473.

¹⁷¹ **Düstur**:D.2,c.7,31 Mayıs 1926,s.1441-1443.

¹⁷² **BCA BKK**: sayı: 2319, 030-018-01/015-49-11.

¹⁷³ Toprak Mülkiyeti hakkında bkz., Çağlar KEYDER: **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1927)**, Ankara 1982, s.35-41; İsmail Hüsrev TEKİN: “Türkiye’de Toprak Mülkiyeti Meselesi”, **Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri**, Ankara 1944, s.61-64.

Tablo 1. 1927 Yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinde Zirai Nüfus Durumu

Vilâyetler	1927 Yılındaki Nüfusu	Ziraatle Uğraşan Nüfus	Çiftçi Nüfusu	Çiftçi Nüfusun Umum Nüfusa Oranı
Bayazıt	104.586	21.562		
Bitlis	90.631	19.239	69.000	71.9
Diyarbakır	194.316	39.924	93.761	48.2
Elazığ	213.777	62.425	152.653	73.3
Erzincan	132.325	38.497	103.080	76.6
Erzurum	270.426	87.436	197.208	72.7
Gaziantep	215.762	56.685	87.896	41.1
Hakkari	24.980	4.747	23.463	93.7
Kars	204.846	70.270	134.729	79.2
Malatya	306.882	99.197	179.690	58.7
Maraş	186.855	48.314	94.244	50.9
Mardin	183.471	35.507	90.263	49.2
Siirt	102.433	18.833	49.722	48.9
Urfa	203.595	41.744	95.359	45.9
Van	75.329	16.591	40.677	53.9

Kaynak: DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 2, 1929, s. 38, 39 ve c. 3, 1930, s. 161'den hazırlanmıştır.

1927 senesi ziraat tahririne göre kara sapan, pulluk ve muhtelif ziraat makinelerinin vilâyetlere göre toplam miktarı verilmiş olup bu vilâyetler 8 mıntıkaya ayrılarak gruplanmıştır.¹⁷⁴ Altıncı mıntıkada yer alan Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Siirt, Urfa, Van'da alet ve makinaların toplam sayısı 59.607, Beşinci mıntıkada yer alan Artvin, Eskişehir, Yozgat, Kütahya gibi illerin yer aldığı Birinci mıntıkada alet makina toplamının 275.370 olması il ve bölgeler arasındaki farklılığı gözler önüne sermektedir.

¹⁷⁴ DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 3, 1930, s. 162-163.

1927 tahririnde vilâyetler itibarı ile muhtelif mahsulatın ton olarak üretimi de verilmiş olup hububat, bakliyat ve nebatatı sınaiye (endüstri bitkileri) de Doğu ve Güneydoğu illeri arasında farklılık göstermektedir.¹⁷⁵ Burada bölgedeki hemen her ilde en fazla üretim hububata ait olup, bakliyat ve endüstri bitkileri üretimi onu izlemektedir. İstihsalatın coğrafi dağılımında hiçbir bölge ilinin üretim oranına göre ilk üç sırada yer alamaması da¹⁷⁶ bölgeye yönelik tarım politikalarının yeterince gelişmediğini gösterir. Fakat yeni kurulmuş olan bir devletin kısıtlı imkânları ölçüsünde bölge tarımına birdenbire ivme kazandırılması da beklemez. Zira hâlâ günümüzde özellikle Güneydoğu Anadolu'da yürütülen projelerle tarımın halkın ve ülkenin genel ihtiyaçlarına cevap verecek hale getirilmesine çalışılmaktadır.

Cumhuriyetin ilanıyla hububat politikasında bir canlanma yaşanmakla birlikte 25 Haziran 1927 tarih ve 1170 sayılı kanunla kurulan¹⁷⁷ Âli İktisat Meclisi'nin hububat ile ilgili görüşleri ve raporları bu canlanmada etkili olmuştur. Meclis Türkiye'nin buğday ithal eden bir ülke olmasının sebeplerini tespit ederken, hububat meselesi ile ilgili üç önemli tespitte bulunmuştur. Kuraklık, buğday ithali ve Türk parasının kıymetinde görülen istikrarın buğday üretimini etkilediğini belirten Meclis hububat politikası içinde birtakım öneriler

¹⁷⁵ DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 3, 1930, s. 166-173.

¹⁷⁶ DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 3, 1930, s. 174, 175.

¹⁷⁷ *Düstur*: c. 9, 1927, s. 1908.

getirmiştir.¹⁷⁸ II. Dönem hükümetleri aldığı diğer kararlar da tarımı desteklemiştir.

9.12.1925’de Mardin mebusu Necip Bey¹⁷⁹’in Mardin vilayetinden Suriye’ye zahire ihracının men’i hakkındaki kanun teklifi ziraatın terakki ve inkişafına mani olduğu gerekçesiyle Ticaret ve Ziraat Vekâleti tarafından red edilmiştir.¹⁸⁰ Diğer taraftan 26 Ağustos 1925 tarihli kararname ile Tohum tahrirâtı için vücuda getirilecek müesseseler hakkındaki talimatname kabul edilmiş, 601 nolu kanunla da şeker fabrikalarına imtiyaz ve muafiyet bahşolunmuştur.

1927 ziraat tahririne göre tütün üretimi 1923 yılında 26.090.033 kilo iken, 1928 yılına gelindiğinde 43.033.735 kiloya ulaşmıştır.¹⁸¹ Bu yöndeki gelişmeye paralel bazı bölge milletvekilleri TBMM’ye tütün ziraatı ile ilgili öneri getirmişlerdir. Malatya mebusu Mahmud Nedim Bey¹⁸² Malatya’nın tütün ziraatı mıntikasına idhali ve Rumeli’den gelecek muhacirinden icabı kadar tütün müstahsıllarının mahalli mezkûrda iskânı¹⁸³ ile Malatya’da tütün üretimini artırmak istediği ve bu işi bilen muhacirleri de şehrine iskân ettirme dileğinde olduğu görülüyor. 13.11.1925 tarihinde Urfa Mebusu Ali Fuat Bey’in Urfa’da

¹⁷⁸ **Âli İktisat Meclisi Raporları**, “Buğday”, Neşriyat Serisi A. No: 8, Ankara 1932, s. 23-26.

¹⁷⁹ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 604.

¹⁸⁰ **TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 20, i. 9.12.1925**, s. 63, 64.

¹⁸¹ **DİE: İstatistik Yılığ**, c. 3, 1930, s. 177.

¹⁸² **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 587-588.

¹⁸³ **TBMM ZC: D. 2, iç. 1, c. 3, i. 56, 21.11.1924**, s. 496.

tütün ziraatına müsaade olunması hakkındaki (4/131) numaralı takriri de mecliste kabul edilmiştir.¹⁸⁴

II. Dönem hükümetlerinin ülkeye ve bölgeye yönelik diğer bir politikası ise tarımsal desteklerdir. 1923 yılından itibaren Kooperatif Şirketler kampanyası bizzat Mustafa Kemal'in desteği ile yürütülmüştür. Böylece harpten önce mevcut olan kooperatiflerin bir kısmı canlanmaya başlamış ve yeni yeni kooperatifler yurdun her yanında yeşermeye başlamıştır. Kanunlarla kooperatiflere vergi bağışları getirildiği gibi kooperatiflerin finansmanı için yeni bankalar kurulmuştur.¹⁸⁵ Özellikle Ziraat Bankası'nın tarım sektörüne yönelik kredi miktarları artmıştır. Tarımsal krediler 1924'te 17 milyon lira iken 1930'da 36 milyon liraya çıkmıştır. 21 Nisan 1924 tarihli 498 numaralı İtibari Zirai Birliği Kanunu ile de köylünün kredi alabilme imkânı artmıştır.

Yapılan çalışmalarla tarımsal alana yönelik yeni kanunlar çıkarılmıştır. Umuru ziraiyenin ıslahı için bir Ziraat Meclisi Alisi Teşkilî Kanunu,¹⁸⁶ Ziraat ve Ticaret Vekâletleri teşkilî hakkındaki kanunu¹⁸⁷ yanı sıra Ticaret ve Sanayi Odaları, Ali İktisat Meclisi, çekirge mücadelesi, buğday ve pamuk ile ilgili kanunlar buna örnektir. Bu kanunlar ülkenin genel tarım meselelerine ait olmakla birlikte

¹⁸⁴ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, c. 10, i. 6, 13.11.1925, s. 202-203.

¹⁸⁵ Nurettin HAZAR: **Atatürk ve Kooperatifçilik**, Ankara 1981, s. 52; Ziya Gökalp MÜLAYİM: **Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik**, Ankara 1998, s. 42-55; Duran EROĞLU: "Tüketim Kooperatiflerinin Tarihçesi ve Bugünü", **Kooperatif Dünyası**, yıl: 27, sayı: 317, Ağustos 1997; Rıdvan KARLUK: **Türkiye Ekonomisi**, Eskişehir 1995, s. 119 vd.

¹⁸⁶ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 3, c. 25, i. 98, 13.5.1926, s. 97 vd.

¹⁸⁷ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, c. 7, i. 4, 5.3.1924, s. 128, 129.

Diyarbakır, Siverek, Mardin, Urfa vilâyetlerinde hasar yapan çekirgeler için çıkarılan Çekirge Kanunu güney ve güneydoğu illerine ait özel bir soruna da çözüm olmuştur.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren tarımda yapılan düzenlemelere rağmen istenilen sonuç hemen alınamamıştır. Doğudaki derebeylik düzeni, toprak ağalığı köylünün beylere angarya çalışması, vergi ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler bunda etkili olmuştur.¹⁸⁸ Ayrıca tarımda makineleşmenin yetersizliği, bölgede asayiş ve güven ortamının sağlanamaması, tarımda sistematik bir sulama imkânının olmaması ve bilgi birikiminin yetersizliği bölgedeki tarım faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir.

1.2.2.2. Hayvancılık Faaliyetleri

Tarım ve hayvancılık politikaları aynı başlık altında değerlendirilmekle birlikte hayvancılık alanında gerçekleştirilen çalışmalar bazen tarımdan bağımsız olmuştur. Bu dönemde TBMM'de Hayvanatı ehliye rüsumu,¹⁸⁹ Damızlığa ve çifte elverişli hayvanatı bakariye vesairenin muhafazası,¹⁹⁰ Mandıra ve ağıl kanunu,¹⁹¹ Vebai bakari hastalığının men-i intişarını temin için her cins sığır ile ham derilerin, hastalığın hükümferma olduğu zamanlarda men-i ithali,¹⁹² Islahı Hayvanat Kanunları¹⁹³ görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Bu

¹⁸⁸ Doğan AVCIOĞLU: **Türkiye'nin Düzeni**, İstanbul 1986, s. 230.

¹⁸⁹ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 21, i. 46, 27.1.1926, s. 277-279.

¹⁹⁰ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 20, i. 18, 2.12.1925, s. 9-12.

¹⁹¹ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 22, i. 52, 8.2.1926, s. 114-117.

¹⁹² **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 24, i. 83, 5.4.1926, s. 61-63.

¹⁹³ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 26, i. 114, 5.6.1926, s. 85-92.

kanun tekliflerini yapan milletvekillerinin çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu vilâyetlerini temsil etmeleri çıkarılan bu tür kanunların hayvancılık alanında bu bölgeleri özellikle ilgilendirdiğini göstermektedir. Zira bölge, ekonomik faaliyetler içinde en çok hayvancılığa dayanmakta olup coğrafi, doğal özellikler ve geleneklerde hayvancılığın ayrı bir kol olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Aşiretler yüzyıllardır hayvan besleyerek hayvansal ürün ihtiyacını önemli ölçüde karşılamışlardır.¹⁹⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en önemli geçim kaynağının günümüzdeki gibi hayvancılık olması dolayısıyla o dönemde hayvanlardan alınan vergi köylüye ağır bir yük getirmiştir. Özellikle Erzurum'dan Kars ve Ağrı'ya uzanan yaylada önemli miktarda yapılabilecek hayvancılık bölge kalkınmasına büyük katkı sağlayabilirdi. Fakat hayvan başına alınan vergi ile köylüye hemen hiç kârın kalmaması hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Bu sebeple Cumhuriyet Hükümeti hayvanlardan alınan bu vergiyi kaldırdı. Yine yeniden yapılan arazi tahriri sonunda her araziden kıymetine göre vergi alınması ile Arazi Vergisinin doğurduğu sorunlar çözülmüştür.

1927 yılına ait İstatistik Yıllığına göre illere düşen çiftlik hayvanı oranlarına¹⁹⁵ göre Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin vilâyetlerini kapsayan altıncı mıntıkada oran 20.02 ile dokuz mıntıka içerisinde en yüksek paya sahiptir. Yine aynı yılda vilâyetler itibarı

¹⁹⁴ İbrahim ATALAY, Kenan MORTAN: **a.g.e.**, s.279, 329; Ayrıntılı bilgi için bkz., Salahattin BATU: **Doğu İlleri Hayvancılığı**, Ankara 1953, s. 1 vd.

¹⁹⁵ DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 3, 1930, s. 165.

ile çift ve çiftlik hayvanı sayıları verilmiştir.¹⁹⁶ Tarım ürünleri oranlarının aksine birçok hayvanın en çok yetiştirildiği vilâyetler sıralamasında Doğu ve Güneydoğu illeri ilk sıralarda yer almışlardır.

1.2.2.3. Sanayi Politikası

Atatürk dönemi, her türlü zorluklara rağmen yoğun bir ekonomik kalkınma mücadelesinin verildiği yıllar olmuştur. Bu mücadelede sanayileşme, kalkınmayı sağlayacak ana faktör olarak benimsenmiştir. Sanayileşmenin toplumsal hayatımıza ve yaşayış tarzımıza olacak etkilerinin bilinciyle hareket edilmiştir. Bu yaklaşımla sanayileşmeye yönelirken eğitim, teknoloji ve yeni gelişmelerden yararlanılmaya çalışılmış, kalkınma çok yönlü olarak ele alınmıştır. 1923'lerin Türkiye'si birçok yetersizliklere sahip olup ilk olarak toplanan İzmir İktisat Kongresi ile hızlı bir kalkınma çabası ve ekonomik çözümler aranmıştır. Kongreye katılan dört grup (çiftçi, sanayi, işçi, tüccar) kendi hazırladıkları ilkeleri savunmuşlardır. Sanayi grubu 24 madde ile, gümrükler yoluyla sanayinin dış rekabetten korunması, makina ve arsa dışalımında vergi bağışıklığı sağlanması, Sanayi Teşvik Yasasının yeniden düzenlenmesi, sanayi bankası kurulması, sanayi eğitimi ve sanayi odalarının düzenlemeleriyle ilgili ilkeleri dile getirmiştir.¹⁹⁷ Alınan İktisat Misak-ı ile kongre sanayinin yanı sıra, tarım sektörüne de gereken önemin verilmesini istemiştir.

¹⁹⁶ DİE: *İstatistik Yılığ*, c. 3, 1930, s. 178-181.

¹⁹⁷ Yakup KEPENEK: *Türkiye Ekonomisi*, Ankara 1986, s. 34; Geniş bilgi için bkz., Gündüz ÖKÇÜN: *a.g.e.*, s. 226-429; Adnan GİZ: "1923'de Sanayimiz Hakkındaki Görüşler", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı: 73, Mart 1973; Ertuğrul TOKDEMİR: *Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli*, İstanbul 1985.

Sanayileşme bir hedef olarak benimsendikten sonra bu hedefe varmak için ilk önce bu sektörün gerektirdiği finansman kaynağını bulmak gerekiyordu. Bunun yanı sıra yatırımları yapacak, kurulacak işletmeleri faaliyete geçirecek, onları verimli bir şekilde çalıştıracak müteşebbisleri, teknik adamları ve idari personeli yetiştirmek ve istihdam etmek gerekliydi. O günkü şartlarda bu her iki görevi de devletin yüklenmesi gerekmiş,¹⁹⁸ İttihat Terakki'nin öncülüğünde başlayan Milli İktisat ve Türk burjuvazisini oluşturma fikri yeterince uygulanamamıştır.

Sanayi politikasının işlevine katkı sağlayan diğer bir gelişme İş Bankası'nın kurulması olmuştur. 26 Ağustos 1924 tarihinde 1 milyon lira sermaye ile kurulan bankanın ödenmiş sermayesi 20 bin lira olup, bu para Mustafa Kemal tarafından verilmiştir.¹⁹⁹ Serbest ekonomiyi savunan politikacılar ile tüccar ve esnafın oluşturduğu bankanın kurucu genel müdürü Celal Bayar²⁰⁰ olmuştur.

İzmir İktisat Kongresinin bir sanayi bankası kurulması konusundaki kararı Türkiye Sınai ve Maadin Bankası'nın kuruluşuyla 19 Nisan 1925 tarihinde gerçekleşmiştir. Ancak kuruluş amaçlarını yeterince sağlayamayan banka yerini yeni dönemde Devlet Sanayi Ofisine ve Sınai Kredi Bankasına bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰¹ 2 Nisan 1925'te

¹⁹⁸ A. Necip ÜNAL: *Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişmeleri (1923-1986)*, Ankara 1989, s. 8-10.

¹⁹⁹ M. Ögüt YAZMAN: *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara 1973, s. 54, 55.

²⁰⁰ *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)*, c. 3, Ankara 1993, s. 434.

²⁰¹ *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)*, Akbank Yayınları, İstanbul 1980, s. 468.

ise Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu kabul edilmiştir.²⁰² Bir diğer önemli gelişme ise Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Osmanlı Devleti zamanında 1 Aralık 1913'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı 1924 yılında değiştirilerek tekrar uygulanmak istenmiş ve 28 Mayıs 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu²⁰³ bunu gerçekleştirmiştir. Yasaya göre hükümet tarafından birçok teşvik önlemi öngörülmeyle birlikte sanayide istenilen gelişme sağlanamamıştır.²⁰⁴

Ülkenin sanayileşmesi ve ekonomik kalkınması ile ilgili raporlar hazırlayarak danışma organı niteliğini taşıyan Âli İktisat Meclisi'nin 25 Haziran 1927'de 1170 sayılı Kanunla²⁰⁵ kurulması da dönem politikalarında etkili olmuştur. Meclis hükümetçe hazırlanacak iktisadi kanun ve nizamname tasarıları hakkında bilgi vermek, iktisadi mevzuat için hükümete teklif sunmak, iktisadi ihtiyaçları için araştırmalar yapmak, çeşitli iktisat akımlarını Türk ekonomisine etkileri ile incelemek gibi görevleri yerine getirmiştir.²⁰⁶

İncelediğimiz dönem içinde sanayi politikalarının özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki yansımaları için 1927 sanayi sayımlarının incelen-

²⁰² **Düster:** D. 2, c. 6, 22 Nisan 1925, s. 663-665; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 2 Mayıs 1925-sayı: 99, Kanun No: 655; **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, c. 18, 18.4.1925, s. 113, 114.

²⁰³ **Düster:** D. 2, c. 8, 28 Mayıs 1925, s. 6.

²⁰⁴ Teşvik-i Sanayi Kanununda belirtilen esaslara göre yeterince başarının alınmamasını açıklayan bilgiler için bkz., Mustafa SÖNMEZ: **Türkiye Ekonomisinde Bunalm,** İstanbul 1986, s. 16-25.

²⁰⁵ **Düster:** D. 2, c.8, 25 Haziran 1927, s. 1908.

²⁰⁶ Korkut BORATAV: **Türkiye'de Devletçilik,** Ankara 1982, s. 89.

mesi yerinde olacaktır. İllere Göre Sanat Grupları tablosunda²⁰⁷ Maden Çıkarma Sanayiinde Mardin, sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri, bina inşaatı, maden ve maden işletmesi, kâğıt ve karton, kimya sanayiinde Gaziantep'in işletme sayısı bakımından ilk sıralarda yer aldığı görülürken buralarda çalışanların sayısı da hesaplanabilmektedir. Bu sanayi dallarının özellikle bazı illerde yığılması, o yerlerin coğrafi, iklim koşulları ile ilgili olduğu gibi bölgedeki illere yapılan yatırımlar ve gelişme düzeyleriyle de ilgilidir.

Bu iş yerlerinin devlete mi yoksa özel sektöre mi ait olduğuna dair bilgi yoktur. Ancak Kars'ta 63, Diyarbakır'da 4, Erzincan'da 19 memur olduğu bilgisi vardır. Doğu Anadolu'nun en önemli geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık alanına ait sanayiinin toplamda ilk sırada yer alması şaşırtıcı değildir. Yine bölgenin en eski üretim alanı dokuma ve giyim sektörün de gelişmesi, ipek yolu üzerinde bulunan ve XIX. yüzyılda Diyarbakır, Mardin, Urfa, Gaziantep gibi tekstil alanında ilerleyen şehirlerinin ön plâna çıkması beklenen bir durumdur. Sayımda kimya sanayinin de doğuda bulunduğu görülmekle birlikte hangi dalda üretimin kastedildiği ve Hakkari'de herhangi bir bilginin niçin yer almadığı açıklanmamaktadır.

1927 sayımında Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerine yönelik veri ise sanayi işletmelerinde çalışanların illere göre dağılımıdır.²⁰⁸ Her sanayi

²⁰⁷ Bkz., DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 3, 1930, s. 190-194.

²⁰⁸ DİE: **1927 Sanayi Sayımı**, s. 46-56; 1927 Sınai tahrir neticeleri için ayrıca bkz., Şevket Süreyya AYDEMİR: **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, 1931, s. 60-63; DİE: **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimde 50. Yıl**, Ankara 1973, s. 149-152.

grubuna ait işletme sayılarının ve bunlarda çalışan kişi sayısına göre bölümlerinin yapıldığı bu tabloların son sayfasında genel toplamın işletme ve sanayi gruplarında çalışanların sayısına göre yapıldığı görülür. Bu verilere göre; işletme sayısının en çok olduğu bölge illeri 2.016 ile Gaziantep 1.039 ile Malatya, 881 ile Mardin iken en az işletmeye sahip iller ise 80 ile Van ve 32 ile Bayazıd'dır. Siirt'in 100'den fazla kişinin çalıştığı iller arasında bölgede birinci sırada olması o dönemde Doğu Anadolu için çok görülen bir durum değildir.

Gerçekten Doğu Anadolu ve Güneydoğu'da kurulması elverişli gıda, süt ve mamulleri, et ve mamuller; dokuma, deri, bitkisel mamuller gibi sanayi dalları mevcut iken bu konuda aşılması gereken engellerde söz konusu olmuştur. Sermaye, kredi temini, yabancı sermaye, teknik eleman, müteşebbis iş adamları gereksinimi gibi birçok ekonomik engelin yanı sıra, sosyal problemlerde dönem hükümetlerinin bölgeye yardımını kısıtlamıştır. Fakat alınan karar ve çıkarılan kanunlar ile sanayi alanında Türkiye genelinde ve bölgede rahatlatıcı bir tablo da oluşturulmaya başlamıştır.²⁰⁹

Sanayinin geliştiği en önemli illerden Malatya'da o dönemde işyeri sayıları oldukça fazla olup Adıyaman, Kahta ve Kemaliye'nin bu ile bağlı olması da etkili olmuştur. TBMM'de 1.4.1924 tarihindeki 1924 senesi Muvazenei Umumiye Kanunu layihası, Ticaret Vekâleti Bütçesi görüşmelerinde,²¹⁰ Malatya'da özellikle Milli Mücadele

²⁰⁹ Doğu bölgesinde sanayi kurma imkanlarının araştırılması hakkındaki bilgiler için bkz., Osman ARIKAN: **Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi**, Ankara 1973.

²¹⁰ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 2, c. 8, 1.4.1924, s. 192 vd.

sırasında sahip olduğu fabrikası ile güney ve doğu ordularının ihtiyaçlarını karşılayan Mehmed Efendinin savaş sonrası fabrikasını kapatmak zorunda kalışı ve hükümetten tahsil edeceği para konusunda yardımcı olunması hiç olmazsa fabrikaya hayat verebilecek miktarın verilmesi yönündeki bilgilerde Cumhuriyetin ilk yıllarındaki durumu göstermesi bakımından ilginçtir. Aynı ile ait Bakanlar Kurulu kararları da bölgeye ait alınan önemli kararlardandır. 1926 yılında B.K.K. ile Malatya Teşebbüsat-ı Sinaiyeye Türk Anonim Şirketi ile Sanayi Maadin Bankası'na Malatya ili civarında akan Dermesih suyunun elektrik enerjisi üretimi ve Malatya'ya aktarılması imtiyazı verilmiş²¹¹ başarılı olan bu şirkete kurmayı düşündüğü konserve, yünlü mensucat ve ispiroto fabrikaları için Bakanlar Kurulunca maddi yardım yapılması kararı verilmiştir.²¹² Yardım dahilinde 80 parça arsa şirkete teslim edilmiştir.²¹³

Gaziantep ilinin de bölgenin en önemli sanayi kenti haline gelmesinde Bakanlar Kurulu kararları etkili olmuştur. 29.4.1925'deki kararname ile Gaziantep Konserve ve Mamulat-ı Ziraiyye T.A.Ş.'nin kurulmasına²¹⁴ müsaade edilmiştir. Antep de Sahakyan Hanı'nın İktisat Müdürlüğü ve Ticaret Odası'nın ikameti için kiralanması tezkeresi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 10 Mayıs 1925 tarihinde uygun bulunmuş,²¹⁵ deri, yün alım satımı ile uğraşmak üzere 75.000

²¹¹ **BCA BKK:** sayı: 3540, 9 Mayıs 1926, 030.18.01/019.29.19.

²¹² **BCA BKK:** sayı: 6961, 5 Ağustos 1928, 030.18.01/030.48.15

²¹³ **BCA BKK:** sayı: 4537, 29 Aralık 1926, 030.18.01/022.81.17

²¹⁴ **BCA BKK:** sayı: 1833, 29 Nisan 1925.

²¹⁵ **BCA BKK:** sayı: 1871, 10 Mayıs 1925.

sermaye ile kurulan Dabağat Anonim Şirketi'nin İç Tüzük değişikliği de kabul edilmiştir.²¹⁶

Cumhuriyet sonrası doğu vilayetlerinden Elazığ'ın sanayisi, bu dönemde Doğu Anadolu bölgesinin pek çok ilinin ilerisinde olduğu da bir gerçektir. Şehirdeki üretim çoğunlukla ihtiyacı karşılayacak kadar olup, dericilik, dokumacılık, tarım hayli gelişmiştir. 1923-1938 yılları arasında Elazığ'da üç tane un fabrikası faaliyete başlamıştır.²¹⁷ 17.2.1925 yılında ise Elazığ'da metruk duran ipek fabrikası hakkında Elazığ Mebusu Hüseyin Bey'in²¹⁸ de Ticaret Vekâletine suali söz konusu olmuştur.²¹⁹

1.2.2.4. Maden ve Enerji Politikası

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin maden arama, kullanmayı düzenleyen herhangi bir yasası veya yönetmeliği yoktu. Ancak genellikle yabancı şirketlere verilen maden imtiyaz fermanları vardır. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti 1861 yılında “Maden Nizamnamesi”ni çıkarmıştır. Nitekim o yıllarda maden üretiminin ancak % 20'si Türklerin elinde bulunmakta ve belli başlı madenlerin hemen hemen tamamı Türk olmayanlar tarafından üretilmekte idi.²²⁰

Cumhuriyet dönemi, Osmanlı Devleti'nden büyük bir kısmı yabancıların elinde bulunan bir madencilik kesimini devralmıştır. O

²¹⁶ BCA BKK: sayı: 2123, 14 Haziran 1925.

²¹⁷ İbrahim YILMAZÇELİK: “Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, sayı: 1, c. 3, 1989, s. 257.

²¹⁸ *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)*, c. 3, Ankara 1993, s. 269.

²¹⁹ TBMM ZC: D.2, iç. 2, c. 14, i. 58, 17.2.1925, s. 66.

²²⁰ Süreyya HİÇ: *Türkiye Ekonomisi II*, İstanbul 1990, s. 117.

devirde madenleri işletecek yerli sermayedarlardan yoksun bulunduğumuz gibi, madencilik dalında yetişmiş yerli ustalar, teknisyenler ve mühendislerimiz yoktu. Cumhuriyet hükümetinin bu konuda ilk icraatı, 1924'te Zonguldak'ta Yüksek Maadin ve Sanayi Mühendis Mektebi'ni kurmak olmuştur. Genel hatlarıyla liberal bir ekonomi politikasının izlendiği bu dönemde ekonomik kalkınma hızı istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Madencilik sektörünün kalkınmaya katkısı da aynı ölçüde sınırlı kalmıştır. Bu ilk yıllarda maden üretimini artırıcı tedbirler almaktan çok yasal düzenlemelere gidilmiş ve maden üretiminin özel sektör eliyle geliştirilmesi istenmiştir. 12 Nisan 1925 tarih ve 608 sayılı kanunla "Maden Nizamnamesi"nin bazı maddeleri değiştirilmiştir. 19 Nisan 1925 tarihinde ise Türkiye Sanayi ve Maden Bankası kurulmuştur. Banka çoğu yıpranmış fabrika ve işletmeleri çalışır hale getirecek sermayeye ulaşamazken, liberal bir politika gereği 28 Mayıs 1927 tarihinde yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdiği bütün geniş imkânlardan 1930 yılına kadar madencilik alanında yalnız dokuz işyeri yararlanmıştır.²²¹

Doğu Anadolu'nun kayda değer en önemli madenleri linyit, demir ve bakırdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında önemi anlaşılan ve halen işletilen en büyük bakır yatağı Diyarbakır'a bağlı olmakla beraber bölge içinde kalan Ergani ile Elazığ iline bağlı Maden'de bulunur. Ayrıca Elazığ iline bağlı Alacakaya (Guleman)'da zengin sayılacak krom yatakları vardır. Önemli linyit yatağı ise Elbistan-Afşin havzasıdır. Demir ise

²²¹ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 232, 233.

Divriği ve Hekimhan'dan çıkarılır.²²² 1925'den sonra bölgede dikkat çekici hususlardan bir tanesi de “Ergani Bakır İşletmesi”nin durumu olmuştur. TBMM'de bu konu ile ilgili olarak 12.1.1924 tarihinde Ergani mebusu Kazım Vehbi Bey'in²²³ Ergani bakır madenlerinin vasfına dair suali ve İktisat Vekili Hasan Beyin cevabı söz konusu olmuştur.²²⁴ Kazım Bey madenin nısıf imtiyazının İtibari Milli Bankasına verildiğini ve nısıf diğeri de Çester kumpanyasına terk edildiğini hatırlatıp, gazetelere göre Çester mukavelesinin hükümetçe fethedildiğine göre hükümetin bu madeni bizzat mı işleteceği, yoksa diğeri bir ecnebi şirkete ihale edeceğini öğrenmek istemiştir. İktisat Vekili ise mukavelenin niçin feshedildiğini açıklayarak Bankanın taahhüdünü yerine getirememesi durumunda yeni bir düzenlemenin yapılabileceğini açıklamıştır. Nihayetinde maden 1925'te 3 milyon sermaye ve % 50 nispetinde sermayedarların iştirakiyle kurulan “Ergani Türk Anonim Şirketi” tarafından işletilmeye başlamıştır. 1 Nisan 1924'te Diyarbakır mebusu Fevzi Bey'le²²⁵ 56 refikinin Ergani madeninin işletilmesi için İktisat Vekâletinin 1924 senesi bütçesine bir milyon lira ilavesine dair kanun teklifi²²⁶ kabul edilmiştir.

Cumhuriyet Öncesi Türkiye'sinde enerji tüketimi çok sınırlı, önemsiz ve sadece ısınma ve ulaşım için hayvan gübre, odun gibi organik

²²² İ. ATALAY, Kenan MORTAN: **a.g.e.**, s. 330.

²²³ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993.

²²⁴ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 1, c. 5, i. 82, 12.1.1924, s. 48 vd.

²²⁵ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 251.

²²⁶ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 2, c. 8, i. 26, 1.4.1924, s. 183; **Düster**: D. 2, c. 5, 1 Nisan 1924, s. 381, Kanun No: 458.

kaynaklarla kullanılıyordu. Daha sonra su gücünden yararlanılarak su değirmeni ve santraller devreye girmekle birlikte Kurtuluş Savaşı yıllarından itibaren Zonguldak Kömür Havzasının durumu gözden kaçmamıştır. İzmir İktisat Kongresi enerji kaynağı olan taşkömürünün gündeme geldiği önemli bir dönem olmuştur. Taşkömürü konusundaki açıklamalar dışında petrol konusunda da çalışmalara Cumhuriyetin ilanı ile yeni hükümetler döneminde başlanmıştır.²²⁷ Petrol konusunun milli bir dava olarak ele alınması, petrol ile ekonomi ve milli savunma bakımından gerekli önemin idrak edilerek bu yönde çaba harcanması amacıyla 1925'te ilk defa Türkiye hudutları dâhilinde petrol bulunması ümidi olan bölgelerde, Türk hükümeti nam ve hesabına Lucius isiminde bir yabancı uzmana genel jeolojik araştırmalar yaptırılmıştır.²²⁸

Araştırmalara bölgede 1926 yılında devam etmiş Türk Ticaret ve Sanayi Bankası namına Jir isiminde bir jeolog, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın desteğiyle Mürefte, Şarköy bölgesinde jeolojik tetkik yapmış, yine aynı yıl Hasan Mustafa Bey'e Mürefte bölgesinde taharri ruhsatname verilmiştir. 1927 yılında ise Prof. Dr. Bertrand, Hamid Nafiz ve Malik Sayar, Emil Mayen nam hesabına Van mıntıkasında jeolojik tetkik yapmıştır.²²⁹

²²⁷ Ahmet DEMİR: "Atatürk Döneminde Türkiye'de Enerji Politikaları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982, s. 208-211.

²²⁸ Mehmet KOCAOĞLU: **Petro-Strateji**, Ankara 1999, s. 165.

²²⁹ Niyazi ACUN: **Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü**, İstanbul 1947, s. 179.

TBMM’de petrol konusunda 13.12.1924 tarihinde “Elyevm taharri veya derdesti ihale devresinde bulunan bilumum petrol ve nefit ve müştakkatı madenleri hakkında Başvekâletten mevcut (1/519) numaralı kanun layihası”²³⁰ görüşülmüş, 25.1.1926 tarihinde petrol ve benzin inhisarına dair kanun kabul edilmiştir.²³¹ Bununla ilgili “şeker, petrol ve benzin inhisarına ait iptidai sermaye hakkında kanun layihası” da 13.2.1926 tarihinde TBMM’de kabul edilmiştir.²³² Bugün yürürlükte olan fakat günün ihtiyaçlarına cevap veremeyen önemli bir kanun ise 24 Mart 1926’da kabul edilen 792 sayılı Petrol kanunu²³³, dur. Bu kanunla petrol arama ve işletme hakkı esas olarak devlete verilmiş devletin de bu hakkı bizzat veya şirketler eliyle kullanabileceği kabul edilmiştir. Ancak bu kanuna rağmen 1923-1930 yılları arasında bölgedeki petrol arama faaliyetleri başarılı olamamış ve petrol bulunamamıştır.

Osmanlı Devleti’nin petrol uğruna feda edilmesi ve imparatorluğun parçalanması, Cumhuriyet’in kuruluşuyla bir bağlamda önemli bir mesele olan Musul sorununun yeni Türk hükümetlerini uğraştırması

²³⁰ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, c. 11, i. 21, 13.12.1924, s. 117-126.

²³¹ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 3, c. 21, i. 45, 25.1.1926, s. 252, 267; **Düştur:** D. 2, Kanun No: 725, c. 7, 25.1.1926, s. 198, 199, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 7 Şubat 1926, sayı: 291.

²³² **TBMM ZC:** D. 2, iç. 3, c. 22, i. 55, 13.2.1926, s. 167.

²³³ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 3, c. 22, i. 76, 24.3.1926, s. 322-331; **Düştur:** D. 2, c. 7, 24 Mart 1926, s. 691, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 6 Nisan 1926-sayı: 341 Kanun No: 792.

ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'daki isyanlarda dış destekli bir neden olması petrol politikasının özel bir yerde olmasını gerektirmiştir.²³⁴

1.2.2.5. Mali Faaliyetler

1923 yılından sonra yapılan en önemli uygulamalardan biri de maliye ve devlet bütçesi alanında yapılan düzenlemeler olur. 1922 ve 1923 yıllarında bütçe hazırlanıp uygulamaya sokulmasa da yeni Türkiye'nin ilk bütçesi 1924'te hazırlanmıştır. 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu da Muvazene-i Umumiye (Bütçe) hakkında bazı hükümler getirmiştir. Halen Türkiye'nin bütçe hükümlerinin bulunduğu 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu ise 26.3.1927 tarihinde kabul edilmiştir. Bu kanun doğrultusunda bütçe hazırlama görevini Maliye Bakanlığı eliyle yerine getiren hükümet, bütçenin Meclis'te görüşülüp onaylanmasından sonra gelir toplama ve gider yapılması ile uygulama safhasına geçmektedir. Burada yıllık bütçe kabul edilinceye kadar geçici bütçenin²³⁵ hazırlanması da söz konusu olabilir. Denetim ise Sayıştay tarafından hazırlıklı veya uygulama safhasında yapılabilir.²³⁶ Atatürk dönemindeki bütçeler onun ekonomi politikasındaki üç temel dengeye göre oluşmuştur. Bu dengede devlet bütçesi denk olmalıydı. Yatırım harcamaları, bütçe fazlaları ile iç ve

²³⁴ Petrol ve Türkiye üzerine tarihsel bilgiler için bkz., Raif KARADAĞ: **a.g.e.**; Ergun AYBARS: "Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 509-542.

²³⁵ Sadece 1924, 1925, 1931, 1932 yıllarında hazırlanan geçici bütçeler hakkında bilgi için bkz., Haldun DARICI: **Geçici Bütçe Kanunları**, Ankara 1995.

²³⁶ Akif ERGİNAY: **Kamu Maliyesi**, Ankara 1994, s. 174; Bütçelerle ilgili ayrıca bkz., Şevket Süreyya AYDEMİR: **a.g.e.**, 156 vd.; Mustafa YULUĞ: **Türkiye'de Kamu Savurganlığı ve Bütçe Yönetimi**, Ankara 1981; Salih TURHAN: **Maliye Politikası**, İstanbul 1972.

dış borçlanmadan elde edilen devlet gelirleri toplamına, ithalat ise ihracata denk olmalıydı.²³⁷

Tablo 2. Bütçe Gelir ve Giderleri (1926-1928)

GELİR (000 TL)	1926	1927	1928
Kazanç Vergisi	11.212	13.412	13.716
Muamele Vergisi	13.852	18.215	18.920
Bina Vergisi	4.401	5.048	5.931
Hayvan Vergisi	14.234	12.629	11.913
Arazi Vergisi	6.564	5.890	5.696
Gümrük Vergisi	61.423	59.752	64.211
Tekel Gelirleri	21.112	31.620	35.889
Öbür Gelirler	47.565	55.673	65.754
TOPLAM	180.363	202.239	222.030
GİDER (000 TL)	1926	1927	1928
Maliye	29.345	30.541	29.609
Düyunu Umumiye	5.205	5.956	4.263
İktisat	-	-	7.813
Bayındırlık	17.495	29.466	31.975
İç İşleri	3.614	4.745	4.507
Güvenlik	3.201	3.758	4.590
Eğitim	7.054	7.542	9.631
Sağlık	3.338	3.124	3.060
Savunma*	70.216	82.432	78.849
Öbür	32.719	31.386	26.836
TOPLAM	172.187	198.950	201.133

*Milli Müdafaa + Bahriye + Jandarma + Askeri Fabrikalar

Kaynak: DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 3, 1930, s. 350, 358; **İstatistik Yıllığı**: c. 9, 1936-1937, s. 380-386; Oktay YENAL: **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, 2001, s. 73.

1923-1928 yılları arası vergi politikası açısından da köklü değişikliklerin yapıldığı yıllar olmuştur. 1925 yılında Aşar vergisi kaldırılmış, Ağnam vergisi 1924 yılında sayım vergisine dönüştürülmüş, 1925'te Arazi vergisi artırılmış, Temettü vergisi

²³⁷ Mustafa AYSAN: **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, İstanbul 1980, s. 89.

1926'da kaldırılmış, 1927 Umumi İstihkak vergisi kaldırılarak Muamele vergisi getirilmiş ve 1926'da Veraset ve İntikal Vergisi kabul edilmiştir.²³⁸ Aşarın ilgasıyla yerine konacak vergi hakkında TBMM'de 10.2.1925 tarihinde görüşmeler²³⁹ olmuştur. 145 ve 240 nolu kanunlar ise Kars, Ardahan, Artvin, Iğdır, Sürmeli kazalarını içine alan Elviyei Selasede vergilerin sureti cibayetine dair kararları getirmiştir.²⁴⁰

Bankacılık alanında 1926'da Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiş, 26 Ağustos 1924'de İş Bankası, 1925'de Sınai ve Maadin Bankası, 1927'de Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur.

Kamu harcamalarındaki dağılım bölge için önemli olmuştur. Ülkemizde kamu harcamaları 1924-1928 yılları arası her yıl artarken Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya olduğu gibi ülkenin değişik illerine de ülkenin koşulları sebebiyle iktisadi yatırım her zaman artan oranda yapılamamıştır. Özellikle coğrafi koşullar, iç ve dış gelişmeler ve sosyal kültürel nedenlerden dolayı bölgenin yeterince kamu hizmeti alamadığı bir gerçektir.²⁴¹

²³⁸ **Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi**, s. 599-601; Gündüz ÖKÇÜN: **a.g.e.**, s. 423.

²³⁹ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 2, c. 13-1, i. 52, 10.2.1925, s. 277.

²⁴⁰ **Düster**: D. 2, c. 2, 8 Zilhicce 1923, s. 134, Kanun No: 145; **Düster**: D. 2, c. 3, 5 Aralık 1924, s. 92, 93.

²⁴¹ **Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi**, s. 467-468; Süreyya HİÇ: **a.g.e.**, s. 191.

II. BÖLÜM

1.11.1927-01.03.1935 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN III. VE IV. DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI

2.1. 01.11.1927-01.03.1935 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ

III. ve IV. Dönemde üç Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. Beşinci Cumhuriyet Hükümetinde 12, Altıncı Cumhuriyet Hükümetinde 9, Yedinci Cumhuriyet Hükümetinde ise 11 bakanlık yer alıp, bu hükümetlerin sahip olduğu bakanlıklar ve bu bakanlıklarda görev yapan hükümet üyeleri şöyledir:

Başvekil: İsmet Paşa (İnönü), Adliye Vekili: Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk), Şükrü Bey (Saraçoğlu), Müdafaa-i Milliye Vekili ve Bahriye Vekâleti Vekili: Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), Zeki Bey (Apaydın), Dâhiliye Vekili: Şükrü Kaya, Hariciye Vekili: Tevfik Rüştü Bey (Aras), Maarif Vekili: Mustafa Necati Bey (Uğural), İsmet Paşa (İnönü) (Vekâleten), Hüseyin Vasıf Bey (Çınar), Recep Bey (Peker) (Vekâleten), Cemal Hüsnü Bey (Taray), Refik Bey (Saydam) (Vekâleten), Reşit Galip Bey, Refik Bey, Yusuf Hikmet Bey (Bayur), Zeynel Abidin Bey (Özmen), Ziraat Vekili ve Ticaret Vekâleti Vekili: Mustafa Rahmi Bey (Köken), Nafia Vekili: Behiç Bey (Erkin), Recep Bey (Saydam), Zekai Bey (Apaydın), Hilmi Bey (Uran), Fuat Bey, Ali Bey

(Çetinkaya), Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili: Refik Bey (Saydam), Maliye Vekili: Şükrü Bey (Saraçoğlu), Mustafa Abdulhalik Bey (Renda), Fuat Bey (Ağralı), İktisat Vekili: Mustafa Rahmi Bey (Köken), Şakir Bey (Kesebir), Mustafa Şeref Bey (Özkan), Mahmut Celal Bey (Bayar).

2.2. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI

2.2.1. Asayişe Yönelik Politikalar

2.2.1.1. Asi Resul Ayaklanması ve Bastırılması (22 Mayıs-3 Ağustos 1929)

1929 tarihli raporlarda, 1925'teki ayaklanmadan beri yabancıların Fırat'ın doğusuna geçmelerinin yasaklandığı (o yıl ilk kez İngiltere askeri ataşesine izin verildiği) belirtiliyor. Bölgedeki çalkantılar durmuş değildir. İngiltere'nin Ankara'daki elçilik müsteşarı Edmonds, İngiltere Dışişleri Bakanı'na Haziran ayında Karaköse-Bayezit bölgesinde askeri birliklerle bir çatışma olduğunu, aynı ay içinde İbrahim Tali Beyin (Öngören, Birinci Genel Müfettiş) Siirt yakınlarındaki Garzan'da, Kayseri'de kaçan Hasan Paşa'nın oğullarını teslim aldığını, eylül başında da gazetelerin Diyarbakır-Elazığ bölgesinde Zodo adlı birinin reisliğindeki bir çetinin dağıtıldığını bildirdiklerini" yazıyor. Basında, İbrahim Tali Beyin Elazığ'ın bir köyünde toprak dağıttığı, ya da Palu'da bir Türk Ocağı açtığı yolunda haberler de çıkıyor.²⁴²

²⁴² Alpay KABACALI: a.g.e., s. 69, 70.

Vedat Şadillili olayın çıkışını şöyle anlatmaktadır: “Zılanlı Resul Ağa ve kardeşi hakkında tutuklama kararı verilmişti. Jandarma, mahkemenin bu kararını yerine getirmekle görevliydi. Birçok insanın hayatına mal olan ve iki ay süren 1928’deki bu isyana mahkeme kararını tanımayıp, görevli Jandarma birliğine silahla karşı koymak sebep olmuştur. Siirt’in Ervin ilçesinin Lodi nahiyesindeki bir köyde, Jandarma, Resul Ağa ve kardeşinin teslim olmasını istediğinde Zılan ve Bekıran Aşiretleri ayağa kalktı. Güveşli köyünden Tahir Reşo ve iki kardeşi ile haklarında tutuklama kararı bulunan Resul ve Ağid kardeşler silaha sarılıyor, bölgeye sevk edilen 1. ve 10. seyyar Jandarma alayları, halkın da yardımıyla isyanı bastırmaya çalışıyordu.”²⁴³

22 Mayıs 1929 günü başlayan isyanın görünen nedeni bu gösterilmektedir. Asıl hedef, Jilyan aşiretiydi. Bu aşirete yardımcı olabilecek, Pervari yaylalarında buldukları haber alınan Derveşliler ve Batmanlılar da yola getirilecekti. Resul’un Lodi bucağında 200 tüfeği olduğu, bunlardan 150 kadarının 25-60 fişeği bulunduğu haber alınmış; öteki ayaklanmacılarla ilgili bilgiler de edinilmişti. Harekâtla görevlendirilen 2. Tümen’in 5 Temmuz 1929’daki gücü 59 subay, 1.525 er, 1.014 piyade tüfeği, 59 hafif makineli tüfek, 22 ağır makineli tüfek, 4 tane yedi buçukluk krup dağ topu, 2 tane yedi buçukluk kudretli dağ topu, 355.105 piyade mermisi, 1.017 el bombası, 334 topçu mermisiydi. Ayrıca üç uçak verildi.

²⁴³ Vedat ŞADİLLİLİ: **a.g.e.**, s. 137.

Çeşitli yerlerde sürüp giden çarpışmaların ardından 2. Tümen, 17 Temmuzda, küçük gruplar halinde dağılmış olan ayaklanmacıların çok sayıda müfrezeyle izlenmesi, silah toplama işinin sürdürülmesi, şüpheli yerlere baskın yapılması için yeni bir harekât planı hazırladı. Sonraki günlerde müfrezeler, asilerin ilişkisi bulunan köylerde silah aramaları yaparak bir hayli şaki ve bir o kadar da kadın ve çocuktan ibaret ailelerini yakalamışlar, hayvanlarını müsadere ve evlerini yakmışlardı. Resul'ü yakalamak için sarf edilen gayretler genellikle boşa çıkmış ve birlikler silah arama ve takip görevlerini yapmak suretiyle emredilen yere dönmüşlerdi. Harekâta 3 Ağustosta son verildi.²⁴⁴

2.2.1.2. Tendürük Harekâtı (14-27 Eylül 1929)

İran'dan kaçarak Türkiye Cumhuriyeti'ne sığınan, ülkenin kanunlarına bağlı kalmak koşuluyla Aladağ vesair yerlerde yaylayan, kışın da hükümetçe tahsis edilen Örtülü ve Kurtkapanı'nda kışlayan ve buralarda bulunduğu sürede Ağırlılarla ve İran'daki aşiretlerle temasta bulunan Şeyh Abdülkadir, zamanla kendisine sağlanan imkânları kötüye kullanmaya başlamıştır. Şeyh Abdülkadir, hükümete hizmetleri geçmiş birçok aşireti hükmü altına alırken, bunları köylerinden çıkarmaya, arazilerini ellerinden almaya, mallarını talan etmeye başlamış ve kısmen de başarılı olmuştur.

Bu İranlı aşiret reisinin Bayezid bölgesindeki diğer aşiretlere tercihi, Kotanlı ve Sakanlı aşiretlerini birbirine düşürmek ve bundan

²⁴⁴ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 71.

faydalanmak maksadına yöneltmiş ise de, bu durumdan doğan düşmanlık, memleket dâhilinde yaşayan bir aşiretin açlığa ve bunun sonunda şekavete sürüklenmesine ve asayişsizliğin büyümesine sebep oluyordu. Bununla birlikte Şeyh Abdülkadir'in kendisinden beklenen görevleri yapmamakla beraber fenalıktan geri kalmaması üzerine Ağrı (Karaköse) takip komutanlığı, bu İranlı Şeyh'in tenkilini lüzumlu görmüş ve harekâta başlanması için 1. Genel Müfettişliğin müsaadesini istemişti.²⁴⁵

Müfettişlik, Abdülkadir'in aşiretiyle birlikte Erzincan'a naklini uygun görmekle birlikte, orada kalmayacakları, birer ikişer kaçacakları kanısındaydı. "Bunları, tamamen dağılmış bir hale getirerek tamamen ezmek gerektiğini" ifade ederek silahlarının toplanmasını ve İran'a kaçmalarının önlenmesini istedi.

Hazırlıklar tamamlandıktan, Abdülkadir'in çadırlarının Tüteki Ulya güney sırtlarında bulunduğu belirlendikten sonra, 14 Eylül 1929'da birliklere harekât emri verildi. Gizliliğe uyulmaması sonucu durumu öğrenen Şeyh Abdülkadir, oğlunu tümenle görüşmek üzere Karaköse'ye gönderdi. Amacı resmi makamları oyalamak, sezdirmeden ağırlığı İran'a geçirmektir. Oğlu 18 Eylülde Karaköse'ye geldi. Tümenin haberi olmadan vilâyet kendisini yakalayıp rezil etti. Tümen bunu öğrenince geliş amacını sordu, ardından da hükümetçe kendilerinden istenenleri bildirdi.

²⁴⁵ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II, s. 11.

Şeyhin oğlu bütün istekleri kabul edip çıktı. Bu kez de vilâyet jandarması tarafından yeniden yakalanıp sıkıştırıldı. Artık, başına bir felâket geleceğini düşünerek korkuya kapıldı ve kaçtı. Bunlar, harekâtı olumsuz yönde etkiledi.²⁴⁶ Uçakların da katıldığı harekâta şeyh sıkıştırılmak istendi. Ancak Şeyh Abdülkadir'in sınırı geçmesi üzerine harekâttan olumlu netice alınamadı. Tümen komutanlığının emriyle yapılan son aramalarda da istenilen sonuç elde edilemeyince harekâta son verildi.

2.2.1.3. Savur Tenkil Harekâtı (20 Mayıs-9 Haziran 1930)

Doğu bölgesinde takip eden ayaklanmaların sonu alınmamıştı. Eşkîya faaliyetleri memleketin asayişini bozmakta ve hatta siyasi hedeflere yönelecek ayaklanma niteliğindeki hareketlerden daima sakınılmakta ve bu husus hükümet tarafından dikkatle izlenmekte idi. 1930 yılı başlarında hükümet İçişleri Bakanlığı, Doğu illerine ve 1. Genel Müfettişliğine, bölgelerinde bir ayaklanma ihtimalinin olup olmadığını sormuş ve bu konuda Bayazıt, Mardin, Muş, Elazığ, Urfa, Hakkari, Diyarbakır, Van ve Siirt valileri görüşlerini bildirmişti. Valiler durumu vilâyetlerinde sakin olduğunu bildirmekle birlikte her ilkbaharda Kürtlerin şekavet olayları ve ayaklanmalarının çıkacağı söylentilerinin halk arasında dolaştığının altını çiziyorlardı.²⁴⁷ Urfa vilâyetinden alınan 25.2.1929 tarihli şifrede yazılanlar ise yeni

²⁴⁶ Alpay KABACALI: **a.g.e.**, s. 72, 73.

²⁴⁷ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II**, s. 25-28.

olayların çıkabileceğini gösteriyordu. Dâhiliye Vekili tarafından Başvekâlete, Hariciye ve B.E.Rs. bildirilen şifrede:

1. Ramazanın yirmi yedinci günü Kürtçüler tarafından bir kıyam hareketi yapılacağı.
2. Arappınardaki Şahin zadeler tarafından garptan asker sevkıyatına mani olmak üzere tren hattının tahrip edileceği.
3. Ve bu ihbarı müeyyit olarak Şahin zade Mustafa ve tevabiinin çöle çıkmak üzere çadır ve saire levazımının ikmal edildiği.
4. İstanbul'dan gelerek Arappınardan cenuba firar eden ihtiyat zabiti Bitlisi Kemal, Şahin zadeler tarafından verilen ziyafette daha beş altı ihtiyat zabitinin cenuba firar edeceklerini söylediği.
5. Mütegalibeden Şarktan garba sevki esnasında cenuba firar ve te'cil kanununun üzerine avdet eden Surucun Aligor kariyesinden Dinayı aşireti reisi Salih'in hakkında mahkemece verilen tevkif müzekkeresi cenuba firar ve Basraviye iltihak ettiği istihbar kılındı bu hususta tamikan tahkikat yapılmakta olduğu yazılıdır.²⁴⁸

I. Genel Müfettişliğinin Doğu bölgesindeki genel durum hakkındaki düşüncesine göre ise söz konusu yılda genel bir ayaklanma çıkması yüzde 20 ihtimal dâhilinde bile değildi. Böyle bir hale hazırlıklı bulunulursa, bu ihtimalin daha da az olduğu ayaklanma hareketlerinin halkın hissi eğilimlerinin hükümet aleyhine çevrilmesi ve bu suretle

²⁴⁸ **BCA BMGMK**: 02.03.1929, 030.10/112.758.13.

uygun bir fırsatta halkın kışkırtılmasını mümkün kılabilmek olduğu belirtiliyordu.

7. Kolordu Komutanlığının doğudaki durum hakkında düşüncesi ise, son aylarda alınan haberlerin olağanüstü bir nitelik taşıdığı Kürt özerkliğince bağımsızlığı yolundaki faaliyetlerin artmış olduğu yönündeydi. Ayrıca dargın ve düşman olan aşiret reisleri ve ağalar arasında barış yapıldığı ve silah tedarik edildiği, Irak hudut bölgesinin sükûneti kaybettiği haberleri alınmaktaydı. Gelen haberlere göre, İngilizler Irak sınırı bölgesinde etkinliklerini iyice artırmışlardı. İngiliz ajanları kabile ve aşiretler arasında Kürtlük propagandası ve kışkırtması yapıyorlardı. Amaçları, bu dolayla demiryolu bağlantısı kurulmadan önce siyasi durumda değişiklik yapmaktı. Ağrı'daki Kürtlerin yardım gördükleri ve etkinlik alanlarını genişlettikleri, ayrıca Kürt Teali Cemiyeti'nin İngilizlerden çok miktarda silah satın aldığı ve bunlardan bir bölümünün Irak sınırından içeriye gönderildiği haber alınmıştı. Kürtlerin kurduğu Hoybun (Özgürlük, Bağımsızlık) Cemiyeti'nin Ermeni Taşnak Cemiyeti'yle birleştiği yolunda da duyumlar vardı. Bütün bu belirtiler Nisan ya da Mayıs'ta İngiliz ajanlarının yönetiminde ve Ermeni ihtilâlcilerinin yardımıyla büyük bir Kürt ayaklanmasının patlak vereceğini ortaya koyuyordu.²⁴⁹

I. Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey alınması gereken tedbirlerin şöyle olması düşüncesinde idi: Hassas bölgeler dışındaki halkın hükümete sadık olduğu kabul edilerek bunların bir kısmı silahlandırılacaktı. 7.

²⁴⁹ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 74.

Kolordu birliklerinin bulunduğu Urfa, Mardin, Midyat, Diyarbakır, Siirt, Garzan, Van, Elazığ, Osmaniye, Siverek garnizonları ve özellikle Çölemerik bölgesi elde bulundurulacak, asilerin elinde kalmayacaktı. İran ve Irak hudutlarına karşı bir ihtiyat olmak ve Van'da veya diğer bir yerde daima toplu durulmak üzere hiç olmazsa bir hudut olayı daha teşkili gerekliydi. Hakkari bölgesinde hudut kıtalarının ilkin tabur ve sonraları gereğine göre alan merkezlerinde toplanmaları faydalı idi. Güney hududunda ise ulaşım imkânlarının yeterli ve sadık aşiretlerin yardımlarından faydalanabilecek olması sebebiyle burada hudut kıtalarının bulundurulması uygun olacaktı. Seyyar ve sabit Jandarma alaylarının buldukları vilâyetlerin emrinden bulundurulması ise muhtelif muharebe vasıtalarının meydana getirilmesi diğer önlemlerdi. 7. Kolordu Komutanlığı ise I. Genel Müfettişliğin düşüncelerine katılmakla birlikte bazı tedbirlerin başarılı olacağından şüphe etmekte ve yeni önerilerde bulunmakta idi.²⁵⁰

Alınan önlemlere karşın, bölgedeki asayiş sorunları devam ediyordu. Mayıs 1930 ortalarında Savur ve Midyat'a bağlı Hırbatan, Han Hasso, Savayıc köyleriyle Cizre'nin kimi köylerinde asker ve jandarmaya saldırılar düzenlendi. Harekâtın başladığı sırada bir uçak filosu bölge üzerinde gösteri uçuşu yaptı. Belki bunun da etkisiyle, öteki köyler karşı koymadılar. Silah toplama ve arama sürdürüldü. 28 Mayıs akşamına kadar 59 silah toplandı. Bu arada silahlı 29 Kürt, Deveran dağlarına kaçtı. Derviran bölgesinin de taranmasına geçildi. Bölge

²⁵⁰ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s. 25-38.

sakindi, kaçanlar köylerine dönmeye başlamışlardı. Silah toplama işine 11 Haziranda son verildi. Toplanan silah sayısı 503'tü. Harekâttan sonra Birinci Genel Müfettişlik, Akit ve arkadaşlarının Eruh ilçesindeki kalkışmalarını önlemek, bunları tepeleyip yok etmek üzere Lodi'de geçici bir takip komutanlığı oluşturdu. 9. ve 7. Kolordular da bölgelerindeki çete faaliyetlerinin önlenmesine çalışıyorlardı. Bu arada Kernuslu Halit, Seyit Han, Alican çeteleri izlenip tepelendi.²⁵¹

2.2.1.4. Zeylan Ayaklanması ve Bastırılması (20 Haziran-Eylül 1930)

1930 Haziranından Aralığına kadar birbirine içine girmiş ayaklanmalar ve tepeleme harekâtları yer aldı. 1930'dan sonra iki üç yıl daha bu olaylar devam etti. 29 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu Ağrı'da bir tepeleme harekâtı gerçekleştirilmesi kararı almıştı. Zira bölgeden gelen istihbarat ve raporlar yeni kıpırdanmaların olduğunu ispat ediyordu. 30.8.1929 tarihinde Karaköse kaymakamlığından Bayazıt vilâyetine oradan Dâhiliye Vekâletine gelen şifrenin Ağrı dağı eşkıyası hakkında bilgi verdiği Dâhiliye Vekili tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye 3.09.1929 tarihinde 9236 sayı ile bildiriliyordu. Bu şifrede:

1. Ferzende, Halit, İhsan Nuri, Kör Hüseyin paşa oğullarından Mehmet ve Nadir'in maiyetlerinde 160 atlı ile takriben 26/8/929'da Hangediği ve Sarçimenden Zilân deresine gittikleri.

²⁵¹ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 77.

2. Simkonun Delman civarında kendi köyü olan Avaride oturduğu ve İranlıların kendisine arazi vesaire verilmek hususundaki tekliflerini kabul etmediği.
3. Tozu ve avenesine ait çadırların buldukları mahalden Ovacık civarındaki İran köylerine civar mahallere sokulduğu ve bunların tayyare bombardımanlarından fazla korktukları.
4. Kör Hüseyin paşanın oğullarından Jafi nam küçük oğlunun İran'da Yusuf abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu Mehmedin (noksan) ettiği.
5. İran tahdidi hudut komisyon işlerinin nezdine Halekânlı Halit ve Tozu ağaların gelerek beş altı saat komisyonla görüştükleri ve bu müzakeratın on tayyare bombardımanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malûmat verdikleri, Generalin kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temasların hudut asayişine taalluk ettiği mevsukan istihbar kılındığı bilgileri yer almıştır.²⁵²

Bölgede İran ve İngiliz destekli gelişmeler üzerine 9. Kolordu Ağrı Dağı bölgesinde, 7. Kolordu Karaköse ve Van Takip Bölge Komutanlıkları ile buldukları bölgelerde muhtemel bir ayaklanmaya karşı hazırlıklarını artırırken eşkıya takibi ve silah toplama faaliyetlerini de devam ettirmişlerdir. Bu arada Hoybun örgütü de bölgedeki aşiretlerden Türkiye aleyhine yeni birlikler temin etmeye çalıştı. Nitekim 1930 yılı başlarında I. Umumi Müfettişlik 7. Kolordu

²⁵² **BCA MG MK:** 03.09.1929, 030.10/112.753.14.

Komutanlığını bazı İngiliz ajanları ile Kürt reisleri ve örgütlerinin sınır boyunca kışkırtmada bulduklarını, hazırlıklı olunmasını bildiriyordu.²⁵³

Bu yazışma ve hazırlıklar devam ederken 19/20 Haziran 1930'da sınırı geçerek Çaldıran-Bayezid telgraf hattını kesen Kör Hüseyin ve Emin paşa oğulları komutasındaki birkaç yüz kişi Erciş'in 20 km. kuzeyindeki Zeylan bucak merkezini ve Jandarma karakolunu basmışlar ve aşiretlerin de katılımıyla yeni bir ayaklanma çıkarmışlardı. Bunun üzerine 5. Seyyar Jandarma Alay Komutanı Zeylan Kaymakamı olay yerine giderken pusuya düşürülmüşler, kaymakam yaralanırken ayaklanmacılar Erciş üzerine yürümüşlerdir. Erciş'te halkın da mücadelesi sonunda çok sayıda zayıat verilmişti. 9. Kolordu olayı 23 Haziran günü öğrendikten sonra, 7. Kolordu ile bölgede harekâta başlamıştır.²⁵⁴

Zeylan bölgesindeki ayaklanmacılar 25 Haziran akşamı iki gruba ayrıldılar. Bir grup Aksorik yönüne gitti. Öteki grup ise Ağrı Gediği-Sarısu bölgesine yürüdü. Bunlar 110 atlıydı. Zeylanlıların katılmasıyla sayıları arttı. 200 atlı, 80 yayadan oluştuğu tahmin edilen bir grup, Sürbahan ve Norşin karakollarına baskınlar yaptı. Biri ağır üçü hafif dört yaralı verildi, 25 er kayboldu. Bir miktar cephane ayaklanmacıların eline geçti. Ayaklanmacıların Van Gölü kuzeyini tuttıkları, Patnos, Zeylan ve Çaldıran bölgelerindeki köylere yayıldıkları, kimi köylerin bunlara katıldığı görüldü. Karşılıklı

²⁵³ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 293.

²⁵⁴ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II**, s. 48, 49.

baskınlar, çatışmalar günlerce sürdü. Duruma egemen olan birlikler ayaklanmacılara büyük kayıplar verdirip köyleri ve yayladaki aşiretleri bombaladılar. Harekâta Eylül başında son verildi.²⁵⁵

2.2.1.5. Oramar Ayaklanması ve Bastırılması (16 Temmuz-10 Ekim 1930)

Oramar ayaklanması başlamadan evvel, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde durum şöyleydi:

Türk Silahlı Kuvvetleri bir yandan Zeylan, Çaldıran ve Ağrı bölgelerinde çıkan ayaklanmaları bastırmaya çalışırken diğer yandan Silvan, Sason, Çabakçur, Garzan ve Muş bölgelerinde İngilizlerin tezgâhlanmış oldukları Kürtçülük propagandaları ve kışkırtmaları devam ediyordu. Dıştan yardım gören bu bölgedeki bazı aşiretler, almış oldukları bu yardımlarla din propagandası adı altında halkı hükümet aleyhine kışkırtarak, Kürtçülük için silahlı ayaklanmaya dâvet ediyorlardı. Merkezi Ağrı'da olan ve İngilizlerin kışkırtma ve desteği ile meydana gelen bu ayaklanmanın bütün Doğu illerine yayılmasını hedef olarak tespit etmişlerdi. Güney sınırlarımızda bulunan Rus, İngiliz ve Amerika gibi emperyalist devletler, bu topraklar içerisinde bulunan bazı aşiretleri silahlandırarak Türk hudutları dâhiline saldırmakta idiler. İran sınırından yurduмуza giren ve İngilizler tarafından silahlandırılmış kitleler, sınırlarımız içerisine sokulup isyancılara katılmışlardır. İngiliz ve Ruslardan para ve silâh yardımı görerek 500 kişilik adamları ile Türkiye hudutları içerisinde

²⁵⁵ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 79.

bulunan Oramar'a Şeyh Ahmet Barzani'nin saldırması da aynı zamana rastlamaktadır. Bu isyanın nedeni ve hedefi Ağrı'daki isyana karşı kullanılacak olan devlet kuvvetlerinin bir kısmını kendi üzerlerine çekerek devlet kuvvetlerinin gücünü zayıf düşürmek ve isyanı başarılı kılmaktı.²⁵⁶

Daha önceki bütün çabaların başarısızlığa uğramasına rağmen, İran ve Irak'ta yeni ayaklanma planları hazırlanıyordu. 10 Haziran 1930'da ve sonraki günlerde gazeteler "İran'dan gelen eşkıyaya taarruz edildiği ve bunların İran'a geri püskürtüldüğü" yolunda haberler vermeye başlamışlardı.²⁵⁷ Dâhiliye Vekâleti Emniyet Umumiye Umum Müdürlüğüne Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın imzasıyla Ankara ve İstanbul gazetelerinin özetleri Başvekaleti celileye gönderiliyordu. Bu döneme ait gazetelerde ağırlıklı noktayı Ağrı dağındaki harekât oluşturuyordu. Özetleri değişik tarihlerle kısaca şöyle görüyoruz:

6 Temmuz 1930 tarihli gazetelerden:

Gazeteler: Ağrı dağı üzerindeki eşkıya harekâtının tabii askeri ve askeri harekâtımızın inkişaf etmekte olduğundan ve yüzelliliklerden bazılarının da bunlarla beraber olduğundan bahsediyorlar.²⁵⁸

9 Temmuz 1930 tarihli gazetelerden:

Gazeteler: Umumiyetle şark harekâtının muvaffakiyetle takip edildiğinden bahsediyorlar.

²⁵⁶ Vedat ŞADİLLİLİ: **a.g.e.**, s. 140, 141.

²⁵⁷ Alpay KABACALI: **a.g.e.**, s. 80.

²⁵⁸ **BCA MGMK**: 7.7.1930, 030.10/83.549.12

Cumhuriyet: (Ağrı dağ) harekâtından bahs ile hükümetin bir tebliğ neşredeceğini ve Kürt Cemiyet ile bazı Ermenilerin birleştiğini dercetmiştir.

Vakit: 1. (Ağrı dağ) hadisesinden bahsederken entelican semrisin alâkadar ve casus Lavrens hakkında halk arasındaki vaki dedikodu haline intişar eden kanaatin bir şüphe olarak kabul edilmesi lazım geldiğini.

Yarın: 3. (Ağrı dağ) hadisesine ait neşriyatında da Şarktaki Ermenilere ait vesaik bulunduğunu ve hadiseye hariçteki düşmanlarımızın yardım ettiğini.²⁵⁹

13.7.930 tarihli İstanbul ve 14.7.930 tarihli Ankara gazetelerindeki mühim neşriyatın hülasası:

Gazeteler: Şarktaki asilerin tamamen imhasından bahs ve hükümetin tebliğibi neşrediyorlar.²⁶⁰

18.7.930 İstanbul ve 19.7.930 tarihli Ankara gazetelerindeki mühim neşriyatın hükmü:

Gazeteler: Umumiyetle (Ağrı dağ) harekâtından bahsediyorlar ve bunlardan Milliyet, Cumhuriyet ve Hâkimiyet-i Milliye Briant

²⁵⁹ BCA MGMK: 10.7.1930, 030.10/83.549.5.

²⁶⁰ BCA MGMK: 14.7.1930, 030.10/83.549.8.

muhtırasına verilen cevaplardan bahsi ile birer makale neşretmişlerdir.²⁶¹

Gazetelerde hükümetin Ağrı harekâtındaki başarısından söz edilirken özellikle ayaklanmalardaki dış destek bağlantılarına dikkat çekilmiştir. Zira 10 Temmuz 1930 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde, Falih Rıfki Şarkta bağlılığı ile konuya şöyle değinmiştir: “Buraya kadar hepsi iyi, herşey normal: Fakat Türkiye’de hiç kimsenin aklının almadığı nokta, bir şakiyinin, iki şakiyinin değil, muhtelif şakiy çetelerinin komşu bir hükümetin toprağı içinde nasıl teşkilat yapabılıp Türkiye hudutlarından içeriye girdiğı, bu çetelerle daimi temas edebildiğidir. Halk, meselenin bu safhasını cidden merak etmekte ve hükümet tarafından istikbal için tatmin olunmasını haklı olarak beklemektedir.

Türkiye için isyan ve tahrik oyunları oynanamaz. Her teşebbüsün sonu muhakkak hüsrandır. Fakat insanlığa leke olan kanlı unsurların hiç bir tarafta fesat cemiyetleri kurarak dost memleketler halkını rahatsız edecek fırsatları da bulmamaları lâzım gelir.

Ankara, memleketin hastalıklarını kökten iyileştirmegi, müzminlik ve nüks istiydatları bırakmamağı şiar edinmiştir. Şarka gelen serseriler bir daha hiç bir hayale kapılmayacak kadar mütenebbih olacaklardır. Bu dersin yalnız bu akılsızlara münhasır kalmamasını temenni edelim.”²⁶²

²⁶¹ **BCA MGMK**: 22.7.1930, 030.10/83.549.13.

²⁶² Falih Rıfki ATAY: “Şarkta”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Temmuz 1930, s. 1.

Bu sıralarda Kürt sorunundan dolayı İran ve Irak'la Türkiye arasında gerginlikler olmuş, sınır sorunları gündeme gelmiş, notalar alınıp verilmişti. Şeyh Barzani'nin Molla Hüseyin Şerif komutasındaki kuvvetleri, Ağrı'daki harekâta katılacak birliklerin bir bölümünü üzerine çekmek ve ayrılıkçı propaganda yapmak amacıyla, 16 Temmuz 1930'da Irak'tan sınırı geçip Oramar'ın doğusundaki Şat Dağı'na geldiler. Bu bölgenin ağalarıyla görüştükten sonra Oramar bucak merkeziyle buradaki sınır bölüğüne baskın düzenleme kararı aldılar. Ağalardan biri o gece (21/22 Temmuz) bölüğün basılacağını, Oramar bölük komutanına haber verdi. Ayaklanmacılar saat 21.00'de kışlaya saldırmış ama sonuç alamayınca bölüğü kuşatma altına alıp, telefon bağlantısını kesmişlerdir. Yakındaki askeri birlikler ve aşiretlerden katılan kuvvetler Oramar'da ayaklanmacılarla çarpışırken Şeyh Barzani'nin adamları Hakkâri içlerinde kendilerine taraftar toplamaya çalışmışlardır. Burada Türk uçakları Oramar'daki kuşatmacı güçleri bombalarken 28 Temmuz akşamı kasabaya girilmiş ve bölük kurtulmuştur. Şeyh Barzani'nin güçlerinin sınırdan geçmeyi başarması olayları bitirmemiştir. 7. Kolordu bölgedeki ayaklanmacıları tedip harekâtına başlamış, Van hudut komutanlığı emrinde ve üç grup halinde gönderilen grupları, karşılaştığı ayaklanmacılara taarruz ederek ilerlemiştir. Çeşitli gruplar Irak'a çekilirken öteki ayaklanmacı Kürtler ise hükümetten af dileğinde bulunmuşlardır. Yola getirme hareketi 10 Ekim'de sona ermiştir.

2.2.1.6. Üçüncü Ağrı Harekâtı

Taşnak-Hoybun'un müşterek faaliyetlerden olan Ağrı isyanı, 16 Mayıs 1926'da başlamıştır. 1930 yılı, isyancıların bütün güçlerini kullanarak harekete geçtikleri yıldır. Celâli'li Berho'nun liderliği altında birleşen Celâli, Hasanan, Cıbran ve Haydaran aşiretlerine ait kuvvetlerin Hoybun'un emriyle direnişe geçmesi üzerine, Hoybun Merkez Komitesi toplanarak, aldığı kararla İhsan Nuri'yi başkumandan olarak tayin etti ve birkaç Ermeni çetesini de yanına katarak Ağrı mıntikasına gönderdi.²⁶³ İhsan Nuri Paşa, Ağrı civarındaki düzensiz çeteleri bir araya getirerek düzene soktu. Daha önce orada ayaklanmış olan İbrahim Haske Telli başkanlığında bir Kürt hükümeti kurdu. Kürtçe Agiri adını verdiği bir gazete çıkardı.²⁶⁴

İhsan Nuri dışında, Şeyh Said'in kardeşi Ali Rıza, Dr. Şükrü Mehmed (Sekban), Hurşid, Mehmed Emin (Broski), Fehmi, Abdülkerim Şalul gibi çeşitli nedenlerle kızgınlığı olan kişiler de Hoybun'da bulunuyordu. Hoybun adı Kürtçe ve Ermenice, birbirlerine benzeyen anlamları farklı iki kelimeye de ayrı derece benzetilerek, propaganda ve psikolojik harp kurallarını iyi bildiği anlaşılan yabancı gizli servis uzmanları tarafından bulunmuştu ve iki tarafa da kendilerine ait bir kelime ve dernek olarak benimsetilmişti.²⁶⁵

²⁶³ Hayri BAŞBUĞ: **Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984, s. 59, 60.

²⁶⁴ M. Sıraç BİLGİN: **Barzani**, İstanbul 1992, s. 31.

²⁶⁵ Sadi KOÇAŞ: **a.g.e.**, s. 148.

Hoybun Cemiyeti'nin Ermeni kanadını teşkil eden grubun liderlerinden Rupen Paşa isimli bir Ermeni idi. Rupen Paşa'nın, İran yöneticileriyle iyi münasebetleri vardı ve Şah'tan büyük destek görüyordu. Bunun yanında İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği ve Tebriz Konsolosluğu ile de çeşitli temaslarda bulunuyordu. İngiliz hükümetine sunulan gizli raporlarda bu kişinin İngiliz ve İran hükümetlerinin desteğini sağlama amacıyla olduğu ve Ağrı isyanında Ermenilerin rolünün büyük olduğu belirtiliyordu. Ayaklanma ve sonrası gelişmelerin Suriye'de de yakından izlendiği, Fransız yetkililerin herhangi bir hareket ihtimaline karşı tetikte beklediği bu raporlardan öğrenilmektedir. İsyancıların Bolşeviklerden yardım aldıkları ve İngiliz yardımını da istediklerini belirten İngiltere Halep Konsolos Vekili G. Meade 29 Ağustos 1930'da İngiltere Dışişleri Bakanı Henderson'a yazdığı bu rapor da Suriye'deki üç ana Kürt cemiyetinin de bulunduğunu açıklamaktadır. Bu cemiyetler Kürt Teali Cemiyeti, Hoybun Cemiyeti ve Halaskaran Cemiyeti idi.²⁶⁶

Bu gelişmeler karşısında hükümet bölgede meydana gelebilecek hadiseleri yakından takip etmekte ve hazırlıklarını sürdürmekteydi. 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün başkanlığında toplanmış ve 1930 yılı Haziran ayında Ağrı dağı çevresinde bir tenkil harekâtı yapılmasını kararlaştırmıştı. Hükümet bölgede soruna kesinlikle son vermek isterken ılımlı ve yumuşak bir politika izleyen I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'i yerinde bırakırken 9. Kolordu komutanlığına Salih Paşa'yı görevlendirmişti.

²⁶⁶ Hayri BAŞBUĞ: a.g.e., s. 60-64.

Tahran Sefirliğine getirilen Hüsrev Gerede ise 23 Eylül 1930 tarihinde görevine başlamıştı.²⁶⁷

9. Kolordu, 4 Eylül günlü harekât emrinde ayaklanmacıların hangi bölgelerde kaç çadırı olduğunu belirtmiştir. Beş ayrı yerde dört yüzün üzerinde çadır vardı. Ayrıca Dil bölgesinde -düşman olmayan- Halikanlı Halit aşiretinin sekiz yüz kadar çadırı bulunuyordu. Harekâta Karaköse'deki 17 uçaklı 3. Uçak Takımı ile Erciş'teki 25 uçaklı 1. Uçak Taburu da katılmıştır. Asiler, önce tutulmuş olan güneydoğu yönünde perişan durumda çekilirken önemli kayıplar vermiştir. Ağrı kuzeyindeki birlikler de ayaklanmacıların direnişini kırmıştır. Bu taraftaki ayaklanmacılar güneye doğru kaçmıştır. Çarpışma bir hafta kadar sürmüş ve 14 Eylül'de sonra ermiştir.²⁶⁸

Ağrı harekâtının bitimiyle birlikte hükümet ve Türk ordusu lehine basında haberler yer almaya devam etmiştir. “Çarlık Rusya'sı bir kaç defa Ağrı'nın vahşi kabilelerine karşı yaptığı harekâtı başarmaya muvaffak olamamıştı. Ağrı artık gayri kabili teshir bir şekavet yatağı zannını veriyordu. Fakat Cumhuriyet ordusu, beş günde başardı. Ağrı'da eşkıyanın müdafaa ettiği muhtelif hatları birbirine müteakip düşürmek, onları saklandıkları taşlıklardan çıkarmak çok çetindi.”²⁶⁹ yazısı Ağrı harekâtının zor şartlarda ancak askerin kahramanlığı ile kazanıldığını göstermekteydi. Bölgede bazı beklentileri olan, ancak o an için gelişmelere müdahil olamayan Almanya'da yayınlanan Glarus

²⁶⁷ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 304, 305.

²⁶⁸ Alpay KABACALI: **a.g.e.**, s. 84; **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II**, s. 89-128.

²⁶⁹ **Hakimiyet-i Milliye**: 15 Eylül 1930, s. 1.

Zeitung gazetesinin 11 Ekim 1930 tarihli nüshasında isyanın gelişimi ve amaçları ile ilgili olarak bir yorum yayınlanmıştı. Buna göre; Kürtler İngiliz memurlarınca teşvik edilmişler, silah, para ve malzeme yardımı yapmışlardır. İngiliz basını Milletler Cemiyeti'nin müdahalesi için çalışmıştır. İranlılar isyanın başlangıcında destek vermiştir. Bölgede silahlandırılan güçlerle kardeşkanı döktürülmüştür. Bu açıdan her hal-u kârda onlar kârlıdır.

Bu yapıyla Ağrı isyanı dışarıdan destekli, temelinde siyasi Kürtçülük olan, Şeyh Sait artığı kişilerle, İran ve Irak'taki aşiretler ve Ermeni örgütü Hoybun'un işbirliğiyle çıkarılmış olarak tanımlanabilir.²⁷⁰

2.2.1.7. Bölgedeki Çetelerin Tespiti ve Alınan Tedbirler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 1928 yılından itibaren özellikle I. Umumi Müfettişliğin faaliyete geçmesiyle çetelere yönelik hükümet tedbirleri artmıştır. I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey döneminde ilk olarak Suriye ve İran hududu bölgesinde bulunan 80 çetenin ismi ve bu çetelerin mevcutları tespit edilmiştir. Hilmi Ergeneli döneminde ise Hoybuncularla temas sağlayan ve direnişlerde bulunan bölgedeki faal çete grupları vilayetlere göre belirlenmiştir. Ergeneli'nin İçişleri Bakanlığına gönderdiği bölgenin asayişine ilgili faaliyet raporunda 1934 yılı itibarıyla faaliyetteki çeteler ve imha edilenler vilayetlere göre listelenmiştir. Bu çeteler bölgelerde çıkardıkları olaylardan sonra tamamen yok edilememişlerdir. Zira ayaklanmalara müteakip özellikle çetelerin elebaşları ve reisleri İran,

²⁷⁰ Rahmi DOĞANAY: **a.g.s.**, s. 261.

Irak, Suriye gibi ülkelere sınırdan geçmek suretiyle yakalanmaktan kurtulmuşlardır. Ancak bir sonraki ayaklanmanın çıkışında yine önemli rol oynamaktan da geri kalmamışlardır. Amaç rejim ve inkılaplara aleyhte propaganda yaparak halk üzerindeki etkilerini artırmak yanında, özellikle Ermeni ve İngiliz çıkarlarına hizmet etmenin de bu çeteler için önemli olduğu anlaşılmaktadır.²⁷¹

Bazı çetelerin ve adi suç gruplarının faaliyetleri ile ilgili asayiş raporlarına örnek olarak şunlar verilebilir:

İbrahim Tali Bey döneminde bölgedeki aşiret ve şeyhlerden silah toplama faaliyetlerine girişilmiştir. Bu amaçla beş seneli silah toplama programı yapılmış ve 1932 senesi sonuna kadar 22.949 silah toplanmıştır.

Birinci Müfettiş İbrahim Tali Bey tarafından Dâhiliye Vekâleti aracılığıyla İsmet İnönü'ye yazılan raporlarda silah toplama faaliyetlerinde genel hatlarıyla bahsedilmekteydi. Bu raporlardan bir tanesinde İbrahim Tali Bey yapılan işler hakkında şu bilgileri vermiştir:

1. Karakeçili aşiretinden başlamak suretiyle Urfa'nın sabit ve seyyar aşiretleriyle Derik kazasının garp taraflarından şimdiye kadar 4.050 silâh toplandı. Bunların yüzde doksanı birinci sınıf harp silâhlarıdır.

2. Müdafaayı Milliye Vekâleti on beş bin lira nakliye tahsisatı verdi. Yakında Sason ve Mutki'den silâh toplanmağa başlanacaktır. Bu

²⁷¹ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 219 vd.

muamelenin kısmen Muş ovasına ve Siirt'in Garzan kazalarına da teşmili zaruri olacaktır.

3. Geçen ve evvelki sene öldürülen Salih ve Seyit hanın kardeşleri cenuptan tedarik ettikleri arkadaşlarıyla hududumuza girmiş ve Muş ovasında görüldükten sonra Erzurum mıntıkasına atlamış, Karaköse, Van yoluyla bazı köylülerden at alarak oralarda dolaştığı haber alındı. Erzurum, Muş, Karaköse'den takip müfrezeleri tertip olunduğu gibi Kolordular da takiple meşguldürler. Milislerden çok istifade edilmektedir.²⁷²

Dâhiliye Vekili Şükrü, 1934 yılının Nisan ayında başbakanlığa yazdığı bir yazıda, I. Umumi Müfettişlik bölgesinde mevsim dolayısı ile tekerrürü tabii görülen şekavet hadiselerine mani olmak ve süratle tenkilini temin edecek tedbirleri mahalli idare amirleri ve askeri kumandalarla birlikte müzakere ve tetkik ettikten sonra, mıntıkavi silah toplamalarda dâhil olduğu halde, bu sene takip edilecek asayiş raporunu tespit etmek üzere, I. Umumi Müfettiş Ahmet Hilmi Ergeneli'nin denetim gezisine çıktığını ve hali hazırda Bitlis'te bulunduğunu bildiriyordu²⁷³

I. Umumi Müfettiş Hilmi Ergeneli döneminde 1933 yılında beş yıllık silah toplama programı uygulanamamıştır. 1934 yılında ise Cizre, Dicle, Botan, Güzeldere, Gevaş, Çatak, Beytüşşebap, Van gölü güneş hududuna kadar olan bölgenin silahtan arındırılması amacıyla bir

²⁷² **MGMK:** 20.8.1932, 030.10./54.359.11.

²⁷³ Cemil KOÇAK: **Umumi Müfettişlikler**, İstanbul 2003, s. 100.

harekât başlatılmış ve önce 1.400 ikinci defada ise 3.055 silah toplanmıştır. Yine Midyat'ın Serburan mıntkasında 102, İran hududu mıntkasında 31.10.1934 tarihi itibariyle 769 silah ele geçirilmiştir. 1934 yılında toplam 5.326 silah elde edilirken bu bölgelerde asayişin önemli ölçüde sağlandığı tahmin edilmiştir. Huduttaki aşiretlerin bazılarında silah bulundurulmasını ise ancak silah taşıma vesikası ile izin verilmiştir.

31.8.1931 yılında Dâhiliye Vekili N. Hilmi tarafından yazılan şifrede ise:

1. Arilli aşiretine mensup ve Nazimiyenin Kanipür namındaki şaki 30 kişilik avenesiyle Kiği'nin Çikoğlu köyünü basıp 150 kadar davar ve at ile altı hanenin eşyasını gasp ve müdafaa eden bir kadını katil ve bir erkeği yaraladıkları.

2. Hüviyetleri meçhul 30 kişilik bir çete tarafından Kiği'nin Kilis köyü basılarak 100 davar gasp ve o sırada vazifeten köyde bulunan jandarma ile bekçi ve köylülerle eşkıya arasında vaki müsademedede bekçinin şehit ve köylülerden iki kişinin mecruh düştüğü ve her iki soyun vakasının takip edilmekte olduğu bilgileri vardır.²⁷⁴

19.6.1929 tarihli asayiş raporunda:

1. Hozatın Sin nahiyesi mıntkasında iki kişinin soyulduğu, soyanların takip edildiği,

²⁷⁴ **BCA MG MK:** 31.8.1931, 030.10./112.760.15.

2. Bitlis şimal mıntıkasında bir köyün hayvanlarını gasp etmek isteyen eşkıya arasında müsademe olduğu, eşkıyadan bir ölü 4 yaralı, köylülerden bir ölü üç yaralı olduğu,

3. Diyadin mıntıkasında (6) silahlı kişinin bir evi soyduğu, soyanların yakalandığı²⁷⁵ bilgileri döneme ait güvenlik sorunlarına örnek teşkil etmektedir.

2.2.1.8. Kaçakçılığın Önlenmesi

İran, Irak ve Suriye sınırlarının Doğu ve Güneydoğu vilayetlerini de kapsaması bu bölgelerde Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kaçakçılığın yaygınlaşmasında etkili olmuştur. II. dönem hükümetleri 2 Haziran 1929 tarihinde “kaçakçılığın men ve takibi hakkında kanunu”²⁷⁶ çıkararak ilk önlemini almıştır. 5 Temmuz 1920 tarihli ve 9648 nolu “kaçakçılığın men ve takibi hakkındaki 1510 numaralı kanun ahkâmına tevfikân tanzim olunan talimatname”²⁷⁷ ile arama usulleri ve icra sureti tespit edilmiştir.

TBMM’de 7 Ocak 1932 tarihinde 1510 sayılı kanunun yerine “kaçakçılığın men ve takibine dair 1918 nolu kanun”²⁷⁸ kabul edilmiştir. Bu kanunun 5 Haziran 1933’de bazı maddeleri değişip 58. maddesine bir fıkra eklenirken, 8 Haziran 1933’te de altın kaçakçılığını ilgilendirir hükümler eklenmiştir. 30 Haziran 1934’de

²⁷⁵ **BCA MGMK:** 19.6.1929, 030.10./112.914.26.

²⁷⁶ **Düstur:** D. 2, c. 10, 2 Haziran 1929, s. 885, Resmi ceride ile neşir ve ilanı: 15 Haziran 1929-sayı: 1216, Kanun No: 1510.

²⁷⁷ **Düstur:** D. 2, c. 11, 5 Temmuz 1930, s. 719-722.

²⁷⁸ **TBMM ZC:** D. 4, c. 5, i. 22, 1932, s. 177; **Düstur:** D. 2, c. 13, 7 Ocak 1932, s. 75.

aynı kanununun 57 ve 60. maddeleri de değişmiş ve 22 Aralık 1934'de 71. maddenin yazılı müddetinin 1937 yılı mayıs ayı sonuna kadar yürürlükte kalması kabul edilmiştir. Böylece kaçakçılık ile ilgili davaların daha çabuk sonuçlanması amaçlanmıştır.

Ancak alınan bu kanun ve kararlara rağmen kaçakçılık faaliyetleri devam etmiştir. Hilmi Ergeneli kaçakçılıkla ilgili mücadele hususunda bazı tespitler sunmuştur:

“1. Kaçak, toplu halde hududu geçerken men olunmalıdır. Kaçak geçen mal, dağıtıldıktan sonra toplama imkânı azalmaktadır. Bunun için hudutlar sık karakollar ve devriyelerle kontrol altında tutmalıdır, 2. İstihbarat ve haberler alındığında mezkûr yerlerde en iyi imkânları kullanılmalıdır. 3. Gümrük ve hudut kıtalarının irtibatlı ve ahenkli çalışmasını sağlayacak şekilde tedbirler alınmalıdır. 4. Kaçakçılığın men ve takibindeki en büyük müşkülât bütün devlet kuvvetlerinin ayrı ayrı ve müstakilen vazife görmelerinden kaynaklanmakta, mücadele zorlaşmaktadır. 5. Gümrük idaresi, gümrük muhafaza teşkilâtı, hudut ve idare makamlarına vazife itibariyle biraz daha yakınlaşmalıdır. 6. Bölgede yetkili devlet memuru, amirleri teftişlerini daha sık yapmalıdır. Kaçakçılığın men'i konusunda bu işi yapan halktan ziyade onu önlemeğe çalışmayan görevli memurlar suçlandırılmalıdır.”²⁷⁹

“Kaçakçılığın takibinde ve muhafaza hususlarında büyük yararlılıkları görülenlere verilecek ikramiye hakkındaki nizamnameyi mer'iyete

²⁷⁹ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 389.

koyan 6 Şubat 1935 tarihli Kararname”²⁸⁰ ile hükümet önlenemeyen bu konuda teşvik tedbirlerine başvurmuştur.

Gaziantep ilinin Güneydoğu Anadolu’da kaçakçılık konusunda önemli bir merkez olduğu o gün döneme ait asayiş raporlarından anlaşılmaktadır. Vilayet sınırından Türkiye’ye girmeye çalışan kişilerle zaman zaman sınır görevlileri arasında çatışmalar dahi çıkmıştır. Bu vilayetlerde kaçakçılığa mani olacak tedbirlerin neler olabileceği düşünülmüş, hatta Dâhiliye Vekili Kasım 1931’de Gaziantep bölgesinde incelemeler yapmıştır. İsmet Paşa Büyük Millet Meclisi’nde kaçakçılık aleyhinde tedbirler alınması için şiddetli bir cereyan olduğunu son seyahatinde nazara alındığında Urfa’da bulunan Şükrü Kaya’ya tedbir ve tekliflerini sormuştur. “Makine başında cevap beklerim” cümlesi ile bitirilen konuşma konunun aciliyetini göstermektedir.²⁸¹ Sonuçta, hükümet tedbiri olarak Gaziantep ve havalisinde kaçakçılığı önlemek için mülki idarede değişiklik yapılması teklifleri yapılmıştır.²⁸²

Görüldüğü üzere, Hilmi Ergeneli döneminde kaçakçılık hadiseleri had safhadadır. Bölge asayişini de önemli ölçüde bu hadiseler bozmakta, buna rağmen bölgede köktenci çözüm öneri ve uygulamalarına geçilememektedir. Kaçakçılık, aynı zamanda kültür birliğinin sağlanamamasında da aktif rol oynamakta, bölge halkı ulusal pazarlara bağlanamamakta; halk İran, Irak ve Suriye’deki pazarlardan

²⁸⁰ **Düster:** D. 2, c. 16, 6 Şubat 1935, s. 415, 416.

²⁸¹ **BCA BMGMK:** 28.11.1931, 30.10/180.244.5.

²⁸² **BCA BMGMK:** 29.9.1932, 30.10/180.244.10.

kaçakçılık yaparken devletten ve ülkenin diğer bölgelerindeki halktan kopuk yaşamaya itilmektedir.²⁸³

Kaçakçılık işleriyle alâkadar olan Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti 15.3.1932 tarih ve 453/137 numaralı tezkere ile kaçakçılığın men ve takibi için lüzumu olan malzemenin takas ve kontenjandan satın alınması kararının Bakanlar Kurulunca 31.3.1932 tarihinde onaylamasıyla²⁸⁴ kaçakçılığın önlenmesi için yeni bir adım atılmıştır.

Bu dönemde hükümetin aldığı diğer tedbir ise daha önce oluşturulan seyyar jandarma alayları uygulamasına devam edilmesidir. Seyyar alaylar ve sabit jandarmalarda iyileştirmeler yapılmış onlardan şarktaki harekâta iştirak edenlere bir nefer tayin zammı²⁸⁵ verilirken ücretlerinde de artış yapılmıştır. Zira Jandarmanın görev yaptığı mahallerde ekonomik eksikliğinden dolayı ağalara muhtaç olmasına izin verilmek istenmemiştir. Böyle bir durumda ağa aleyhine çıkan bir hükümet emrinin jandarma tarafından icra edilmesi de zor olacaktı.

Jandarmaya yönelik yerel düzenlemeler Cumhuriyetle başlamış, 10 Haziran 1930'da 1760 sayılı Jandarma Kanununun kabul edilmesiyle teşkilat bugünkü hukuki statüsüne kavuşmuştur. Sabit birlikler 13 mıntika (bölge) müfettişliği ve bunlara bağlı İl Jandarma Alay Komutanlıkları şeklinde teşkilatlandırılmıştır. 25 Aralık 1937 tarihinde ise 1706 sayılı Jandarma Tüzüğü çıkarılmıştır. İç güvenlik ve asayiş için önemli bir adımda 1932 yılında 2049 sayılı Emniyet

²⁸³ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 389.

²⁸⁴ **BCA BKK**: 31.3.1932, 030.18.01.02./26.20.16.

²⁸⁵ **BCA BKK**: 3.09.1930, 030.18.01.2/13.60.10.

Teşkilat Kanununun, 1934 tarih ve 2559 sayılı “Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu” ile 1937 tarih ve 3021 sayılı “Emniyet Teşkilatı Kanunu”nun Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya zamanında kabul edilmesidir.

Bu dönemde de basın ve çeşitli yayınlar yoluyla ülke güvenliğini tehdit edici yazıların önüne geçilmek istenmiştir. 30.5.1932 tarihindeki kararla Hoybun Cemiyeti’nin yayın organı olan ve Şam’da çıkan Havar Gazetesinin zararlı yayınından dolayı Türkiye’ye sokulmaması²⁸⁶ istenirken 1.8.1934’de ise yine aynı cemiyet tarafından çıkarılan ve Türkiye aleyhine yazılar ihtiva eden 4 kitabın yurda sokulmaması²⁸⁷ kararı alınmıştır. TBMM’de bazı gazetelerin neşriyat tarzı hakkında Hükümetçe alınan tedbirler hakkında 5.7.1931 tarihinde yapılan görüşmeler²⁸⁸ İsmet İnönü’nün konuşması ile başlamış ve 18 mebusun da söz almasıyla konu geniş bir şekilde ele alınmıştır.

2.2.2. İktisadi Politikalar

2.2.2.1. 1929 Dünya Ekonomi Buhranı ve Türkiye Cumhuriyetinde Devletçilik

Birinci Dünya Savaşı yıllarında dünya üretim kapasitesi hızla genişlemişti. Savaş bittikten sonra harcamalarda ve tüketimde büyük azalmalar olduğu halde üretim aynı hızla artmaya devam etti. Arz

²⁸⁶ BCA BKK: 30.05.1932, 030.18.01.2/29.43.13.

²⁸⁷ BCA BKK: 1.8.1934, 030.18.01.2/47.54.16.

²⁸⁸ TBMM ZC: D. 4, c. 3, i. 22, 5.7.1934, s. 2-44.

artmaya devam ederken talep azalınca, özellikle gelişmiş ülkelerde, büyük stoklar meydana geldi. Sanayi malları üretiminde kısa sürede üretim miktarını ayarlamak mümkün olduğu halde, tarımda doğa koşulları nedeniyle mümkün değildi. Bu yüzden tarım ürünleri piyasalarında arz fazlalığı fiyatların hızla düşmesine neden oldu. Özellikle gıda malları piyasalarında stoklar büyürken, fiyatlar üreticileri iflasa götürecek düzeye indi. Dünya tarım ürünleri piyasasında en büyük satıcı olan ABD’de tam bir yıkım oldu.²⁸⁹

Nitekim 1929 sonbaharında menkul kıymetler borsasında hızla fiyat düşmesiyle büyük bunalım başlamış. 1929’da borsanın çöküşünden önce ABD, Merkez Bankası hisse senedi alımındaki aşırı spekülasyonu önlemek için aktif portföyünü azaltmıştır. Bu durum karşısında endüstriyel üretimde meydana gelen gerileme, sermaye piyasasının çöküşü ve belirsizlik karşısında kişi ve kuruluşların para taleplerinde bir artış oldu ve mudilerin mevduatlarını nakde çevirmek istemelerinden dolayı banka iflasları başlamıştır. 1929 Ekiminde New York borsasında başlayan ani düşme beraberinde ticarete durgunluk ve fiyat düşüklüğü, işsizlik ve bunalım getirerek hızla Avrupa’ya yayılmıştır.²⁹⁰ Batı dünyasında bunalım tartışılırken Türkiye’de iyimser bir hava hâkimdi.

Ekonomik buhran ve buhran içinde alınan tedbirler Türkiye için çok olumluydu. Çünkü buhran sanayiinin kârlılığını artırıcı ve sermaye yoğunlaşmasını özendirici bir ortam yaratmıştır. İç piyasada fiyat

²⁸⁹ Erdinç TOKGÖZ: *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi*, Ankara 1991, s. 27.

²⁹⁰ Enver ÖZCAN: *Ekonomik Bunalımlar*, Ankara 1981, s. 80-83.

seviyesi önemli ölçüde korunuyordu. Buhranla sanayi kesimi üretim giderlerini düşürme olanağı buldu. Böylece emeğin fiyatı düşmüş maliyetleri azalmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin sanayisinin gümrük duvarları kontenjan yolu ve teşvik-i sanayi kanunuyla korunması, sanayi üretiminin artışı ve hatta firmaların ölçeklerinde belirli bir büyümeyi sağlamıştır. Ama bu büyüme yönetimin özlediği ölçekte değildir.²⁹¹

Şevket Süreyya Aydemir de Türkiye'de oluşturduğu ekonomik sıkıntıya rağmen dünya bunalımını mutlu bir olay olarak görür. Bütün bunlara rağmen bunalım özellikle hızlı sanayileşme ve özel yabancı sermaye girişi beklentilerini boşa çıkarmış, gümrük tarifeleri yükselecek diye aşırı ithalata gidilmiş, ihracat gelirleri azalmış, dış ticaret açığı rekor düzeye ulaşmış, Türk lirası hızla değer kaybederken, Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin vadesi de gelmiştir. Böylece bir yıl içinde genç Cumhuriyet yönetiminin kurmaya çalıştığı iktisadi, sosyal ve siyasi dengeler alt üst olmuştur. Hükümet, ilk olarak Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetini kurduktan sonra 12-18 Aralık tarihleri arasında Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası olarak düzenlemiştir. 30 Kasım 1930'da İktisadi Buhran Vergisi Kanunu kabul edilmiştir.²⁹² Bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyetinde liberalizmin yerine devletçiliğin gelmekte olduğunu göstermiştir. Devletçilik üzerinde değişik yorum ve tartışmalar olmakla birlikte bir

²⁹¹ Selim İLKİN, İlhan TEKELİ: *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara 1982, s. 20, 24; İktisadi Buhran ile ilgili bkz., **BCA CHPK**: 30.11.1931, 490.01./2.7.24; **Aydın Tarihi**: sayı: 14, Şubat 1935, s. 443-444.

²⁹² Erdinç TOKGÖZ: **a.g.e.**, s. 34, 35.

uygulama olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Bir başka deyişle devletçilik kuramsal tartışmaların ya da önceden belirlenen siyasal görüşlerin örgütlerinin ülke yönetimine gelmeleri sonucu uygulanan bir ekonomi politikası değildir. Bir bakıma koşulların zorlaması sonucu doğmuştur. Ancak kendine özgü nitelikleri vardır ve daha da önemlisi, o döneme özgü koşulların bir sonucudur.²⁹³

Devletçilik, politik iktidarın ekonomiye doğrudan doğruya müdahale ederek üretim, dağıtım, paylaşım ve tüketimi düzenlemesi idi. Gerekçelerini ve hedeflerini başka doktrinlerden alan devletçiliğin bilimsel ve teorik sınırları açık değildi. Devlet müdahalesinin hangi noktaya götürüleceği kestirilemezdi. O tarihlerde, devletçiliğin totaliter ve kolektivist sistemlere bir kamuflaj terim olarak kullanıldığına da rastlanıyordu. Liberalizmden memlekete hayır gelmemiştii. Gazi ve çevresindekiler, haftalarca geçmiş yılların iktisat politikasına bir alternatif olarak devletçilik üzerinde durdular. 1930 sonbaharında, ılımlı devletçilik terimini tercih ettiler. 1931’de basılan okul kitaplarında ise, ılımlı sözcüğünün kaldırıldığı göze çarptı.²⁹⁴

Mustafa Kemal 1931’de devletçilik prensibini şöyle tarif etmiştir: “Bizim takip ettiğimiz Devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi memuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada

²⁹³ Yakup KEPENEK: **a.g.e.**, s. 53.

²⁹⁴ Feridun ERGİN: **a.g.e.**, s. 15; Devletçilik uygulamasının dönemleri hakkındaki bilgi için bkz., **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimde 50.Yıl**, s. 153.

devleti fiilen alâkadar etmektedir.²⁹⁵ Nitekim bu ifade 1931’de CHP’nin programına aynen konmuştur. Dolayısıyla Mustafa Kemal’in pragmatik yaklaşımla ifade ettiği devletçilik 1935 yılında İzmir Fuarı’na açarken yaptığı nutkunda da şu şekilde dile getirilmiştir: “Yeni Türkiye’nin uygulamakta olduğu Devletçilik, sosyalist nazariyatçıların XIX. Asırdan beri ileri sürdükleri fikirlerden kopya olunmuş bir sistem değildir. Bizim sistemimiz Yeni Türkiye’nin hususi ihtiyaçlarının doğurduğu kendisine has bir sistemdir. Bizim için Devletçiliğin anlamı şudur: Vatandaşların hususi teşebbüsünü ve ferdi faaliyetini esas tutmak, fakat hâlâ birçok şeylerin yapılması zaruri büyük bir milletin ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarını nazarı itibara alarak milli ekonominin tamamını ele almak.”²⁹⁶

Atatürk, artık yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeninden söz etmektedir. Lidere ayak uyduran özel girişim yanlısı Celâl Bayar, özel girişimle kalkınmanın en az iki yüz yıl alacağını belirtir.²⁹⁷

1930’larda ılımlı olarak nitelenen ve 1932’lerden sonra uygulama alanına konulan Devletçilik ilkesi, bu ılımlılığını, Mayıs 1935 tarihinde yapılan CHP’sinin IV. Kurultay’ında yeni şekli ile yitirdi. Devletçilik ilkesinin programına giren yeni şekli ile özel girişimin işlerinin düzenlenmesi ve denetimini de öngörüyordu. Programda

²⁹⁵ Yüksel ÜLKEN: “Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Temmuz 1980, c. 39, sayı: 1-4, s. 94.

²⁹⁶ Yılmaz KARAKOYUNLU: **Liberalizmin Türkiye Promönadı**, Ankara 1997, s. 125.

²⁹⁷ Doğan AVCIOĞLU: **Milli Kurtuluş Tarihi**, İstanbul 1986, s. 1394; Celal Bayar ve Atatürk Devrinin İktisadi Yapısı için bkz., M. Akif TURAL: **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma (1920-1938)**, Ankara 1987.

yer alan devletçilik ilkesine göre, toplum için gerekli olanı Devlet yapar görüşü ile kuruculuk görevi yanında, özel girişimin elinde bulunan bazı iş alanlarının toplum yararının gerektirdiği durumlarda, Devlet tarafından devralınarak yapılacağı gibi yepyeni bir görüşte ortaya çıkmaktadır. Böylece, özel sektörün yanında ekonomik uğraşlara katılma yanında, bazen, gerektiğinde özel girişimin yerini de alma görüşü saygınlık bulmuş oluyordu.²⁹⁸

Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde devletçilik, 3115 sayılı kanunla, CHP'nin diğer ilkeleri ile birlikte Anayasaya da geçti. Teşkilâtı Esasiye Encümeni Mazbatasında devletçilik: Memleketin büyük menfaatlerinin istilzam ettiği teşebbüslerin Devlet eline alınabilmesi diye 1935 CHP programına uygun bir ifadeyle tanımlanıyordu. Devletçiliğin Anayasaya alınması mecliste itirazlara uğradı. Bu itirazlar, devletçiliğin yeni bir duraklama ve gerileme dönemine girmeğe başlayacağına dair ilk belirtilerdendir. Ancak bu itirazlara verilen cevaplar, henüz Parti ve hükümetin bu yumuşamaya hazır olmadığını gösteriyordu.²⁹⁹ 1929 ekonomik buhranı ve buna bağlı olarak devletçilik politikasının benimsenmesi tüm ülkede olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde de iktisadi faaliyetleri

²⁹⁸ Mustafa ALTINTAŞ: **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları**, Ankara 1978, s. 107.

²⁹⁹ Korkut BORATAV: **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 1982, s. 139; Türkiye'de Devletçilikle ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz., Nevin ÇOŞAR: **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 1995; Selim DERİNGİL: **Denge Oyunu**, İstanbul 1994; Haldun GÜNALP: **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Ankara 1987; İsmet ERGÜN: **a.g.s.**, s. 257; Afet İNAN: **Ellinci Yılda Tarihten Geleceğe**, Ankara 1974, s.43; Dündar SAĞLAM: "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları" **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, yıl 2, c. 2, sayı: 4, ilkbahar 1981.

olumsuz yönde etkilemiştir. Atatürk'ün devletçilikten kast ettiği vatandaşların hususi teşebbüsünü ve ferdi faaliyetlerini esas tutmak, birçok şeyleri yapılmasını zaruri görmek ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarını nazari itibara almak olduğu için bölgede bu dönemde özel teşebbüsün yapamadığı işler devlet eliyle gerçekleştirilmiştir.

2.2.2.2. Tarım Faaliyetleri

1929-1930 Büyük Buhranı özellikle Türk tarım kesimini fazla hırpalamıştır. Bu dönemde iç ticaret tarımsal ürünler aleyhine önemli ölçüde bozulmuştur. Tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi, nispi fiyat yapısının hızla bozulması, kaynak kullanımını sınırlamış, daha az üretim sonucunu doğurmuştur. Fiyat düşüşleri ilk önce kendilerini uluslararası piyasalardaki gelişmeye bağlı olarak ihraç ürünlerinde göstermiş özellikle pamuk ve tiftik fiyatları daha 1929 yılından başlayarak hızla azalmış 2 yıl içinde yarı yarıya düşerek en düşük noktaya ulaşmıştır. Daha çok yurt içi tüketimi için üretilen ürünler daha geç etkilenmekle birlikte buhran öncesi dönemin üçte birine kadar inmiştir. Fiyatları koruyucu politikalar söz konusu olmayınca maliyetleri düşürücü önlemler alınmıştır. İlk olarak krediler ucuzlatılmış, bunun için de Ziraat Bankasına yönelik yasal ve mali tedbirler geliştirilmiştir. Diğer taraftan ülkenin her yerinde kooperatifleşme girişimleri yoğunlaşmıştır.³⁰⁰

³⁰⁰ Çelik ARVOBA: “Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982, s. 85, 86.

TBMM’de iktisadi buhrana karşı 30 Ekim 1931 tarihinde 1890 numaralı iktisadi buhran vergisi çıkarılmıştır. Bu kanuna 29 Mayıs 1932’de 1996 nolu³⁰¹ ve 21.04.1934 tarihli³⁰² müzeyyel kanunlar çıkarılmıştır. 29 Mayıs 1934 tarihli Buğdayı Koruma Karşılığı Kanunu³⁰³ ile tarım alanındaki durgunluğa son verilmek istenmiştir. Ahmet Hamdi Başar tarafından Atatürk’e sunulmak üzere hazırlanan rapor doğrultusunda yapılan bu politika hakkında Başar’ın fikirleri şöyledir:

“14 Mayıs 1932 tarihini taşıyan rapor yollandıktan sonra müspet bir netice elde edeceğimi ummuyordum. Fakat boş durmamak, üzerime düşen vazifeyi her ne pahasına olursa olsun tamamlamak zorundaydım. Onun için rapor gittikten sonra burada bahsedilen fikirleri yazılarla ortaya atmak ve müdafaa etmek işine giriştim. Aynı senenin Haziranında İstanbul’da aylık Kooperatif mecmuasını neşre başladım. Bu mecmua Liman memur ve müstahdemleri arasında

³⁰¹ **Düster:** D. 2, c. 13, 29 Mayıs 1932, s. 495, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 31 Mayıs 1932-sayı: 2112, Kanun No: 1996.

³⁰² **TBMM ZC:** D. 4, c. 21, i. 42, 21.04.1934, s. 96.

³⁰³ **Düster:** D. 2, c. 15, 29 Mayıs 1934, s. 354; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 30 Mayıs 1934-sayı 2714, Kanun No: 2466. Dönemin başında da Buğday Meselesi Mecliste olduğu gibi ele alınmıştır. Yunus Nadi’nin Cumhuriyet gazetesinde buğday hakkında yazdığı seri makaleler Buğday Kanununun çıkmasından önce meselenin çözümüne yönelik konuları işlemiştir. 18 Nisan 1934 tarihli makalesi buğdayın durumunu özetlemektedir: Köylünün himayesini esaslı ve hakiki olarak derpiş etmek lâzım. Bir kilo buğdayın bir kutu kibrit alamaması gülünecek veya ağlanacak bir şeydir. İşte 1930 senesinden beri Cumhuriyetin ortaya koyduğu mesele bu idi ve bu mesele hâlâ budur. Bkz., **Ayın Tarihi:** sayı: 5, Nisan 1934, s. 52-57.

kurulmuş olan İstihlâk Kooperatifi'nin organı ve kooperatifçilik fikrinin hadimi olacaktı.”³⁰⁴

Ancak çıkarılan bu kanun istenilen neticeyi yeterince verememiştir. Zirai buhranın şiddeti ve tesirleri yalnız buğday fiyatlarının korunması ile azaltılamamıştır. Diğer ziraat mahsulleri de buğday kadar geniş ekim alanına sahipti. Sadece hububat değil diğer ziraat ürünlerine yönelik de bir iyileştirme yapılmalıydı. Ayrıca çiftçi kredileri, çiftçi borçları ve faizleri, kooperatifleşme ziraat davasında diğer önemli meselelerdir.³⁰⁵ 14 Ocak 1931'de toplanan I. Ziraat Kongresi fazla etki yapmamıştır. Menemen olayı, Ziraat kongresine katılanların daha çok teknisyen nitelikte olmaları ve kongrede tarım politikasından çok tarım tekniğine ilişkin konuların tartışılması yeterli ilginin toplanmamasına neden olmuştur.³⁰⁶

Köylüye kredi temin edilmesi maksadıyla Ziraat Bankası 1929 yılına kadar etkin olurken, bu yıldan itibaren tarım kredi kooperatifleri kurulmaya başlamıştır. 1 Haziran 1929 tarih ve 1470 sayılı kanundaki aksaklıklar üzerine 1935 yılında 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilmiştir. 1935 yılına kadar 668 kooperatif kurulurken ilerleyen yıllarda bu sayı daha da artmıştır.³⁰⁷ Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde zirai kredi kooperatiflerinin

³⁰⁴ Ahmet Hamdi BAŞAR: *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul 1945, s.158.

⁴⁰⁸ Şevket Raşit HATİPOĞLU: *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara 1936, s.144.

³⁰⁶ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN: *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara 1983, s. 190-191.

³⁰⁷ Ziya Gökalp MÜLAYİM: *a.g.e.*, s. 46-47; Kanununun kabulü için bkz., *TBMM ZC: D. 4, c. 12, i. 74, 28.5.1929*, s. 113; Zeki FINDIKOĞLU: *Kooperasyon Sosyolojisi*, İstanbul 1967, s. 153, 154.

vaziyeti ülkeyle orantılı olarak çok düşüktü. Hatta 1931 yılına kadar bölgede hiç kooperatif kurulmamıştır. Mart 1931 döneminde zirai kooperatiflerin vilayetlere göre dağılımına bakıldığında ise sadece bölgeye ait Kars ilinde 3 adet kooperatif görülür. 12 köy bu kooperatiflerden yararlanmakta olup ortak adedi ise sadece 216'dır.³⁰⁸ Özellikle 1934 yılına kadar Balkan ülkelerinden gelen ve kuraklıktan etkilenen göçmenlere ve çiftçilere ihtiyaçları olan yemeklik ve tohumluk dağıtılması için 23 Aralık 1934 tarih ve 2661 sayılı kanun³⁰⁹ kabul edilmiştir. Bayazıt, Kars, Van, Muş ve Erzurum illerinde köylüye ödünç tohumluk buğday verilmesi hakkında kararnamede 02.04.1934 tarihinde kabul edilmiştir. Öte yandan, 1923-1929 döneminde tarımda nisbi bir gelişme görülmekle birlikte, değişmeyen mülkiyet ilişkileri, hızlı bir üretim artışı ve modernleşmeye engel teşkil etmektedir. Doğu'daki derebeylik düzeni ve ülkede yaygın toprak ağalığı düzeni önemli değişikliklere uğramadan sürüp gitmektedir. Doğu ve Güneydoğu'da, köylü, beylere karşı angarya çalışma, vergi (cizye) ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler altındadır.³¹⁰

XIX. yüzyıla kadar özerk nitelikteki Kürt beylikleri vilayetlere dönüştürülmekle beraber toprakların mülkiyeti, tasarruf hakkı, aşiret reislerine bırakılmış ve bu yörelerde, geçmişte var olan üretim ve bölüşüm alışkanlıkları 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında da

³⁰⁸ Bkz. **Ayın Tarihi**: sayı: 84-85, Nisan 1931, s. 7382.

³⁰⁹ **Düster**: D. 2, c. 16, 23 Aralık 1934, s. 233, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Kanunuevvel 1934-sayı: 2892, Kanun No: 2661; Ayrıca bkz., **BCA BKK**: 7.3.1934, 0030.18.01.02./43.18.01

³¹⁰ Doğan AVCIOĞLU: **a.g.e.**, s. 230.

sürmüştü. Pazar için üretimin çok zayıf olduğu bu üretim tarzı, daha çok Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin gibi yörelerde hâkimdi. 1931’de toplanan Ziraat Kongresi’nde üretimin pazara çıkmayıp tüketilen kısmının yüzde 80’lere vardığı ifade edilmekteydi. Örneğin bu kongreye Bitlis, Muş, Erzincan illeriyle ilgili bir rapor sunan Erzincan Ziraat Odası temsilcisi, söz konusu illerde üretilen tarımsal ürünlerin yüzde 80’inin köylünün kendi tüketimi için kullanıldığını; geri kalanının çok büyük bölümünün kent ve kasabalardaki zanaatkarların ürünleriyle takas edildiğini, yalnızca yüzde 1’inin parayla satıldığını belirtiyordu. Aynı kongrede Erzincan’da Pazar için üretimin yüzde 2’yi bulduğu ifade edilmekteydi.³¹¹

Tablo 3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinin 1934, 1935 Buğday ve Arpa Üretimi (Bin Ton)

İller	1934		1935	
	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa
Diyarbakır	82	50	66	33
Malatya	64	30	56	22
Erzurum	47	24	37	27
Ağrı	43	17	33	22
Urfa	39	17	72	24
Mardin	35	14	31	16
Erzincan	33	11	29	9
Kars	30	20	37	33
Elazığ	25	15	42	15
Van	23	2	26	3
Muş	11	1	13	1
Bingöl	11	8	11	8
Tunceli	9	5	9	4
Bitlis	8	2	8	2
Siiirt	8	7	10	5
Bölge Toplamı	468	223	-	-
Türkiye Toplamı	2.713	1.672	2.521	1.371
Bölgenin Payı (%)	17.2	13.3	-	-

Kaynak: DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 5, 1931-1932’den hazırlanmıştır.

³¹¹ Mustafa SÖNMEZ: **a.g.e.**, s. 100-102.

Tablo 3’de görüldüğü gibi 1935 yılında Türkiye ve Bölge genelinde Buğday ve Arpa üretimi düşmüştür. Bu yaşanan kuraklığa bağlanabilir. Diyarbakır, Urfa, Malatya, Elazığ, Kars gibi doğu vilayetlerinin üretimde payları yüksek iken Muş, Bingöl, Tunceli, Bitlis illerinin son sıralarda yer aldıkları görülmüştür. Bölgenin bakliyat ve endüstri bitkilerine ait bilgileri de söz konusu yıllıkta yer almaktadır. Ancak hububatlarla nazaran bu iki gruptaki üretim Doğu-Güneydoğu sınırlarında daha düşüktür. Hububat ve özellikle buğday bakımından bölgenin kaliteli üretime sahip olması hükümetin de dikkatini çekmiştir. Avrupa piyasasının aradığı ticari vasıflara haiz sert buğdayı Şark vilayetlerinden karşılamak için tespit edilen mahallerde buğday alım merkezlerinin açılması ile hem Ziraat Bankasının taahhütlerinin yerine getirilmesi hem de ucuz satılmakta olan buğday fiyatlarını yükseltmek suretiyle bu memleketlerin iktisadi vaziyetlerinin ıslah ve inkişaf etmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 20.10.1934 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti bu işi görüşerek Buğday Komisyonuna gerekli yetkiyi vermiştir.³¹²

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Erzurum-Kars bölümü hariç tütün tarımı için de elverişlidir. Bölgede en fazla tütün yetiştiren vilayetler, Antep, Malatya, Muş, Bitlis, Urfa illeridir. Gaziantep tütün üreticileri tarafından tütünleri fenni bir şekilde yetiştirmek ve üretimi artırmak için kooperatif şirketi kurma teşebbüsüne girilmiş ve bir ortaklık nizamnamesi hazırlanarak 20 Ekim 1933 tarihinde Gaziantep Noterliğinde tasdik edilip İktisat Vekâleti’nin olurlarına sunulmuştur.

³¹² **BCA BKK:** 20.10.1934, 030.18.01.02./40.70.16.

Asgari sermayesi 3.000 lira olan şirketin kurucuları tarafından hazırlanan nizamname, İktisat Vekâleti tarafınca kanunlara uygun bulunmuş ve 25.6.1933 tarih ve 6693/11 sayılı tezkere ile tasdik için Başvekâlete sunulmuştur. İcra Vekilleri Heyeti 15.7.1933 tarihinde nizamnameyi inceleyerek tasdik etmiştir.³¹³

18 Haziran 1934 tarihli Akşam gazetesinde Diyarbakır muhabirinin haberine göre Diyarbakır'da toplanan İktisat Kongresi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Malatya, Bitlis, Elazığ için önemli kararlar almıştır. Vilayetlere ait tarım, hayvancılık ve gümrük konularında dilekleri de içeren bu kongrenin bölge için Ankara'da toplanacak Umumi İktisat Kongresine bir hazırlık teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Gazetede çıkan yazıya göre, Diyarbakır mıntika iktisat kongresi, Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Urfa, Karaköse, Malatya ve Bitlis ticaret odalarından gelen murahhasların iştiraki ile toplanmış, üç celsede mesaisini bitirmiş, bu odaların iktisadi dileklerini tetkik ve müzakere ederek mühim kararlar vermiştir. Ankara'da toplanacak umumi iktisat kongresinde bulunmak üzere de Diyarbakır Mebusu Zeki Mesut ve Diyarbakır Ziraat Odası Reisi Âdil Beyler intihap edilmiştir. Mıntika iktisadiyatının inkişafi için verilmiş kararlardan ve odaların dileklerinden en mühim olanları³¹⁴:

³¹³ **BCA BKK:** 15.7.1933/14697, Ek No: 179/67'den naklen, Yusuf KÜÇÜKDAĞ: **Gaziantep**, Gaziantep 1999, s. 26.

³¹⁴ **Aynı Tarihi:** sayı: 7, Haziran 1934, s. 117-118.

Diyarbakır için:

1. Dicle kıyılarında sulak arazide gayet iyi cins pancar yetişmekte olduğundan Diyarbakır'da bir şeker fabrikasının kurulması.
2. Ham deri harice pek ucuz bir fiyatla satılmakta ve milli servetimiz mahvolmakta olduğundan Diyarbakır'da bir belagat fabrikasının kurulması.
3. Takasın buradan harice sevk edilen badem, mazı ve kitreye de teşmili.
4. Üç seneden beri Urfa ve Mardin gümrüklerinde beklemekte olan tüccara ait 3.000 balya kadar malın ithaline müsaade edilmesi ve sairedir.

Mardin için kabul olunan kararlar:

1. Mardin, şark vilâyetleri için bir iskeledir. Hâlbuki buraya kontenjan tevziatı gayet az yapılmıştır. Bu sebeple birçok diril ve Japon bezi ve sair manifatura eşyası Mardin gümrüğünde yığılmış ve eshabı büyük zararlara girmiştir. Bu itibarla kontenjan tevziatının Mardin mıntakası ihracatına din mıntikasının ihtiyacatına kâfi bir miktara çıkarılması.
2. Hudutlarda satılan kaçak mallarla bu maddelerin gümrük görerek dâhil olan mallar arasında % 30-40 kadar bir fark görülmektedir. Kaçakçılığın önü alınmak üzere hudut üzerinde veya hudutlarda 100-150 kilometre olan yerlerde hususi bir gümrük tarifesinin tatbiki lâzımdır. Meselâ hudutlarda müskirat tarifesinde hususi bir tarife kabul edilmişti. Bunun pek çok faydaları görülmüştür.

3. Suriye ile yapılacak ticari anlaşmada, koyun, yün ve derilerden alınmakta olan fahiş tarifenin mutedil bir dereceye indirilmesinin temini.

Elazığ için:

1. Elazığ'da bir zirai ıslah istasyonunun tesisi.
2. Sanayiın makineleştirilmesi için Fırat suyundan istifade edilerek burada bir elektrik santralinin tesisi.
3. Ziraatın asri ihtiyaca göre modernize edilmesi hususunda ziraat bankasının yardımlarının temini ve sairedir.

Urfa için:

1. Suriye ile yapılacak ticari anlaşmada ihracat emtiamıza karşı Suriye gümrüklerince fazla alınan rüsumun tenzil ve tadiline çalışılması.
2. Akçakale istasyonunda ihraç maddelerimizin yağmurdan muhafazası için bir hangar yaptırılması.
3. Ziraat ve Osmanlı Bankaları memleket ihtiyacına gayrikâfi olduğundan İş Bankasının Urfa'da bir şubesinin açtırılması.
4. Zirai ihtiyacın korunması için yün, pamuk ve çuval fabrikalarının Urfa'da inşası ve sairedir.

Malatya dilekleri:

1. Meyve ihracatı zamanlarında haftanın muayyen günlerinde Malatya kayısılarının takasa tâbi tutulması.

2. Fazla stok kayısı kalmamak ve çürümek için meşhur Malatya kayısılarının takasa tâbi tutulması.
3. Kayısı likörü için inhisar idaresinin Malatya kayısılarından mübayatta bulunması.
4. Malatya dokumacılık tezgâhlarına lâzım olan ipliklerin daha ucuz bir fiyatla temini için hükümetçe Malatya’da bir filâtör fabrikasının açılması.

Bitlis Ticaret Odasının dilekleri:

1. Ziraat Bankasının tüccara kredi muamelesinin umumileştirilmesi ve Bitlis’te bir sanayi mektebinin açılması gibi şeylerdir.³¹⁵

Tarım alanında döneme ait en önemli çalışmalar I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey döneminde başlamıştır. Ziraatın gelişmesi için köylüye kredi sağlamaya çalışan Tali Bey çiftçilere hafif çelikten yapılmış sabanları halka beş taksitle ucuz fiyata dağıtmıştır. Hükümet tarımın ilmi tespit ve incelemelerle yapılmasını ve verimin artırılması için Macaristan Krallığı Ziraat Başmüşaviri ve Ser (Baş) Müfettişlerinden Canadi ile Macaristan Krallığı Yüksek Mimar Mektebi memurlarından Osman Fehmi’yi müfettişlik bölgesinde görevlendirmiştir. Bu iki kişi bölgede iki yıl incelemeler yaptıktan sonra hazırladığı raporu 21.7.1930 tarihinde Birinci Müfettişliğe sunmuştur. İki bölümlü raporun birinci bölümünden önce bölgede kurulacak kooperatiflerin nasıl olması ve işlemesi gerektiğini anlatan Canadi çiftçi kredi kooperatifleri yerine geçici olarak “Mahsulat

³¹⁵ **Aynı Tarihi:** sayı: 7, Haziran 1934, s. 117-118.

Umumi Depo Kooperatifleri”nin kurulmasının uygun olacağını ve bunun nasıl yapılacağını bildirmiştir. Gerçekten bölgede 1930’lu yılların başlarında çok az sayıda kooperatif olduğu dikkate alınırsa bu raporun etkisi de düşünülebilir. Raporun ikinci kısmında ise raporun bölge için yararlı olacağı görüşü dile getirilmiştir. Raporun birinci bölümünde bölgenin sosyo-kültürel, mesleki, coğrafi durumu, Osmanlı ve Ziraat Bankaları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Şark vilayetlerine ait ziraat-sanayi ekonomisi hakkında bilgi verilmiştir.³¹⁶

I. Umumi Müfettişliğin bölgedeki vilayetlerin zirai vaziyetleri ve tarımsal durumları hakkında hazırladıkları raporlar da önemlidir. Dâhiliye Vekaletine yazılan ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa sunulan bu raporların bazıları kısa olduğu gibi bazıları da geniş bilgiler içermektedir. Dâhiliye Vekaletince Başbakanlığa sunulan ve I. Umumi Müfettişlik bölgesindeki illerin zirai durumuna ilişkin bu raporların sayısı Cemil Koçak tarafından 31 olarak tespit edilmiştir.³¹⁷

2.2.2.3. Hayvancılık Faaliyetleri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri coğrafi durumları itibariyle özellikle hayvancılık için uygun yerlerdir. Halkın başlıca gelir kaynağını oluşturan bu faaliyetlerin en fazla yapıldığı yerler ise Erzurum, Kars ve Ağrı gibi Doğu Anadolu illeri olmuştur. Buraların

³¹⁶ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 342-348.

³¹⁷ Cemil KOÇAK: **a.g.e.**, s. 125-126.

ovaları ve vadileri yanında yüksekte kalan mera ve otlakları hayvancılık için müsait alanlardır. Halkın çoğunun hayvanları ile birlikte yazın çıktıkları yaylalar komşu vilayetlerin ve hayvan sürülerinin de rağbet ettiği yerler olmuştur.³¹⁸ Hükümet'in de bu yönde tedbirleri olmuştur. Zira Kars ve Çıldır civarındaki yaylaların bir kısmının 1929 yılında yedi yıllığına muhtaç köylülere icarı Bakanlar Kurulu'nun verdiği olumlu bir karar olmuştur.³¹⁹

1930'lu yılların başından itibaren hayvancılık alanında hükümetlerin etkin politikaları olmuştur. Hayvancılıkla uğraşan Erzurum ve Kars illerinde bir yandan verimi artırıcı bir yandan da pazarlamayı etkinleştirici devlet girişimleri görüldü. Malatya'da da 19. yüzyılda kurulan Sultansuyu Harası genişletildi ve bitkisel üretimle ilgili çalışmalara yer verildi.³²⁰

Bu dönemin başlarında 10.12.1927 tarihinde Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu layihasıyla, Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu muvakkatinin bazı maddelerinin tadiline dair kanunun ikinci ve dördüncü maddelerinin 3 Mayıs 1928'de 1234 nolu Hayvanların Sağlık Zabıtası Hakkında Kanun³²¹ kabul edilmiştir.

Öte yandan Doğu illeri, atçılıkta da özel bir öneme sahipti. Demiryolunun, motorlu kara taşımacılığın henüz başatlık kazanmadığı Anadolu kırılarında katır, at, özellikle ordu birlikleri ve kolluk

³¹⁸ Selahattin BATU: **Doğu İlleri Hayvancılığı**, Ankara 1953, s. 17.

³¹⁹ **BCA BKK**: 30.1.1929, 030.18.01/1.11.14.

³²⁰ Mustafa SÖNMEZ: **a.g.e.**, s. 116.

³²¹ **Düstur**: D.2, c. 9, 3 Mayıs 1928, s. 483; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 14 Mayıs 1928-sayı: 888, Kanun No: 1234.

kuvvetleri için önem taşıyordu. 1930'larda Erzurum Ilıca ve Kars'ta Atçılık Aygır Deposu adlı haralar kuruldu. At ırkını ıslah etmek ve katır yetiştirmek için kurulan bu haralara özel bir önem verildi ve 1950'lerde haraların at varlığı 25 binin üzerine çıktı.³²²

Hükümetlerin bölge hayvancılığında üstün verim almak için özellikle hayvan sayılarını iyileştirme girişimleri yeterli sonuç vermemiştir. Hayvancılık alanında da sorunların bir bütün olarak ele alınmaması, ıslah edilen hayvanların iyi beslenememesi, modern usullerin kullanılamaması olumsuz sonuçlarda etkili olmuştur.

Tablo 4. 1931, 1935 Yılları Doğu ve Güneydoğu Bölgesi İllerine Ait Her Yaşta Hayvan Sayısı

Vilayetler	Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Sığır
Ağrı	1931	295.079	79.274	86.112
	1935	304.073	39.343	65.467
Elazığ	1931	82.330	135.497	49.284
	1935	105.384	126.539	53.783
Erzincan	1931	106.408	111.101	51.638
	1935	119.349	103.154	50.150
Erzurum	1931	258.495	87.740	135.980
	1935	299.401	76.986	137.366
Gaziantep	1931	128.783	195.293	35.654
	1935	158.254	266.966	58.251
Kars	1931	575.962	72.094	198.832
	1935	352.960	43.684	193.324
Malatya	1931	122.638	190.296	70.244
	1935	211.751	300.508	92.928
Maraş	1931	92.203	203.868	63.913
	1935	105.940	130.658	51.957
Vilayetler	Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Sığır
Muş	1931	128.566	107.103	41.877
	1935	202.807	128.343	57.407
Siirt	1931	76.863	80.375	17.644

³²² Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 116, 117.

	1935	68.600	90.018	19.799
Urfa	1931	257.524	127.808	33.728
	1935	259.551	166.337	49.608
Van	1931	303.358	71.060	41.348
	1935	371.693	70.910	49.348
Türkiye Toplamı	1931	11.762.343	8.777.071	4.868.609
	1935	12.435.638	6.777.866	5.370.248

Kaynak: DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 10, 1938-1939'dan hazırlanmıştır.

Tablo 4'te 1931, 1935 yıllarına ait Koyun, Kıl Keçisi, Sığır sayılarının doğu vilayetlerine göre dağılımı verilmiş olup bu hayvanlardan Türkiye toplamında koyunların üçte biri, kıl keçisinin dörtte biri, sığırın dörtte birinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu görülmüştür. Ancak Doğu bölgesindeki bu hayvancılık potansiyeli hükümet politikasıyla yeterince desteklenememiştir.

Hayvan hastalıklarıyla yapılan mücadeleye İktisat Vekâleti önem vermiş ve yapılan çalışmalar aylık bültenler haline getirilmiştir. Mücadele için iki yol tespit edilmiştir. Biri, hastalığın çıkmasına mani olmak ve izalesine yarayacak tedbirleri ittihaz ve tatbik etmek. Diğeri de; hastalığın zuhurunda yapılması icap eden tedavi ve tedbirlerdir. 1930 yılında İktisat Vekilliği Baytar Dairesinin hayvan hastalıkları ile yaptığı mücadelesi ile ilgili bülteni doğu bölgelerindeki hayvancılık faaliyetlerinin durumunu da yansıtmaktadır. Bu bültende doğu bölgesi hayvancılığı ile ilgili bilgilere göre, sürü hayvanatı bilhassa Bayazıt, Kars, Artvin, Erzurum'dan Hopa ve Trabzon hududu ile İstanbul'a, Erzincan, Refahiye, Zara ve Sivas yolları ile Kayseri ve merkezi Anadolu'ya giderler. Şark hudutlarımızda, vebayıbakari ve çiçek vukuatı eksik olmadığı için bilhassa sığırlar sığır vebasına ve şap

hastalığına, koyunlarda da çiçeğe karşı daimi bir muayene tatbik edilmektedir. Bu muayene merkezleri şunlardır: Karaköse, Tahirgediği, Sarıkamış Hasankale, Erzurum, Mamahatun ve deniz İstanbul'a ve sair yerlere gidecek hayvanlar için de: Hopa, Trabzon'dur.

Aşiretler bilhassa salgın hastalıkların intişarında çok ehemmiyetli bir rol oynamaktadır. Mardin, Urfa, Diyarbakır. Elazığ istikametlerinden Hınısın, Bingöl dağlarına doğru her sene ilk ve sonbaharlarda inkişaf eden aşiret harekâtı ile meşgul olmak için hususi teşkilât yapılmıştır. Bu teşkilât, aşiretlerin hayvanlarını hareketten evvel muayene ettiği gibi hareket üzerinde de muhtelif istasyonlarda tekrar kontrol etmektedir. Bu sayededir ki iki sene evveline gelinceye kadar şark vilâyetlerimizin şimal ve cenup mıntıkları arasında bilhassa sığır vebasının ve diğer hayvan hastalıklarının çıkmasına sebebiyet veren hayvanlar vasıtası ile intişarın önüne geçilmiştir. Bilhassa şark vilâyetlerinde sığır vebasına karşı tehdit edilen ve alınan umumi tedbirlerden başka hastalık çıkmış olan mahallerin civarındaki köylerde hayvanlara termometre tatbiki suret ile ayrıca kontrol yapılmıştır.³²³

2.2.2.4. Sanayi Politikası

1933'lerde uygulanmasına başlanan ve 1923-33 dönemine kıyasla daha yoğun bir karma ekonomi rejimini ifade eden devletçiliğin ortaya

³²³ **Aynı Tarihi:** sayı: 70, Ocak 1930, s. 5495-5497.

çıkmasında çeşitli etkenlerin rolü olduğu söylenebilir.³²⁴ Birincisi, ilk yıllarda özel teşebbüse dayanan sanayileşmenin çeşitli sebeplerle, istenen seviyeye erişememesidir. İkincisi, 1929'da başlayan Dünya Buhranının Batı ülkelerini köklü şekilde sarmasıdır. Üçüncüsü ise SSCB'de uygulanan sosyalist sistemle, planlı ekonomi ve merkezi planlama usullerinin ve Almanya'da devlete geniş bir rol tanıyan nasyonal sosyalizmin, düşünceleri etkilemiş olmasıdır.³²⁵

Devletçiliğin ortaya çıkmasında etkili olan özel teşebbüs liderliğine dayanan kalkınma çabalarının yeterince başarılı olamayışı şöylece sıralanabilir:

1. Ülkede sermaye yetersizliğine ek olarak, kaynakları harekete geçirmesi beklenen mali kurumlar sayıca az ve zayıftı.
2. Ülkede teşebbüs kabiliyeti ve iş tecrübesi çok kıtıtı.
3. Teknik bilgi seviyesi bütün ülkede düşüktü; yetişkin işçi ve teknisyenler sayısı azdı.
4. Türkiye'de teşkilatlı pazarların ve pazarlama sisteminin, usulünün bulunmayışı geleneklerin yetersizliği genellikle üretimi sınırlayıcı faktörlerdi.³²⁶

1930'lu yıllardan itibaren devletçilik özellikle sanayide etkisini göstermiştir. Bu dönemde hükümet 1928 yılında kuruluş düzeninde

³²⁴ Devletçilik ve sanayileşme için bkz, Mustafa SÖNMEZ: **Türk Ekonomisinde Bunalım**, İstanbul 1986; Korkut BORATAV: **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 1989; Hüseyin ŞAHİN: **Türkiye Ekonomisi**, Bursa 1995, s. 51.

³²⁵ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s.183.

³²⁶ Necdet SERİN: "1923'den Bu Yana Türkiye'nin Sanayileşme Siyaseti", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 20, sayı: 1-2, Ankara 1965, s. 215, 216; Reşat AKTAN: **Türkiye İktisadı**, Ankara 1972, s. 48, 49.

değişiklik yaparak ilk girişimleri başlatmıştır. 1200 sayılı Kanunla³²⁷ Ticaret ve Tarım Bakanlıkları birleştirilerek, ekonominin tüm faaliyetlerini kapsayan bir ölçekte, İktisat Vekâleti kurulmuştur. 1 Haziran 1929 tarihli Gümrük Tarife Kanunu Layihası alınan diğer politik önlem olmuştur.³²⁸

1930 yılının ilk aylarında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin aracılığıyla Ankara’da bir Sanayi Kongresi toplanmıştır. Bu Kongre hakkında şu bilgi verilmektedir:

“Sanayiimizin asri ve milli icabata uygun bir tarzda inkişafını temin edecek yolları aramak için çağrılan kongrenin, Türkiye sanayi âleminde toplu ve müşterek faaliyetin anası olması istihdaf olunmaktadır. Ticaret ve Sanayi Odaları, sanayi erbabının hazırlanmalarını temini maksadı ile mıntıklarındaki muhtelif sanayi gruplarının mümessillerini ve bu işlerle alâkadar iktisatçıları ve fen adamlarını bir içtimaya çağırarak her sanayi grubu için ayrı ayrı encümenler seçmeğe ve ruznamenin muhtelif maddeleri üzerinde raporlar hazırlamağa davet edilecektir”³²⁹

Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi’nin 03.06.1933 tarihinde 2262 sayılı kanunla yerlerini Sümerbank’a devretmesinden sonra planlı döneme geçiş süreci hemen hemen tamamlanmıştır. Yabancı heyetlerin de katıldığı çalışmalar hakkında hükümet Atatürk’e yapılan

³²⁷ **Düstur:** D. 2, c. 9, 16 Ocak 1928, s. 92, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 21 Ocak 1928-sayı: 793, Kanun No: 1200.

³²⁸ Selim İLKİN, İlhan TEKELİ: **a.g.e.**, s. 62, 67.

³²⁹ **Ayn Tarihi:** s. 21, sayı: 71, Şubat 1930, s. 5695.

araştırma sonuçları hakkında bilgi vermekteydi. Böylece 1933 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya girmişti. Bu plânın esasları şöyle söylenebilir³³⁰:

1. Esas hammaddeleri memlekette yetişen veya şimdilik yetişmekle beraber kısa bir zamanda içerde temini mümkün görülen sanayi kolları ele alınmıştır.
2. Bunlar büyük sermaye ve teknik kuvvete ihtiyaç gösteren sanayiden olduklarından, kuruluşları Devlete veya Milli müesseselere bırakılmıştır. Bu sanayimiz tarım alanında da dengeli bir faaliyet zemini yaratacaktır.
3. Kurulmasına karar verilen sanayimiz, istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlâkiyle orantılıdır.

Birinci plâna göre ancak yirmi fabrika kurulması teklif edilmiştir. İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânı, gerek konuları, gerekse icap ettirdiği sermaye ve memlekette uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareketler bakımından Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânından daha geniştir. Bu plânda teklif edilen ve yukarıda listesini okuduğumuz endüstri dalları şunlardır³³¹:

1. Madencilik. 2. Maden kömürü ocakları. 3. Mıntıka Elektrik santralleri. 4. Ev mahrukatı sanayi ve ticareti. 5. Toprak sanayi 6. Gıda

³³⁰ Yaşar SEMİZ: “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Sanayi Politikası”, **Türkler Ansiklopedisi**, s. 714, 715; İktisat Planı ile ilgili Vakit, Akşam ve Milliyet gazetelerindeki haberler için bkz., **Ayın Tarihi**: sayı: 1, Ocak 1933, s. 81-83; **Ayın Tarihi**: sayı: 3, Mart 1934, s. 34-36; **Ayın Tarihi**: sayı: 2, Nisan 1934, s. 32-42.

³³¹ Afet İNAN: **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Plânı**, Ankara 1972, s. 16.

maddeleri sanayi ve ticareti. 7. Kimya sanayi. 8. Mihaniki sanayi. 9. Denizcilik.

Sanayi plânı çok hızlı bir tempoda uygulanmaya konulmuş ve iki yıl içinde 10'dan fazla büyük fabrikanın temelleri atılmış, bu fabrikalara nitelikli eleman yetiştirilmiş ve fabrikalar temel atıldıktan iki-üç yıl gibi kısa süre sonra üretime başlamıştır.³³² Mustafa Kemal Atatürk'te TBMM'nin 5. dönem ikinci toplanma yılının açış konuşmasında:

“Beşer yıllık endüstri devlet plânlarını Cumhuriyet devrimizin en büyük başarılarından biri olarak sayabiliriz. Sümerbank tesislerinin çoğu, sanırım ki, bu plânın tatbikatı olarak meydana gelmiştir. Endüstri plânının amacı milleti ekonomik bakımdan refaha kavuşturmaya devlet elinin uzatılması idi.” derken 1936 yılındaki ikinci plâna da işaret etmektedir. Sümerbank'ın tesisleri arasında ise doğu bölgesinde pamuklu sanayi alanında fabrikalar kurulmaya başlamıştır.

Tarımda pazar için üretimden uzak, feodal üretim ilişkilerinin hâkim olduğu Doğu ve Güneydoğu'da sanayi tanımına giren işletmeler ise küçük üretime dayalı ve geleneksel ilişkileri yaşatan bir yapıdaydı. Yeni Cumhuriyetin ilk sanayi sayımı 1927'de yapılmıştı ve bu sayımda Doğu ve Güneydoğu'daki 4 ve daha fazla çalışana sahip imalathanelerin sayısı 1393 olarak bulunmuştu. Bölge, çoğu atölye büyüklüğündeki imalathanelerde yüzde 10'luk bir paya sahipti. Bu işyerlerinin çoğunluğu gıda, dokuma, kereste, metal dallarında yer

³³² Oktay YENAL: a.g.e., s. 94.

alıyordu. Yerel pazarlarda dönük dokuma, un, kuru yemiş üretimi, marangozluk, demircilik gibi faaliyetler bu işyerlerinin temel uğraşydı. Usta-çırak ilişkisinin egemen olduğu bu işyerlerinde modern sanayi unsurları da pek kullanılmazdı. Aslında Doğu ve Güneydoğu'nun birçok ili 19. yüzyılın birinci ve ikinci çeyreğinde dokuma imalatının en önemli merkezleri durumundaydılar. Bu dalın ana merkezleri olan İstanbul ve Bursa bir yana bırakılırsa, Suriye'deki Şam, Hama, Humus'un yanı sıra Halep, Diyarbakır, Antep, Mardin, Maraş, Urfa, Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Sivas önemli sayıda dokuma tezgâhına sahipti. Tarihsel olarak önemli bir ticaret merkezinin üzerinde bulunan bu illerde kentleşme, Anadolu'nun birçok vilayetine göre ileri durumdaydı. Öncelikle Urfa, Mardin, Diyarbakır, Erzurum kent merkezleri önemliydi.³³³

Bu dönemin başlarında Doğu bölgesine yönelik dokumacılıkla ilgili en önemli faaliyet Elazığ'da olmuştur. 12.09.1929 tarihinde iplik ve pamuk üretimi için Elazığ İpek Mensucat Türk Anonim Şirketi'nin teşkili³³⁴ sağlanmıştır. Şirket 1 Aralık 1930'da faaliyete geçmiştir. Şirketin çalışmaları sonucu iplik fabrikası üretime başlarken bu iktisadi hareket hakkında, Elazığ'ın iktisadi teşebbüsleri hakkında ticaret ve sanayi odası reisi sanayi kongresine iştirak etmek üzere gelen Ahmet Şükrü Bey bir malûmat vermiştir. Buna göre, Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi bir senelik bilânçosunu yapmış ve memleketin istihsal ve sanayi ile yakından alâkadar olmuştur. İpek

³³³ Mustafa SÖNMEZ: **a.g.e.**, s. 102, 103.

³³⁴ **BCA BKK**: 12.9.1929, 030.18.1/5.45.17.

ve iplik fabrikasında Elazığ Valisi Fahri Bey'in memleket iktisadiyatına ehemmiyetli alakası ile iplik kısmının tesisatı ikmal edilerek faaliyete başlamış ve memleket pamuklarını Türkiye'nin ehemmiyetle ihtiyacı olan iplik haline koymağa başlamıştır. İpek mensucat kısmının noksanları da sipariş edilmiştir. Bunlardan başka memleketin halıcılığının ihyası için teşebbüs edilmiştir. Bu suretle Elazığ'da pamuk ve ipek istihsali hususunda ehemmiyetli alâka uyanmış, tohumların ıslahı için de tedbirlere lüzum görülmüştür. Memleketin kabiliyeti olan sanayi ve istihsal işleri hakkında Milli Sanayi Kongresine ve İktisat Vekâletine izahat verilmiştir.³³⁵

2 Haziran 1929 tarihinde ise TBMM'de Malatya'da Teşebbüsâtı Sınaiye Türk Anonim Şirketine tefviz edilen arsa bedellerinin mahsubu hakkında 1/610 numaralı kanun layihası³³⁶ kabul edilmiştir. Kanunla 784 numaralı kanunla verilen arsaların bedeli olan 27.600 liranın şirketten alınacak hisse senedi bedelleri ile mahsubuna karar verilmiştir. Aynı yılın Ekim ayında İsmet İnönü'ye Kars'taki Nafia müteahhidi ve Makine Mühendisi Şevki isminde kişinin Merbut Margarin fabrika raporu konusunda gönderdiği yazı da ilginçtir. Raporda Margarin'in insan sağlığına yararları anlatılırken kendisinin Kars'ta bu tür bir fabrika tesis etme isteği dile getirilmektedir. Ancak sermayesinin yetersizliği nedeniyle gerekli olan 50.000 liranın

³³⁵ **Ayın Tarihi:** sayı: 74, Mayıs 1930, s. 6316.

³³⁶ **TBMM ZC:** D. 3, c. 12, i. 75, 2.6.1929, s. 270.

hükümet tarafından veya Sanayi Bankası aracılığıyla karşılanması ve bu konuda İsmet Paşa'nın yardımları talep edilmektedir.³³⁷

Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Beyin katkısıyla 30 Ağustos 1929'da açılan sergi ise bölgenin iktisadi vaziyeti için uygulanan diğer bir politika olmuştur.³³⁸ Bölgelerin sanayileşmesi alanında kurulan başka bir fabrika ise Kars Vilayeti Cilavuz Nahiyesinin, Susun köyündedir. Süt tozu ve konserve amaçlı kurulan fabrikanın makinalarını kurmak ve işletmek için hükümet tarafından Almanya'dan konunun mütehasısı Adolf Wusowski getirilmiştir. Söz konusu kişinin umumi hallerinin göz önünde tutulması ve askeri garnizonlara girmemesi şartıyla fabrikada çalışmasına 4 Eylül 1933 tarihinde icra vekilleri izin vermiştir.³³⁹ 3 Haziran 1934 tarihinde Süt İş tarafından kurulmakta olan süt kurutma fabrikasının montaj işi bitmiş, 11 Haziran 1934 tarihinde ise fabrika İran'da Şehinşah'ın Kars'a gelmesiyle açılmıştır. Maraş'ta ise 3 Haziran 1934'de çeltik

³³⁷ **BCA MG MK:** 2.10.1929, 030.01/39.233.1.

³³⁸ Diyarbakır Sergisi: "Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Beyefendinin riyaseti fahriyelerinde olmak ve Türkiye dâhilinde yerli mamulâtı halka tanıtmak, yabancı mamulât ile mukayeseler yaparak tefevvüklerini temin edecek esbabı tespit etmek, tedricen yerli mamulâtın sürümünü temin ederek memleketin iktisadiyatını takviye eylemek üzere Diyarbakır'da bir sergi tertip olunmaktadır.

Diyarbakır'ın civar vilâyetlerle büyük bir münasebeti ticariyesi vardır. Bu alâkai ticariye her sene tezayüt etmektedir. Bu sergiye civar vilâyetler tüccarlarının da iştiraki temin olduğundan sergiye iştirakin büyük ehemmiyeti vardır. Sergi 30 Ağustos 1929 Zafer Bayramı günü küşat edilecek ve on beş gün muvakkat sergi halinde muhafaza olunarak müteakıben Ticaret Odasına maledilerek daimî numune sergisi haline inkılâp edecektir." Bkz., **Aynı Tarihi:** c. 20, sayı: 65, Ağustos 1929, sayfa arka kapak.

³³⁹ **BCA BKK:** 4.09.1933, 030.18.01.02/34.61.14.

fabrikasına ilaveten yaptırılan un ve elektrik fabrikalarının inşaatı bitmiştir.³⁴⁰

Cumhuriyetin bu on iki yıllık sürecinde sanayi tesislerinin dağılımı eşit olmamıştır. Belli başlı yöreler ağırlıkta olup bölgede istikrarsız bir ortam oluşmuştur. Hükümet politikaları yanında bu homojen olmayan dağılımda iklim, sermaye, pazarlama durumu, kredi, teknik personel gibi faktörler etkili olmuştur. Özellikle bölgelerin coğrafi özellikleri ve ulaşım sektörünün yeterince gelişmemiş olması bazı bölge ve vilayetlerin gelişmişlik düzeyinin artmasına neden olmuştur.³⁴¹

2.2.2.5. Maden ve Enerji Politikası

1930-1939 yılları madencilik alanında Cumhuriyet tarihimizde önemli hamlelerin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. 1923-1930 arasında uygulanan liberal ekonomi politikasının özel teşebbüs, tasarruf, sermaye ve teknik bilgi yetersizliği gibi sebeplerle olumlu sonuçlar vermemesi ve 1929 yılı sonlarında kopan dünya krizinin liberal ekonomiye bağlı tüm ülkelerle birlikte Türkiye'yi de etkilemesi, ekonomi politikasında köklü değişikliklere yol açmıştır. 1933 yılından itibaren İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar süren bu dönemde, kamu yararının gerektirdiği her işin devlet tarafından yapılması, diğer alanlarda da ferdin yapamadığı veya yapmadığı işleri

³⁴⁰ Bkz., **Aynı Tarihi**: sayı: 7, Temmuz 1934, s. 57-59.

³⁴¹ Mustafa SÖNMEZ: **a.g.e.**, s. 105.

devletin üzerine alması suretinde tanımlanabilecek olan devletçilik rejimi benimsenmiştir.³⁴²

Maden bakımından zengin olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bakır, krom, kurşun ve petrol madenlerine yönelik hükümet politikalarının bu dönemde de yoğunlaştığını görüyoruz. Özellikle Âli İktisat Meclisinin dokuzuncu (5-19 Ocak 1933) içtima devresinde madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir? mevzuu hakkında hazırladığı rapor madencilik faaliyetleri konusunda önemli bilgiler vermektedir. Ankara, Şubat 1933'de Umumi Kâtiplik tarafından bir broşürle arz edilen rapor Cumhuriyet'e kadar ülkemizdeki madencilikle ilgili tekâmülü anlatmıştır. 7. sayfadan itibaren ikinci bir kısımla ana mevzua gelmeden dünya maden istihsalatının son birkaç sene zarfında geçirdiği seyir hakkında bilgi verilmiştir.³⁴³ Bir sonraki kısımda madenlerimizden en iyi surette istifade etme konusuna geçilmiştir. Bu konudaki bütün fikirlerin toplanamayacağı ve bunda kat'i bir hal tarzı olmadığı belirtildikten sonra raporda yazılan prensiplerin ileride maden siyasetini, milli iktisada daha uygun bir yola sokmada mani teşkil etmeyeceğine dikkat çekilmiştir.³⁴⁴

Rapor maden siyasetinin ilerlemesi için olumlu bulunan bu prensipleri yeni kabul edilecek Maadin Kanununda tebarüz ettirilebilecek mahiyette bulmaktadır. Sekiz prensipten sonra maden kömürü, petrol

³⁴² Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 234.

³⁴³ BCA BKK: 030.18.01/s. 1-8.

³⁴⁴ Aynı, s. 8, 9.

ve diğer madenler hakkında hususi bilgiler de içeren raporun son kısmında başlıca madenlerin dünya piyasasındaki fiyatları ve Türkiye'nin senelik dâhili maden kömürü sarfiyatını gösteren cetveller bulunmaktadır. Doğu bölgelerinde de bulunan madenler hakkında şunlar yazılıdır: “Bakır ve gümüşlü kurşun-çinko grupları ehemmiyetli miktarlarda istihalat için büyük sermayelerle mücehhez maden müesseseleri meydana getirmeğe müsaittir. Kromlarımızla ikinci derecede müesseseler vücuda getirilmesi kabildir. Antimuan, arsenik, civa, manganez, mangan ve bunların emsali madenlerimiz küçük istihsal membarları telakki olunabilir.”³⁴⁵ Rapordan sonra Ekonomi Bakanlığına bağlı yeni birimlerin oluşturulması bölgedeki madenlerin ekonomiye kazandırılması açısından yararlı olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet, Elazığ'daki madenlere de önem veriyor ve demiryolu yapımının öncelikle bu bölgede yapımını arzuluyordu. 1924'te, İtibari Milli Bankası ve Türk Hükümeti ile Türkiye'deki faaliyetlerine yeniden başlayan Deutshce Bank ortaklığında 3 milyon TL sermayeli Ergani Bakır T.A.Ş. kuruluyordu. Alman bankası şirketin yarısına ortaktı. İtibari Milli de yarım milyon TL'lik ortaklığa sahipti. Hükümet payını 1935'te Etibank'a devredecekti.³⁴⁶

1915 yılında bulunan Elazığ-Guleman krom yatakları demiryolu ulaşımının da sağladığı kolaylıkla 1936 yılından itibaren Etibank tarafından işletilmeye başlanmıştır. Keban'daki kurşun, Divriği demir

³⁴⁵ Aynı, s. 13.

³⁴⁶ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 113, 114.

madeni de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren önem verilen madenlerdendir. Linyit madeni ile ilgili verilen ruhsatlar mevcut madenler hakkında bilgi vermektedir. Erzurum'da 18.3.1933 tarihinde verilen Linyit ruhsatı ile Ağzıaçık mevkiinde Hürrem Bey'e Linyit madenini işletme hakkı verilmiştir.³⁴⁷ Her yıl 2000 ton cevher çıkarma şartı konarken süresi 60 sene olarak belirlenmiştir. 5.11.1934 tarihinde Erzurum Kırık Karahan da maden kömürü ruhsatı³⁴⁸ ve Erzurum Geçik'de Halilzade Süleyman'a Siyah Kehribar madeni işletme ruhsatı³⁴⁹ verilmiştir. Bunlara Kars Komasar'da verilen sünger taşı ruhsatı ve Erzurum Çergah'da Parlaki ve ortaklarına verilen kömür madeni ruhsatını ekleyebiliriz. Doğu Anadolu'da gördüğümüz bu madenlerin çoğu özel sektör eliyle işletilmiştir. Madencilik alanına yapılan bu yatırımlar diğer sektörlerle olumlu etki yapmıştır.

1933 yılında, Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Petrol Arama ve İşletme İdaresi, yine aynı sebeplerle altın için Altın Arama ve İşletme İdaresi adlı iki ayrı müessese kurulmuştur.³⁵⁰ Ne var ki, kısa bir süre sonra bu müesseselerin madenciliğin gelişmesine önemli katkıda bulunamayacakları anlaşılmıştır. Bu sebeple, 14 Haziran 1935 tarih ve 2804 sayılı kanunla MTA kurulmuştur.³⁵¹

1926'da MTA kurulduktan sonra 1929-1930'da Cevat Tanman, Kemal Lokman ve Lucius'dan oluşan uzmanlar grubunun petrol

³⁴⁷ **BCA MGMK:** 18.3.1933, 030.10.0.25/1022.1451.0.

³⁴⁸ **BCA MGMK:** 5.11.1934, 030.10.0.25/1034.1468.0.

³⁴⁹ **BCA MGMK:** 19.2.1928, 030.10.0.25/1024.1454.0.

³⁵⁰ **Düster:** D. 2, c. 14, 20 Mayıs 1933, s. 623, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 28 Mayıs 1938-sayı: 2411, Kanun No: 2189.

³⁵¹ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s. 234.

bulunabileceği tahmin edilen bölgeleri gözden geçirmesinden sonra Petrol Arama ve İşletme İdaresinin başına 20 yıl ABD ve Meksika’da petrol sahasında fiilen çalışmış Cevat Eyyup getirilmiştir. Petrolle ilgili tüm ciddi etütler, sondaj ve aramalar bu dönemde başlamıştır.³⁵²

Mühendis Kemal Lokman tarafından petrolün iktisadi ve siyasi ehemmiyeti konulu bir konferans bu dönemde yapılan çalışmaları ilmi ortamlara taşımıştır. Şubat 1930’da verilen konferansta Türkiye ile ilgili söylenen kısımlar o dönemi yansıtmaktadır:

“Petrol işlerini Türkiye’ye tatbik ederek düşünürken imparatorluk idaresini lânetle hatırlamaklığımız ve yeni nesle imparatorluğun en büyük cinayeti olarak bunu göstermemekliğimiz kabil değildir. Musul’da petrolün ilk imtiyazını 1889’da sultan kendi namına aldı ve o günden beri Musul petrollerini işletmek için imparatorluk hükûmetine muhtelif müracaatlar oldu, bilhassa Almanlar çok alâka gösterdiler, Bağdat hattının bir hedefi de Musul petroleri idi. Fakat bu teşebbüslerin hiçbiri neticelenmedi. Ve Cumhuriyet idaresi Musul davasında bu yüzden mühim müşkülâta maruz kaldı. Şimdi vaziyet şudur: Türkiye Cumhuriyeti hudutları içinde bugün malûm olarak, Tekirdağ, Bursa, Bolu, Antalya, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Van, Hakkari, Siirt ve Mardin Vilâyetlerinde petrol madenleri vardır. Ve bu itibarla Türkiye petrol menabii itibarı ile sanat ve iktisat istiklâlini harp ve müdafaa kabiliyetini her zaman muhafaza edebilecek bir vaziyettedir. Bunların şimdiye kadar istismar edilmemeleri,

³⁵² Mehmet KOCAOĞLU: **a.g.e.**, s. 165.

imtiyazların verilişinde imtiyaz sahiplerinin mali iktidarlarını düşünmemekten ileri gelmiştir. Petrol madenleri bu işi başaramayacak ve hiçbir zaman müfit olamayacak spekülâtörlerin elinde kalmıştır. Cumhuriyet'in yeni iktisat ve istihsal programı memleketi yakın zamanda bu müfit kazanç ve müdafaa membaina kavuşturacaktır.”³⁵³

Türkiye’de petrol arama için ilk sondaj Mardin vilayeti Midyat kazasına bağlı bir nahiye merkezi olan Besbirin’de yapılmıştır.³⁵⁴ Bu petrol mıntıkasında bizzat İktisat Vekili Mahmut Celal Bey’in katılımıyla ilk sondaja başlanırken tetkikat neticesinde İktisat Vekili Anadolu Ajansı muharririne bir beyanatta bulunmuştur. Merasime Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Bey, Mardin Valisi ve civar köylerden gelen halk da katılmıştır.³⁵⁵

Petrol madeni ile verilen imtiyazlardan birisi Fransız Emil Mayer’e aittir. Van’ın Muradiye ilçesinde arama yapılması için verilen imtiyaz Mayer’in madeni işletmemesi üzerine geri alınmıştır. 20.10.1932’de Erzurum Pülk’de Ahmet Celalettin’e öz petrol ruhsatının³⁵⁶ verildiği

³⁵³ **Ayın Tarihi:** sayı: 72, Mart 1930, s. 5933, 5934.

³⁵⁴ Niyazi ACUN: **a.g.e.**, s. 116.

³⁵⁵ Celal Bey yaptığı konuşmada:

“Hususî bir kanun ile İktisat Vekâletine bağlı hükmi şahsiyeti haiz bir petrol arama ve işletme idaresi teşkil edildiğini ve başına Amerika’da tahsil görmüş gençlerimizden Cevat Eyyup Beyin geçirildiğini biliyorsunuz. Bu idarenin gösterdiği lüzum üzerine burada petrol bulmak için ilk arama ameliyesine başlıyoruz. Kat’î neticeyi yakında bize sondaj gösterecektir. Memleketimizde petrol tezahüratı olan muhtelif sahalar vardır. Bunların hepsi birer jeolojik dikkate tabi tutulacaktır. Petrolü bulmak için ileri memleketlerin yaptıklarını biz de ilme dayanarak yapmakta ve iyi netice almak azmi ile çalışmaktayız.” demiştir, **Ayın Tarihi:** sayı: 11, Ekim 1934, s. 44.

³⁵⁶ **BCA MGMK:** 030.10.1932, 310.10.0.25/1024.1453.0

görülyüyor. Ayrıca Karaköse de bu dönemde bir fen heyeti Tuzluca ile Kızılköy mahallinde tetkikatta bulunmuşlardır.

Türkiye'deki mevcut elektrik fabrikalarının vilayetlere göre dağılımında doğu bölgelerine ait 1929, 1932 yılları verilerine ulaşmak da mümkündür. Bu fabrikaları işletenler şirketler, belediyeler ve şahıslar olarak gruplandırılmıştır. 1929 yılında Kars, Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Maraş illerinde birer elektrik fabrikası vardır. 1932 yılında ise bu illerden sadece Erzurum'da sayı 4'e çıkarken, Elazığ, Erzincan, Gaziantep, Siirt'te 1, Urfa'da 2 yeni fabrika olmuştur. Bu sayılar bölge ve Türkiye şartlarına göre o dönemde normal sayılabilir. Zira ülkede bulunan toplam fabrika sayısı da 1929'da 97, 1932'de 132'dir.³⁵⁷

2.2.2.6. Mali Faaliyetler

Devletçilik ilkesinin benimsenerek uygulandığı bu dönemde devlet eliyle kurulan sanayiye paralel olarak devlet eliyle kurulan bankalar da 1. Beş Yıllık Sanayi Plânı çerçevesinde büyük gelişmeler göstermiştir.³⁵⁸ Bu dönemde atılan en önemli adım 30 Haziran 1930 tarih 1715 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulması olmuştur. 1924 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankasının arzulanan faaliyeti gösterilememesi üzerine 1931'de bankanın bankacılık ve işletmecilik faaliyetleri ayrılmış; işletmecilik faaliyetleri 3 Temmuz 1932'de kabul edilen 2058 sayılı kanun ile

³⁵⁷ DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 6, 1932-1933, s. 232, 233.

³⁵⁸ Süreyya HİÇ: *a.g.e.*, s. 191, 192.

kurulan Devlet Sanayi Ofisine, bankacılık faaliyetleri de 7 Temmuz 1932'de kabul edilen 2064 sayılı kanunla kurulan Türkiye Sanayi Kredi Bankasına verilmiştir. Bu bankanın görevleri şunlardır:

1. Makine üzerine ve memlekette muadili bulunmayan sanayi inşaat malzemesi üzerine kredi açmak ve makine piyasası ile iştilal etmek,
2. Sanayi işletme kredileri açmak,
3. Milli sanayiinin hammadde tedarikine tavassut etmek,
4. Müesses veya tesis edilecek her türlü teşviki sanayi primleri muamelatına tavassut etmektir.³⁵⁹

Lağvedilen Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yerine kurulan Türkiye Sanayi Kredisi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi de herhangi bir başarı kaydedememiş ve pek kısa bir süre sonra yani Sümerbank Kanununun yürürlüğe girdiği 3 Haziran 1933 tarihinde ilga edilmişlerdir. Bu suretle de birinci aşama kapanmış olmaktadır.³⁶⁰ 1933 yılında Halk Bankası ve Halk Sandığının kurulması öngörülmüştür. Yine aynı yıl Belediyeler Bankası kurulmuştur.

Ülke genelindeki bankacılık sektöründeki gelişmeler bu dönemden itibaren Doğu ve Güneydoğu illerinde de etkili olmuştur. 17.4.1929 tarihli Kararname ile banka muamelatı, ziraat, sanayi, maden, nafia ve her türlü eşya ve levazımı istihsal, imal ve her türlü inşaat maksadıyla merkezi Van olmak üzere 25 sene müddet ve 50 bin lira sermaye ile

³⁵⁹ Mehmet İSHAKOĞLU: **Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketlerinde Doğu Anadolu**, Erzurum 1976, s. 27.

³⁶⁰ **50 Yılda Türk Sanayi**, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1973, s. 5.

Van Milli İktisat Bankası Şirketi³⁶¹ kurulmuştur. 8 Mayıs 1929 tarihinde bankanın kuruluşu da gerçekleşmiş ancak 18 Mart 1931’de ilgili kararname iptal edilmiştir.³⁶² I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey tarafından Van’da Emlak ve Eğitim Bankası şubesi açılması teklifi de 6.10.1931 tarihinde red edilmiştir. Başka bir bölge vilayeti olan Iğdır’da 5 Ekim 1930’da bir Ziraat Bankası şubesi açılmıştır. Elazığ’da ise Elazığ İktisat Bankası daha evvel 23 Ekim 1928’de açılmıştır. Bu banka 50.000 TL. sermayesi ile bölgede açılan ilk milli banka olmuştur. 1932 yılına gelindiğinde bankanın sermayesi 100.000 tl.’ye çıkmıştır.³⁶³

Dönemin vergi politikası çerçevesinde 1.6.1929 tarihinde Gümrük Tarife Kanunu, 27.6.1931 tarihinde Arazi Vergisi Kanunu kabul edilmiştir. 21.7.1931 tarihinde Muamele Vergisi onaylanırken aynı yıl kabul edilen Buhan Vergisi TBMM’de uzun görüşmelere yol açmıştır.³⁶⁴ Hükümetin beyanına itimat çıktıktan sonra 30 Kasım 1931 tarihinde İktisadi Buhan Vergisi Kanunu kabul edilmiştir.³⁶⁵

Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde de 1928-1935 yılları arasında vergi tahsilatında dalgalanmalar görülmüştür. Malatya bölge vilayetleri içinde birinci sırada iken Hakkari, Bitlis ve Bingöl’den

³⁶¹ **BCA BKK**: 17.4.1929, 030.18.1.2./3.22.17.

³⁶² **BCA BKK**: 18.3.1931, 030.18.1.2./18.19.13.

³⁶³ **DİE**: İstatistik Yılı, c. 6, 1932-1933, s. 303.

³⁶⁴ **TBMM ZC**: D. 4, c. 4, i. 7, 27.11.1931, s. 52 vd.

³⁶⁵ Mustafa Recep ERDOĞAN: “Türkiye’de Tarım Vergilendirilmesi ve Kalkınma”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 30, no: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971, s. 238, 239.

yapılan tahsilatlar bölge ve Türkiye ortalamasının çok altındadır.³⁶⁶ I. Umumi Müfettişlik teşkilatının vergi işleri ile ilgili raporları daha detaylı bilgiler verebilmektedir.

2.2.3. İdari Politikalar

2.2.3.1. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Kuruluşu

Umumi Müfettişlik teşkilatı her ne kadar Cumhuriyet döneminde uygulanmışsa da bu teşkilatın temeli 1864 tarihli İdare-i Vilayet Nizamnamesinde atılmıştır. Bu nizamnameyi bütün imparatorlukta uygulamaya adım atmayan Bab-ı Âli, Tuna vilayetini bu nizamnamenin uygulanabileceği model eyalet olarak seçmiştir. Tuna bölgesindeki bu uygulama, Şeyh Sait isyanından sonra hem Doğu bölgesindeki huzursuz ortamın düzeltilmesi hem de ekonomik, sosyal ve coğrafi yönden ortak özelliklere sahip iller arasındaki koordinasyonu sağlamak amacıyla kurulan Umumi Müfettişlik teşkilatıyla benzer özellikler göstermektedir. Tuna vilayetinde en yetkili kişi ve padişahın buradaki temsilcisi olan vali ile umumi müfettişlik bölgesindeki en yüksek idari amir olan umumi müfettişin görev ve yetkilerinin hemen hemen aynı olduğu tespit edilmiştir. Bu iki uygulama arasındaki benzerlikler umumi müfettişlik teşkilatının temellerinin 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesiyle atıldığı sonucuna işaret etmiştir.³⁶⁷

³⁶⁶ Bkz., DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 10, 1938-1939, s. 377-379.

³⁶⁷ Serap TAŞ: *Umumi Müfettişlikler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 1997, s. 138-140.

1864 Nizamnamesinin başarılı sonuçlar vermesinden sonra 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi çıkarılmıştır. Meşrutiyet dönemlerinde uygulanan bu nizamname, 1913 İdare-i Umumiye Vilayet Kanununun çıkartılmasına kadar yürürlükte kalmıştır. 1913 İdare-i Umumiye Vilayet Kanunundan önce 1902 yılında Rumeli Vilayetleriyle ilgili olarak çıkarılan talimname Umumi Müfettişlik teşkilatının ilk kez Türk İdari Sistemine girdiğini göstermiştir.³⁶⁸

Ağustos 1325/30 Ağustos 1909'da Rumeli Umum Müfettişliğinin lağvedilmesinden sonra, mülkiye müfettişliği uygulamasına bir müddet ara verilmiştir. Bu teşkilât, tekrar ancak 1919 yılında tatbika konulabilmiştir. Mütareke döneminde yapılan düzenlemelerden sonra, Dâhiliye Nezareti tarafından mülkiye müfettişliklerinin görev ve yetkileri şu şekilde tespit edilmiştir:

- “1. Mülkiye genel müfettişleri memur oldukları daire içerisinde istedikleri şehri ve yeri kendilerine merkez seçebilir.
2. Daireler içinde kendilerinin veya görevlendirdikleri kişilerin teftiş ve sairesini de kendileri tayin ederler.
3. Gerek görülürse, ikametgâhlarında muharebeyi temin için telgraf memuru, jandarma veya asker bulundurabilir.
4. Görevli oldukları mıntıkanın kanunlarının teftişini yapar.
5. Yaptıkları teftiş sonucunda kanunların uygun olmayanlarını değiştirebilirler. Bu amaçla Babıali ile irtibat kurabilirlerdi.

³⁶⁸ Serap TAŞ, **a.g.e.**, s. 138-140.

6. Buldukları bölgenin liva hudutlarını kolordu komutanlıkları ve mülki âmirlerle beraber çalışarak çıkan aksaklıkları çözüme kavuştururlar.
7. Teftiş bölgelerinde bulunan etnik unsurların huzurunu temin eder.
8. Müfettişlik mıntikasındaki memurların her türlü problemleri ile ilgilenirler, görevlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol ederler.
9. Görevlerini kötüye kullanan memurları icabında azleder veya başka yerlere tayin edebilirlerdi.
10. Azledilen memur vs.nin durumu kanun ve kararnameye göre tespit edilir ve olay belgelenir.
11. Mülkiye, adliye, nafia vesair müfettişler genel müfettişe tâbidir.”³⁶⁹

1902 talimatnamesi, 1913 İdare-i Umumiye Vilayet Kanunu ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu da Umumi Müfettişlik Teşkilatının kurulmasıyla ilgili düşüncelere basamak teşkil etmiştir. 1921 Anayasasının yönetimle ilgili son iki maddesi Umumi Müfettişlik teşkilatına ayrılmıştır. 5 Ekim 1921 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından Umumi Müfettişlerle ilgili hazırlanan kanun tasarısı müfettişliklerin görev ve yetkileriyle hangi bölgelerde kurulacaklarını ortaya çıkarmıştır. Kısa süreli 1921 Anayasasından sonra 1924 Anayasasında ise bu teşkilata hiç yer verilmemiştir. 1921 Anayasası ile yapılan yeni idari bölünmede liva birimi kaldırılmış, böylece fiziki

³⁶⁹ Zekeriya TÜRKMEN: “İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996 s. 31, 32.

sınırları küçük çok sayıda il olmuştur. Bu durum livaların kalkmasıyla iller arasında ekonomik farklılıklar oluşturmuştur.³⁷⁰

Yeni Cumhuriyet hükümeti idari bölünmeden doğan yönetim boşluğunu doldurmak üzere 30 Ocak 1927 de bir kanun tasarısı hazırlanmış ve bunu meclise sunmuştur. 25 Haziran 1927 tarihinde 1164 nolu Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun³⁷¹ kabul edilmiştir. Kanunun birinci ve ikinci maddeleri Müfettişliğin kuruluş ve ilgasını, Müfettişlerin atanmasını açıklamıştır:

“Madde 1- Mütâaddit vilâyetleri alâkadar eden ve bu vilâyetlerin müşterek faaliyetiyle izalesi kabil olan ihtiyacat hudusunda o vilâyetler üzerinde mevaddı âtiyede muharrer salâhiyetlere haiz Umumi Müfettişlikler teşkiline ve ihtiyacatın zâil olmasıyla bu müfettişliklerin ilgasına Hükümet mezundur.

Umumi Müfettişler İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tayin olunur ve memuriyetlerine de aynı suretle nihayet verilir.

Madde 2- Umumi Müfettişlik kadroları bütçelerle tayin olunur. Ancak sene-i maliye zarfında teşkiline lüzum görülecek Umumi Müfettişlik kadroları Dâhiliye Vekâletince bittanzim İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tatbik ve ertesi sene Meclisi Âliye arz olunur.

³⁷⁰ Serap TAŞ: **a.g.e.**, s. 140, 141.

³⁷¹ **Düstur**: D. 2, c. 8, 25 Haziran 1927, s. 1005, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 16 Temmuz 1927-sayı: 634, Kanun No: 1164; **TBMM ZC**: D. 2, c. 33, iç. 4, i. 82, 25.6.1927, s. 682-686.

Umumi Müfettişlikler emrine Hükümetçe tanzim edilecek Vekâletlerden lüzumu kadar müşavir vesaire de ayrıca tahsis olunabilir.”³⁷²

Kanun’un kabulünden yaklaşık beş ay sonra Umumi Müfettişlik teşkiline dair olan 1164 numaralı kanun mucibince tanzim olunan Umumi Müfettişlik vazife ve salahiyetlerine dair olan talimatnamenin meriyete vazı hakkında kararname³⁷³ 27 Kasım 1927’de kabul edilmiştir. 11 Aralık 1927 tarih ve 5928 sayılı kararnameyle, Vilayet-i Şarkiye Müfettiş-i Umumiliğine İbrahim Tali Bey tayin olmuştur.³⁷⁴

25 Aralık 1927 tarihinde 5858 sayılı kararnamenin devamı olarak 1164 numaralı kanun mucibince teşkil olunan Umumi Müfettişlik unvanının Birinci Umumi Müfettişlik suretinde tadili hakkında kararname kabul edilmiştir. Bu kararname ile 1164 numaralı kanun mucibince Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkari, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van vilâyetlerini ihtiva etmek üzere teşkil ve kadrosu ikmal edilmiş olan Umumi Müfettişlik unvanının Birinci Umumi Müfettişlik suretinde tadili, Dâhiliye Vekâleti Celilesinin 22 Kânunuevvel 1927 tarih ve 1/3261 numaralı tezkeresiyle vuku bulan teklifi üzerine İcra

³⁷² Aynı, s. 1005.

³⁷³ **BCA BKK:** 27.11.1927, 030.18.01./26.64.7.

³⁷⁴ **BCA BKK:** 11.12.1927, 030.18.01./26.67.17. “Dr. İbrahim Tali Bey, 5.12.1932 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. 1932 seçimlerinde İstanbul Milletvekilliğine seçilen İbrahim Tali Bey, 22.4.1934 tarihinde Trakya’da kurulan İkinci Umumi Müfettişliğine tayin edilmiştir.” Hayri ORHUN, Celal KASAROĞLU, Mehmet BELEK, Kazım ATAKUL: **Meşhur Valiler**, Ankara 1966, s. 486.

Vekilleri Heyetinin 25 Kânunuevvel 1927 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur.³⁷⁵

5977 numaralı kararnamede belirtilen Umumi Müfettişlik illerine 13 Şubat 1927 tarih ve 7640 sayılı kararname ile Bayazıt ili de dâhil edilmiştir.³⁷⁶ Umumi Müfettişlikle ilgili diğer bir düzenleme Umumi Müfettişlik teşkiline dair kanun tasarısıdır. Mart 1928 tarihli bu tasarıdan başka 24 Ocak 1929 tarihinde Birinci Umumi Müfettişlik emrinde bulunan müşaviri adlinin merkez kadrosuna ilavesi hakkındaki kanun TBMM’de kabul edilmiştir.³⁷⁷

Birinci Umumi Müfettişliğe İbrahim Tali Öngören’in ayrılmasıyla Dâhiliye Vekaleti Müsteşarı ve sivil kökenli Hilmi Ergeneli atanmıştır.³⁷⁸ Ergeneli 28 Şubat 1933 tarihinde başladığı görevini 23 Mart 1935 tarihine kadar sürdürmüştür.

2.2.3.2. I. Umumi Müfettişliğin Bölgedeki Görev ve Faaliyetleri

Umumi Müfettişliklerin asayiş, kültür, eğitim, sağlık, bayındırlık ile ilgili yetki ve görevleri olmakla birlikte idari görev ve denetim yetkileri daha ön plandadır. Bunlar:

³⁷⁵ **Düster:** D. 2, c. 9, 25 Aralık 1927, No: 5977, s. 21; **BCA BKK:** 030.18.01.01./27.70.7.

³⁷⁶ **BCA BKK:** 13.2.1929, 030.18.01.02./2.15.20.

³⁷⁷ **TBMM ZC:** D. 3, c. 7, iç. 2, i. 29, 24.1.1929, s. 69, 70.

³⁷⁸ **BCA BKK:** 12.1.1933, 030.18.1.2./33.4.12., Hilmi Ergeneli hakkında geniş bilgi için bkz., Ali Galip BALTAOĞLU: **Atatürk Dönemi Valileri**, Ankara 1998, s. 194.

“1. Umumi müfettişler bölgesinde hükümetin vekili ve bütün bakanların temsilcisidir. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bölgelerindeki bütün memurların çalışmalarını gözetmek ve hizmetlerin yapılışını denetlemekle görevlidirler. Bölgelerindeki valiler, yargıçlar ve bakanlık müfettişlerinin haricindeki memurlara lüzumuna göre takdirname, ihtar ve tembih cezaları vermeye yetkilidirler. İcabında tayinlerindeki usule göre herhangi bir memurun mensup olduğu bakanlık veya genel müdürlük emrine alınmasını ilgili makamlara teklif ederler.

2. Umumi Müfettişler, mahiyetlerindeki görevli personelin gizli sicil raporlarını tanzim etmeye yetkilidirler. Emrindeki valiler ile bölgelerindeki iller idare şube başkanları hakkında her yıl gizli sicil raporları tanzim ederek ilgili bakanlıklara gönderirler.

3. Umumi müfettişler, bölgelerindeki valilerle bütün memurların üstü, umumi ve mahalli hükümet işlerinin düzenleyici ve denetleyicisi sıfatı ile Memurin Kanunu çerçevesinde işbaşında kalmalarını veya görevde sakıncalı göreceği valilerle memurların, lüzumu halinde haklarında Muhakemat Kanunu'na göre soruşturma yapılan merkezden mansıp olsun olmasın bütün memurları görevden uzaklaştırabilirler.

4. Valiler de dâhil olmak üzere İdare Şube Başkanları ve Kaymakamlar, Umumi Müfettiş emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olmadığı kanaatinde bulduklarında durumu Umumi Müfettişlere bildirebilirler.

5. Umumi Müfettişler emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olduğunu yazı ile bildirirlerse, bu makamlar verilen emri, sorumluluğu Umumi Müfettişe ait olacak şekilde uygularlar. Umumi Müfettişler konuyu ilgili bakanlığa yazılı olarak bildirirler.

6. Umumi Müfettişler, bölgelerindeki devlet dairelerinin genel hizmetlerden dolayı yapılacak şikâyetlerini incelerler ve gereğini ilgili valiye bildirirler.”³⁷⁹

Bu yetkiler dışında Kasım 1927’de onaylanan “Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyeti hakkındaki talimatname” müfettişlerin idari yetkilerine sığınmıştır. Bu talimatnamede: Umumi Müfettiş; bölgesi dâhilinde hükümetin vekili ve Umum Vekillerinin mümessilidir. Bu sıfatla başta vali olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mesul ve yaptıkları işlerden kendisine izahat ve hesap vermeye mecburdur (madde 7). Umumi Müfettiş vaziyet edeceği muamelelere dair muhaberelede valilerin ve rüesanın merciidir. Umumi Müfettiş tarafından vaziyet edilmemiş işler eskisi gibi cereyan eder (madde 8). Umumi Müfettiş, umumi idare üzerinde amirlik ve teftiş haklarına haiz olduğu gibi hususi ve mahalli idareler üzerinde de murakabe salâhiyetine haizdir. Valiler, umumi meclis kararlarını tasdik ve icra etmeden önce Umumi Müfettişin rey ve tasviplerini alırlar. Umumi Müfettiş, belediyeler üzerindeki murakabe haklarını münasip gördüğü tarzda kullanır (madde 13).”³⁸⁰

³⁷⁹ **Düster:** D.3., c.26, 28 Şubat 1945, s.217.

³⁸⁰ **Aynı Tarihi:** sayı: 45, Ocak 1927, s.2863 vd.

2-8 Ocak 1931 tarihinde İbrahim Tali Öngören tarafından İsmet İnönü'ye hitaben yazılan bir raporda müfettişliğin birtakım idari sorunlarından bahsedilmiştir. Raporda merkez ile taşra arasındaki bütün yazışmaların Umumi Müfettişliklerden geçmesinin yararlı olmayacağı ayrıntılarla ilgilenirken asıl görevlerin yapılmadığı anlatılmıştır. Öngören Valiler ile Bakanlıklar arasında kararlaştırılması gereken işlerde mutlaka Umumi Müfettişlerin de görüşlerinin alınmasını istiyordu. Mahalli işler ile ilgili olarak yapılan programlarda ve mahalli bütçelerin tanziminde ve bunlarla ilgili değişikliklerde, öncelikle Umumi Müfettişlerin onayı alınmalıydı.³⁸¹

2.2.3.3. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler ve Mahalli İdareler Politikası

Osmanlı Devleti idari yapısında Cumhuriyet'le birlikte değişiklikler olmuştur. 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre liva/sancak teşkilatı kaldırılmış, idari bölünme vilayet, kaza, nahiye şeklinde düzenlenmiştir. 1924'de anayasal düzenleme yapıldığında 74 vilayet bulunurken, bu sayı 1927'de 63, 1935'de 57'ye inmiştir. Cumhuriyet hükümetleri il ve ilçe seviyesindeki değişiklikleri doğu bölgelerinde de uygulamış, bu daha çok asayişe ve kurulan umumi müfettişliklere göre olmuştur.³⁸²

13 Aralık 1924 tarihli ve 532 numaralı kanunla Mardin vilayetine bağlı olmak üzere Resülayn kazası kurulmuştur. 30 Mayıs 1926 tarih

³⁸¹ Cemil KOÇAK: *a.g.e.*, s. 103-108.

³⁸² Nejdet BİLGİ: "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 17, Ankara 2002, s. 337-338.

ve 877 sayılı kanunla 11 vilayet lağvedilerek kaza haline getirilmiş ve vilayet sayısı 63'e indirilmiştir. Kaldırılarak kaza haline getirilen vilayetler arasında Ardahan, Dersim, Genç, Ergani, Muş, Siverek de vardı.³⁸³ 8 Aralık 1923'te TBMM'de Ergani vilayetinin Diyarbakır'a katılması yönündeki soruya ait görüşmelerde Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya 10 vilayete işaret ederek buraların nüfuslarının ve gelirlerinin düşük olduğunu özellikle devlete mali alanda zorluk oluşturduklarına değinmiş, mesela Genç'de 67.000, Dersim'de 57.000, Bitlis'te 30.000 nüfus varken Bitlis'in 173 bin lira, Ergani'nin 174 bin lira varidatı olduğunu söylemiştir.³⁸⁴

877 sayılı kanunla 18 yeni ilçe kurulmuştur. Elazığ-Baskil, Gaziantep-Nizip, Mardin-Gercüş, Urfa-Silvan bunlar arasındaydı. Aynı kanunla Gaziantep-Besni, Malatya-Arapkir, Erzincan-Kığı, Siirt-Beşiri, Mardin-Derik yeni vilayetlerine bağlanmışlardır. Bu kanunla nahiye haline getirilen doğu bölgesi kazaları ise Erzurum-Narman, Van-Hoşap, Adilcevaz, Elazığ-Harput, Gaziantep-Halfeti'dir. 24 Kasım 1926 tarih ve 4395 sayılı kararname ile Bayazıt vilayetinin merkezi çok doğuda, İran sınırına yakın ve bazı kararlar uzak olması sebebiyle, Doğu Bayezıt'dan Karaköse kaza merkezine nakledilmiştir. Vilayetlere gönderilen 13 Kasım 1928 tarih ve 5901 numaralı tamimle, halk arasında Adıyaman olarak anılan Malatya vilayetine

³⁸³ Nejdet BİLGİ: **a.g.m.**, s. 338-339.

³⁸⁴ **TBMM ZC**: D. 2, c. 4, iç. 1, i. 64, 8.12.1923, s. 113, 114.

bağlı Hısnımansur kazasının isminin halk arasında söylendiği gibi yalnızca Adıyaman ismiyle anılması uygun görülmüştür.³⁸⁵

2 Haziran 1929 tarih ve 1508 nolu kanunla Bitlis vilayeti kaldırılarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutgi kazaları ve Elazığ ve Siirt vilayetlerinden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sasun kazalarından oluşan Muş vilayeti teşkil olmuştur. Kanunun ikinci maddesiyle Ahlat kazasıyla Tatvan nahiyesi Van vilayetine ilhak ve Hizan kazası birinci sınıf nahiye haline getirilerek Bitlis kazasında bırakılmıştır.³⁸⁶

4 Temmuz 1930 tarihli kararname ile Urfa vilayetinin Yaylak kazasının merkezi bu kazaya bağlı Baziki nahiyesinin merkezi bulunan Hevek köyüne ve adı geçen nahiye merkezi de Yaylak'a nakledilmiştir. 7 Haziran 1931 tarih ve 11210 numaralı kararname ile Mardin'e bağlı Koçhisar kazasının adı teklif edildiği gibi Kızıltepe olarak değiştirilmiştir. 2 Mart 1932 tarihli ve 12333 numaralı kararnamede Tekirdağ ve Van vilayetlerinde Saray adıyla iki kazanın bulunduğu ve bu durumun muamelatta yanlışlıklara sebep olacağı gerekçesiyle Van'daki Saray kazası isminin Kazım Paşa olarak değiştirildiği belirtilmektedir. 28 Haziran 1932 tarihli ve 2042 sayılı kanunla Hakkari vilayetinin Şemdinan kazası nahiye haline getirilerek Herki ve Homara nahiyeleri ile birlikte, aynı vilayetin Gevaş kazasına bağlanmıştır. Ayrıca Muş vilayetine bağlı Valir ve yeni kurulacak

³⁸⁵ Nejdet BİLGİ: **a.g.e.**, s. 340.

³⁸⁶ **Düster**: D. 2, c. 10, 2 Haziran 1929, s. 884, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 11 Haziran 1929-sayı: 1213, Kanun No: 1509.

Günlük nahiyelerinden oluşmak üzere Hakkari vilayetine bağlı olmak üzere Solhan kazası kurulmuştur. Muş vilayetinin Genç kazasının merkezi 28 Haziran 1932 tarihli ve 8790 numaralı kararname ile Derakini köyünden alınarak Varamerik'e nakledilmiştir. 20 Mart 1933 tarihli ve 9438 numaralı kararname ile Besni kazasının merkezi kaza dâhilindeki Çat mevkiine kaldırılmıştır.³⁸⁷

20 Mayıs 1933 tarihinde 2197 sayılı kanunla bazı vilayetlerin kaldırılması, bazılarının birleştirilmesi kabul edilmiştir. Kanunun 5. maddesiyle Hakkari vilayeti lağv olunmuştur. Hakkari kaza haline konularak Gevaş kazası ile birlikte Van vilayetine ve Beytüşşebap kazası Siirt vilayetine bağlanmıştır. 6. madde ise İslahiye kazasını Gaziantep'e bağlamıştır. 7. maddeyle Pazarcık kazası Maraş vilayetinden alınarak, Gaziantep vilayetine, Behisni kazası Gaziantep vilayetinden alınarak Malatya vilayetine bağlanmıştır.³⁸⁸ Hakkari'nin kaldırılmamasına yönelik müracaatlar olsa da bir şey yapılamayacağı bildirilmiştir.³⁸⁹

31 Mayıs 1934'de ise Iğdır ve Tuzluca kazalarının Kars vilayetine ve Malazgirt kazasının Bayazıt vilayetine bağlanmaları hakkındaki kanun TBMM'de kabul edilmiştir.³⁹⁰ 7 Haziran 1934 tarih ve 2500 sayılı kanunla, Bayazıt Vilayetine bağlı Iğdır ve Tuzluca kazalarının Kars Vilayetine ve Muş Vilayetine bağlı Malazgirt kazasının da Bayazıt

³⁸⁷ Nejdett BİLGİ: a.g.e., s. 340, 341.

³⁸⁸ **TBMM ZC:** D. 4, c. 15, i. 54, 20.5.1933, s. 199; Pazarcıkla ilgili Başbakanlığa yazılan ve İsmet İnönü'nün cevaben yazdığı telgraflar için bkz., **BCA MGMK:** 030.10./66.441.5.

³⁸⁹ **BCA MGMK:** 31.7.1933, 030.10./66.441.5.

³⁹⁰ **TBMM ZC:** D. 4, c. 22, i. 62, 31.5.1934, s. 528.

Vilayetine bağlanmaları kabul edilmiştir.³⁹¹ 23 Haziran 1934 tarihli ve 2529 sayılı kanunla Muş'a bağlı Bingöl, Erzurum'a bağlı Çat adıyla yeni kazalar kurulmuştur.³⁹² 1934 yılında daha küçük idari birimlerdeki değişikliklere örnek ise Malatya ilidir. 25.3.1934 tarihinde Malatya'nın Darende kazası, Mescitli Köyünün Sivas'ın Kangal kazasına bağlanması ve Malatya'nın Darende Kazasının Tepecik, Şeref, Mahkanlı Köylerinin Sivas'ın Gürün kazasına bağlanması kararı alınmıştır.³⁹³ İdari yapıdaki bu değişiklikler dışında bölgede mahalli idare politikalarına ait bazı gelişmeler de görülmüştür.

16 Aralık 1924 tarihli Köy Kanunu görüşmelerinde Devlet yönetimi teşkilatının üç kademe kurulduğu söylenmişti. Bunlar; devlet idaresi, iller idaresi, belediyeler idaresidir. Devlet yönetiminin başında Anayasa gereği teşekkül etmiş Millet Meclisi ile hükümet bulunur. Yürütme yetkisi hükümetten başlayarak, valiler, kaymakamlar, bucak müdürleri, muhtarlar ve nihayet tahsildarlar, Jandarma ve korucular aracılığı ile milletin bütün bireylerine dağılmış olur. Bu birinci teşkilat kademesidir.³⁹⁴ Bu kademe Cumhuriyet hükümetlerinin idari politikalarını yürüten umumi müfettişler diğer deyişle genel valiler dışındaki valilerin de 15 yıllık Atatürk döneminde doğu vilayetlerinde önemli faaliyetleri olmuştur. Bunlardan bazılarının Doğu ve

³⁹¹ **Düster:** D. 2, c. 15, 7 Haziran 1934, s. 436, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 14 Haziran 1934-sayı: 2727, Kanun No: 2500.

³⁹² **Türk Parlamento Tarihi, IV. Dönem (1931-1935)**, c. 1, Ankara 1993, s. 257.

³⁹³ **BCA BKK:** 25.3.1934, 30.11.1./85.7.16-17.

³⁹⁴ Turgut KILIÇER: **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Mahalli İdareler Politikaları, 1923-1990**, Ankara 1990, s. 50.

Güneydoğu Anadolu'da 1923-1938 yılları arasında çıkan ayaklanmalar sonrası başbakanlara veya Dâhiliye Vekaletine buldukları idari alana ait rapor verdikleri görülmüştür. Özellikle Diyarbakır Valisi Cemal Bey ve İbrahim Tali Bey, 1932 yılında bir başka Elazığ Valisi Nizamettin Ataker'in hükümetlere sundukları asayiş raporları önemli olmuştur. Daha sonra Trakya Umumi Müfettişi olacak Kazım Dirik'in³⁹⁵ 1923-1925 yılları arası Siirt Vali Vekilliği ve Bitlis Valiliği İbrahim Ethem Aykut'un³⁹⁶ 1924-1927 Kars, 1928 Urfa, 1935 Erzurum, Bekir Sami Baran'ın 1928 Van valiliği sırasında gösterdikleri hizmetler yöre halkı tarafından söz konusu kişilerin bölgedeki görevleri bittikten hatta vefat etmelerinden sonra dahi unutulmamıştır. Zira doğu vilayetlerinde bugün dönemin valilerinin isimlerini taşıyan birçok okul vardır.³⁹⁷

Devlet yönetimi yanında ve onun kamu vesayeti altında ikinci derecede bir teşkilat mevcuttur ki, bu da il idaresi diye adlandırılır. Devlet makinesi halkın ikinci derecede denecek yerel konularla gereği kadar ilgilenmeyeceği için merkezi görevlerden bir kısmının yönetimini il idaresine terk eder. İşte, il idareleri, devlet tarafından kendilerine terk edilen bu görevleri yürütmekle yükümlüdürler. Bunların anayasaları (İdarei Hususiyei Vilâyet Kanunu)dur ve denetim ve yürütme araçları da il genel meclisi ve il encümenleridir. İl idareleri, yürütme yetkilerini kısmen kendi memurları ile kısmen de

³⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Arşivi: Sicil No: 1643.

³⁹⁶ Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Arşivi: Sicil No: 91

³⁹⁷ Mehmet ALDAN: *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri*, Ankara 1990, s. 395 vd.

tasarruf amacı ile ilde bulunan devlet memurları aracılığı ile kullanırlar.³⁹⁸

Devlet yönetiminin üçüncü aşamasını belediye idareleri oluşturur. Beldeler ne kadar küçük olurlarsa olsunlar, teşkil ettikleri uygar topluluklar olarak, yoğun çeşitli yerel ihtiyaçları temsil ederler. Bu yoğun ihtiyaçları, doğal olarak beldelerden uzakta kalarak ve vatandaşlar yaklaştıkça hafifleyip zayıflaması doğal olan devlet teşkilat ve memurları ile yürütmenin ihtimali yoktur. Bu amaçla bu gibi hizmetler için belediye idareleri kurulmuştur.³⁹⁹ Doğu vilayetlerine ait belediyelerde en dikkate değer bilgiler gelir ve gider hesaplarından elde edilebilir. 1929-1936 yıllarına ait belediyelere ait tahsilat ve masraf verilerine göre doğudaki birçok belediye açık vermektedir. 1929 yılında Ağrı belediyesi geliri 19.768 lira, gideri 20.238 liradır. Diyarbakır belediyelerinin geliri 138.536 lira iken gideri 162.949 liradır. Kars'ın ise aynı yılda belediye geliri 53.403 lira olduğu halde harcaması iki katına yakın 95.478 liradır. Doğal olarak bu dengesizlik bölge illerinde belediyelerin yapabileceği hizmetleri engellemekte ve devlete büyük yükler yüklemektedir. Bu durumda bölgenin oturmuş bir vergi gelinine sahip olamaması yanında nüfus ve arazi tahrirlerinin yeterince yapılamaması da etkilidir.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Turgut KILIÇER: **a.g.e.**, s. 50.

³⁹⁹ Turgut KILIÇER: **a.g.e.**, s. 50.

⁴⁰⁰ Vilayetler itibarile 1929-1936 Belediye gelir-giderleri için bkz., DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 10, 1938-1939, s. 427-429.

2.2.4. Adli Politikalar

2.2.4.1. Beyannameler

19 Ocak 1928 tarihinde Şark Vilayetleri hakkındaki ilk beyannamede I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey Diyarbakır, Mardin, Van, Bitlis, Urfa, Elazığ, Siirt, Hakkari vilayetleri halkına seslenmiştir. Beynamede, Türk tarihini kurtaran ve yapan Mustafa Kemal'in Türk milletini ilerlemesi kararında olduğunu belirttikten sonra hükümetin halkın refah ve saadeti için birtakım tedbirler aldığını kendisinin de bu vazifede görevlendirildiğini yazmıştır. İbrahim Tali Bey beyannamenin devamında, Cumhuriyet Hükümetinin medeniyetin icap ettirdiği her şeyi bu bölgede de tatbik etmeye kararlı olduğu, bunun için yolların yapılacağı, hatta kasaba ve köylere kadar demiryolu getirileceği, okulların yapılacağı, çocukların bundan böyle okulsuz ve öğretmensiz kalmayacağı, halkın refah ve mutluluk içinde yaşayacağı, emniyet ve asayişin memleketin refahını artıracacağı, ancak bunların gerçekleşmesi için mutlaka kanunlara uyulmasının gerektiği, vatandaşların hepsinin canı, malı vb.nin gayesi fazilet olan Cumhuriyet kanunlarının himaye ve samimi muhafazası altında olduğu yönünde bilgiler vermiştir. Tali Bey memurların halkla iyi geçinmesi gerektiğini ancak halkın da onlara yardımcı olması gerektiğini söyleyerek bölge halkına selamıyla beyannamesine son vermiştir.⁴⁰¹

⁴⁰¹ Bkz., **Aynı Tarihi**: sayı: 46, 47, Ocak-Şubat 1928, s. 3030-3031.

İbrahim Tali Bey Temmuz 1928’de yayınlanan ikinci beyannameesinde de Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Hakkari, Urfa, Mardin ve Siirt ahalisine hitab etmiştir. Bu beyannameye göre, azmin gönlünde doğan öz, kahraman ve Gazi Mustafa Kemal (Paşa)’in dehasına dayanarak kurtardığı mübarek vatana saadet, refah, hayat ve istikbal yaratan Türk Milleti ve Cumhuriyet Hükümeti, vatandaşlarını derin bir huzur, sakin bir emniyet içinde yaşatmak için en kati kararlarını vermiştir. Hudutlarını Mehmetçğin uyanık heyecanı ile beklediği topraklarında kanun, her endişenin üstünde hak ve haklıyı koruyan bir şefkat, her menfi temayüle adaleti, her şaki istida kahreden azameti ile karşı gelen bir kudsiyettir. Evlatlarında ihtimali mümkün, hayali hakikat, uzağı yakın yapmak kudreti bulunan Türk milleti İstiklâlin güzel ufukların, geniş bir itimad ile götürdüğü büyük tarihin hakikatlerle dolu seyri üzerinde zaman tanımayan, durmak bilmeyen şen ve dinç kuvvetiyle medeni kabiliyetlerinin temiz, parlak eserlerinin, yollarının, fabrikalarının, demiryollarının, okullarının, makinelerinin yurdun her köşesine cihanın takdir ve hayret kalacağı şekilde yapılacağı belirtilmiştir.⁴⁰²

Tali Bey kanun ile yapılan kabahatlerin ceza görmeyeceğini, kimsenin mahkemeye çağrılmayacağını, hapse atılmayacağını, ancak devletin va’z ettiği emirlerden çıkıldığı takdirde eski suçların cezalarının da hesaba katılacağını yazmaktadır. Cumhuriyet hükümetinin gösterdiği bu fırsatı vatandaşların değerlendireceği ve Türk emelleri için vazifelerini seve seve yerine getireceklerini temenni ederek

⁴⁰² **Aynı Tarihi:** sayı: 52, Temmuz 1928, 3576, 3577.

beyannamenin ikinci kısmına yani İbrahim Tali Beye ait olan üçüncü beyannameye geçilmiştir. Beynamede: Topraklarında herkesin kendi kazancı, kendi işi, gücü ile uğraşarak hiç kimsenin ırzına, malına, hayatına, el, dil uzatmadan sakın yaşamasını, zengin ve bahtiyar olmasını mesut aile yuvaları kurmasını isteyen Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin son günlerde yeni üç hareketi ile de cahilliğinin, zafiyetinin kurbanı olanlara istifade etmeleri için büyük fırsatlar verdiği açıklanmıştır. Bunlar:

1. Garp vilâyetlerine gidenler iade edilmişlerdir. Bunlar memleketlerinde vatandaşlığın bütün hakları, hürriyetleri içinde vazifelerini yaparak yaşıyorlar.

2. Hükümet, 9 Mayıs 1928 tarihinde neşrettiği bir kanunla idare-i örfiye (sıkıyönetim) zamanında yapılan kabahatlerin sahiplerini takip etmemeye karar verdi, mahpuslar bırakıldı. Teslim olanlar, dehalet edenler devletin vatandaşlarına verdiği bütün haklardan ve hürriyetlerden istifade ediyorlar, serbest olarak yaşıyorlar.

3. Türkiye Cumhuriyet Hükümeti, 9 Mayıs 1928 tarihinde neşrettiği kanun dairesini daha genişleten yeni bir kanunla 30 Mayıs 1928 tarihine kadar yapılan bütün kabahatlerin sahiplerini dehalet etti. Teslim olduğu takdirde takip etmemeğe karar verdi. Devlet bir kanunla vatanın evlâtlarını nasıl bir şefkatle sarmak isteğini bir kere daha gösterdi.⁴⁰³

⁴⁰³ Aynı, s. 3577, 3578; Ayrıca bkz., Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 275-278.

2.2.4.2. Af Yasaları

23 Mayıs 1928 tarihinde Şark mıntıkasında muayyen vilayet ve kazalarda ceraim takibatı ile cezaların tecili hakkındaki 1239 numaralı kanuna müzeyyel kanun kabul edilmiştir. Kanun 9 Mayıs 1928 tarih ve 1239 numaralı kanunun ikinci maddesine tezyil edilmiştir. Kanunun birinci maddesine göre Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis, Hakkari, Mardin, Urfa, Siirt, Bayazıt, Malatya vilayetleriyle Besni, Hınıs, Kığı kazalarında bu kanunda yayınlanmasına kadar işlenen cürüm ve kabahatlerle maznun veya firarda bulunan mahkumun haklarındaki takibatın icrası veya hükümlerin infazı tecil edilmiştir. İkinci maddeye göre ise kanunun icrasına Adliye ve Dâhiliye Vekilleri memur kılınmıştır.⁴⁰⁴

Cezaların tecili ve af kanunları sayesinde 1928 yılı içinde İngiliz, Fransız, Taşnak ve Hoybuncuların planları önlenmiş, Irak, Suriye ve İran'a sığınan bazı bölge aşiret reisleri ve çeteleri Türk hükümetine teslim olarak, yaptıkları olaylara son vermeye başlamışlardır. 1178, 1239, 1316 sayılı af kanunları ile yurtdışında bulunan kaçak ve firarilerin hükümete sığınmaları memnuniyet verici olmuştur. Bu gelişmeleri I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey, şöyle ifade eder: “Fransızların, İngilizlerin ve başta Hoybun olmak üzere muhtelif menfi teşekküllerin bütün faaliyetlerine rağmen hükümete teslim olanların devam etmesi, bölge halkından olup bugüne kadar hükümete güven duymayanlardan çoğunun yaklaşması, hükümetin de bunlara

⁴⁰⁴ **Düster:** D. 2, c. 9, 23 Mayıs 1928, s. 686, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 30 Mayıs 1928-sayı: 902, Kanun No: 1316.

sıcak yaklaşımı sayesinde Temmuz 1928’de Müfettişlik bölgesinde firarda bulunan 298 suçlu gelerek hükümete teslim oldu.”⁴⁰⁵

Başka bir rapora göre ise: 1928 yılı içinde cezaların tecili ve af kanunları gereğince hükümetin dâhilde yaptığı ilk uygulamada batı bölgelerinde nakledilen 781 kişi Bayazıt, Malatya, Urfa, Siirt, Erzincan, Bitlis, Erzurum, Van, Diyarbakır vilâyetlerindeki eski yerlerine geri gönderilmiştir. Geriye gönderilen bu 781 kişi eski subay, eski mebus, eski belediye başkanları ve bir kısım aşiret reisi çocuklarıdır. Doğu bölgesi hakkında gerçekleştirilen ıslahat ve yumuşama politikasının uygulamaya geçirilmesi; Halk Partisi içindeki eleştiri hareketi sayesinde İsmet Paşa’nın bu yeni politikayı benimsemek zorunda kalmasındandır.⁴⁰⁶

13 Mayıs 1929 tarihinde yapılan diğer bir yasal düzenleme ise kabahatlerin affı ve bazı cürümler takibat ve tecili hakkındaki kanun⁴⁰⁷dur. Bu kanun ile umumi ve hususi kanunlarda yazılı kabahatlerden maznun veya gıyabında veya vicahında mahkum olanlar affedilmiştir. Kanunun bazı maddeleri şunlardır⁴⁰⁸:

Madde 2- Türk Ceza Kanununun ikinci kitabının birinci babının birinci faslında yazılı vatan aleyhine ve ikinci faslında yazılı devlet kuvvetleri aleyhine ve üçüncü babının beşinci faslında yazılı imamlar,

⁴⁰⁵ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 278.

⁴⁰⁶ **A.g.e.**, s. 279.

⁴⁰⁷ **Düstur**: D. 2, c. 10, 13 Mayıs 1929, s. 606-608; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Mayıs 1929-sayı: 1194, Kanun No: 1441; **TBMM ZC**: D. 3, c. 11, i. 64, 13.5.1929, s. 48, 49.

⁴⁰⁸ **Aynı**, s. 606, 607.

hadipler, vâizlere ruhani reislere mütaallik ve beşinci babının birinci faslının 312'nci maddesinde yazılı suçlar ve ikinci faslında yazılı cürüm işyenler için cemiyet teşkil edenler ve sekizinci babının birinci faslında yazılı cebren ırza geçen ve küçükleri baştan çıkararak ve iffete taarruz edenlere ve ikinci faslında yazılı kız ve kadın ve erkek kaçırarlara ve beşinci faslında yazılı zinaya ve dokuzuncu babının 544'üncü maddesindeki suç hariç olmak üzere adam öldürmeğe ve onuncu babının ikinci faslında yazılı yağma ve yol kesmek ve adam kaldırmağa mütedair cürümlerle eski Ceza Kanununda yukarıda yazılı fasıllar ve maddelere uyan cürümler müstesna olmak üzere diğer cürümlerden maznun veya gıyabında yahut vicahında mahkûm olanların haklarındaki takibatın icrası ve hükümlerin infazı tecil edilmiştir.

Madde 4- İrza, mala ve cana karşı vukubulan tasaddi ve taarruz üzerine adam öldürüpte kanuni eshabı muhaffife ile veya ırza, mala ve cana karşı işlenen cürümle de eski Ceza Kanununa göre, feranzimethal ve Türk Ceza Kanununa göre şeriki cürüm sayılarak asıl faillerden daha hafif bir ceza ile mahkûm olmuş veya aynı sebep ve suretlerle mahkûm olacaklardan cezalarının üçte birini bitirenlerin geri kalan cezaları tecil olunur.

1441 nolu bu kanun ile özellikle doğu bölgelerinde görülen yağma, yol kesme, adam kaldırma gibi suçlardan arananlar hükümete teslim olmuştur. Bu kanunun tefsirine dair yapılan başvuru ise 3 Haziran

1929'da TBMM'de görülmüş ve kanunen tefsire muhtaç olmadığı kabul edilmiştir.⁴⁰⁹

1930 yılında çıkarılan 1632 nolu Askeri Ceza Kanunu⁴¹⁰ isyanların bastırılmasında önemli bir rol oynayan ordunun hukuki düzenlemesini yapması bakımından önemli olmuştur. 1930 yılında meydana gelen isyanlarda, isyan mıntıkasında işlenen efaalin suç sayılmamasına dair kanunun TBMM'de 20 Temmuz 1931 yılında kabul edilmesi⁴¹¹ de dönem hükümetinin getirdiği aflardan olmuştur. Bu kanun ile Erciş, Zilan, Ağrıdağ havalisinde meydana gelen isyanla, bunu müteakip Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası ve Erzincan'ın Pülümür kazası dâhilinde yapılan takip ve tedip hareketleri sebebiyle 20 Haziran 1930'dan 1 Aralık 1930 tarihine kadar askeri kuvvetler ve devlet memurları ve bunlarla birlikte hareket eden, bekçi, korucu, milis ve ahali tarafından isyanın ve bu isyanla alâkadar vakaların tenkili emrinde müstakil veya müşterek işlenen hareketlerin suç sayılmaması esası getirilmiştir.⁴¹²

Bu dönemde görülen son af yasası ise 26 Ekim 1933'de kabul edilmiştir.⁴¹³ Cumhuriyetin 10. yılına yakın çıkarılan bu af kanunu ile hükümet ülke genelinde rejime olan sadakati artırmak istemiş ancak affı tüm suçlara uygulanır hale getirmemiştir. Dâhiliye Vekili Şükrü Bey kanunun TBMM'de görüşülmesi sırasında: “Bazı cürümler

⁴⁰⁹ **TBMM ZC:** D. 3, c. 12, i. 76, 3.6.1929, s. 308, 309.

⁴¹⁰ **Düstur:** D. 2, c. 11, 12, 22 Mayıs 1930, s. 367; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 15 Haziran 1930-sayı: 1520, Kanun No: 1632.

⁴¹¹ **TBMM ZC:** D. 4, c. 3, i. 32, 20.7.1931, s. 242, 243.

⁴¹² **Aynı,** s. 242.

⁴¹³ **TBMM ZC:** D. 4, c. 17, i. 76, 26.10.1933, s. 51-57.

memleketçe menfur addedilir. Bu gibi cürümlerin affi müsamahaya atfedilir diye bu kanuna konulmamıştır. Yağmakerlik, yol kesmek, ev basmak gibi suçlar bu aftan istisna edilmiştir. Bu af, kazaen ve hataen veya her hangi bir zaruret icabı, işlenen suçlar ve ileride ıslahı hal eder ümidinde bulunulan cürüm sahipleri için bir defa olmak üzere bir aftır. Binaenaleyh Hükûmet bu af kanununu getirirken memleketin asayiş ve intizamını, memleketin hissiyatını düşünmüş, her ciheti nazarı itibare almıştır. Emin Aslan Bey arkadaşımızın, bu memleketin asayişine tesir eder korkusu bizce varit görülmemiştir.”⁴¹⁴ sözleri hükümetin toplumdaki hissi durumu da dikkate alarak bir af kanunu çıkardığını göstermiştir. Kanundan istifade edemeyecekler 11. maddeye göre şunlardır:

- A) - Zimmet, ihtilâs, irtikâp ve irtişa, müzayede ve münakasaya fesat karıştırmak ve kaçakçılık fiillerinden biri ile maznun veya mahkûm olanlar;
- B) - Hırsızlıktan mükerrer ve diğer cürümlerden herhangi biri ile ikiden fazla mahkûm olanlar;
- C) - Türk Ceza Kanununun 10’uncu babının ikinci faslında yazılı yağmaya, yol kesmeğe ve adam kaldırmağa müteallik suçlardan biri ile maznun veya mahkûm olanlar;
- D) - Türk Ceza Kanununun 271. maddesinde ve 449. maddesinin 2 numaralı bendinde yazılı cürümlerden biri ile maznun veya mahkûm olanlar;

⁴¹⁴ Aynı, s. 51.

E) - 3. ve 4. maddelere göre hükmedilmiş ve edilecek cezalara bağlı fer'i cezalar.⁴¹⁵

Hükümetler tarafından birtakım suçluların bu şekilde af edildiği olduğu gibi suçluların cezalandırılmasına gereken hassasiyet gösterilmiştir. Özellikle hükümete, devlet ricaline, Türklüğe, rejime, Cumhurbaşkanına hakaret edenlerle ilgili birçok dava söz konusu olmuştur. 27.8.1929 tarihinde Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt⁴¹⁶ Başbakanlığa yazdığı yazıda “hükümetin şahsi manevisini ve devlet ricalini tahkir ettiği şikâyet olunan Kars'ta Erzurumlu Nazım hakkındaki evrakın Türk Ceza Kanununun 160. maddesi mucibince TBMM Yüksek Reisliğinden takibat ifası için izin alındığını bildirmiştir.⁴¹⁷ Aynı konuda hükümetin şahsi manevisine tahkir ettiğinin takdim kılındığına dair 18.11.1929 tarihinde Adliye Vekilinin Başbakanlığa yazısı olmuştur.⁴¹⁸

TBMM'de birtakım suçlara ait ölüm cezasına çarptırılanların tezkereleri de onaylanmıştır. Doğu bölgelerinde özellikle ayaklanmalar sonrası yakalanan zanlılar İstiklâl Mahkemelerinde yargılandıktan sonra suçlu bulunarak idam cezasına mahkûm olabilmişlerdir. Örneğin Erzincan'daki olaylarda suçlu görülen Büyük Küşünker köyünden Mehmetoğlu Yaşar ve Şakşakoğullarından İsmail oğlu Salih'in ölüm cezasına çarpılmaları hakkında 3/82 numaralı

⁴¹⁵ **Düster:** D. 2, c. 14, 26 Ekim 1933, s. 1804, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 28 Ekim 1933-sayı: 2540, Kanun No: 2330.

⁴¹⁶ **Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939)**, c. 2, Ankara 1993, s.382.

⁴¹⁷ **BCA MGMK:** 29.8.1929, 030.10./35.205.18.

⁴¹⁸ **BCA MGMK:** 18.11.1929, 030.10./36.211.10.

Başvekâlet tezkeresi ve Adliye Encümeni Mazbatası 3 Aralık 1931'de TBMM'de kabul edilmiştir. Bu tür ölüm cezalarının kabulüne dair TBMM'de alınmış birçok karara rastlamak mümkündür.

III. BÖLÜM

01.03.1935-25.01.1939 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN V. DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU POLİTİKALARI

3.1. 01.03.1935-25.01.1939 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ

V. Dönemde üç Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. Bu dönem hükümetlerinin tümünde 11 bakanlık yer alıp, bu hükümetlerin sahip olduğu bakanlıklar ve bu bakanlıklarda görev yapan hükümet üyeleri şöyledir:

Başvekil: İsmet İnönü, Celal Bayar, Adliye Vekili: Şükrü Saraçoğlu, Hilmi Uran, Tevfik Fikret Sılay, Milli Müdafaa Vekili: Kazım Özalp, Dâhiliye Vekili: Şükrü Kaya, Refik Saydam, Hariciye Vekili: Tevfik Rüştü Aras, Şükrü Saraçoğlu, Maliye Vekili: Fuat Ağralı, Maarif Vekili: Zeynel Abidin Özmen, Saffet Arıkan, Hasan Ali Yücel, Nafia Vekili: Ali Çetinkaya, İktisat Vekili: Mahmut Celal Bayar, Şakir Kesebir, Hüsnü Çakır, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili: Refik Bey (Saydam), Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili: Ali Rana Tarhan, Ziraat Vekili: Muhlis Erkmen, Şakir Kesebir (Vekaleten), Faik Kurtoğlu.

3.2. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI

3.2.1. Asayişe Yönelik Politikalar

3.2.1.1. Dersim Ayaklanması ve Bastırılması

Atatürk döneminde çıkan ayaklanmalardan sonuncusu Dersim de olmuştur. İç ve dış sebeplerin etkili olduğu isyanda önceki dönemlerin izleri ve etkilerini görmek mümkündür. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde Dersim ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen isyanlardan kalan sorunlar Cumhuriyet döneminde bölgeye bayındırlık hizmetlerinin götürülmemesi, aşiret reisleri dışında kalan bölge halkının topraksız ya da az topraklı Cumhuriyete intikali önemli meselelerdendir.

Dersim'in sosyal yapısına aşiret sisteminin ve reislerinin hâkim olması yanında halkın çoğunun alevi olması çıkar gruplarının burada bir isyan çıkarmasına elverişli ortam hazırlamıştır. 19.Yüzyıl başlarından itibaren yürütülmeye çalışılan Kürtçülük faaliyetleri ve bu faaliyetlerde kendini gösteren dış destekler başka bir iç sebeptir. Dersim isyanında rol oynayan Ermenistan, Rusya, İngiltere ve Fransa bölgeye yönelik senaryolarını bu isyanda da uygulamak istemişlerdir.⁴¹⁹

Cumhuriyetin ilanını takip eden senelerde özellikle Şeyh Sait ayaklanmasından sonra, diğer doğu illeri ile beraber Dersim de

⁴¹⁹ Feridun KOSKOSOĞLU: "1937 Dersim İsyanının Sebepleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara, 1996, s.397-405.

dikkate alınmış ve kesin ıslahat esaslarının tespiti için incelenmesine başlanmıştır.⁴²⁰

Anlaşıldığı kadarıyla, Dersim hakkındaki raporlardan ilki, 1841'de il olan Dersim'e vali atanan Arif Paşa adındaki bir askerin araştırmalarıyla başlar. Bunu, 1896'da Anadolu Müfettiş-i Umumisi ve Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın raporu izler. Mutasarrıf Arif Bey'in raporu 28 Kasım 1903 tarihlidir. Bundan sonraki en önemli rapor, Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in hazırladığıdır. Tarihi ise 2 Şubat 1926'dır. Ardından Diyarbakır Valisi Cemal Bey'in raporu gelir. Sırada İbrahim Tali Bey ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın raporları vardır.⁴²¹

Bunlardan Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na sunduğu rapor ile Dersim'in gittikçe Kürtleştiği, ülküleştigi ve dolayısıyla tehlikenin büyüdüğü, hükümeti senelerden beri meşgul etmekte bulunan Dersim meselesinin eski idarenin seyyiat mirasından başka bir şey olmadığı bildirilmiştir. Rapor yeni hükümetin bazen adil davranış, bazen zayıf ve bazen de sebepsiz ve neticesiz şiddet gösterme gibi dengesiz ve faydasız politikasının Dersim'i daimi bir hercümerc yuvası haline getirdiği, sivil ve asker büyüklerin ıslahat ve tedibat gibi zıd fikir ve düşünceleri, tehdit etmek iktidarında olmayan eski idare merkezlerini devamlı surette işgal ettiği bilgileri ile devam etmiştir. Hamdi Bey'e göre, "Dersim", Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmak ve elim

⁴²⁰ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s.164, 165.

⁴²¹ Faik BULUT: **Belgelerle Dersim Raporları**, İstanbul, 1991, s.30-31.

ihtimalleri önlemek, memleket selameti bakımından mutlaka lazımdır.
⁴²² Dersim için zaman geçirilmeden önlem alınmalıdır. Silah toplanmalı. Silah toplandıktan sonra ağaları, şeyhleri, seyitleri sürmeli, halka toprak verilmeli, üreticiyi korumalı, Dersim'de boş yerlere iskân yapılmalı, yolları yaptırmalı ve milli ideali aşılacak memurlarla 25 sene çalışılmalıdır.”⁴²³ Böylece yapılacak ıslahatın uygulama tarzı üzerinde tavsiyelerde bulunmuştur.

Vali Cemal Bey de meseleyi çeşitli yönleri ile tetkik etmiş ve sunduğu rapora göre, Kürt ve Arap aşiretleri ile Türkmen aşiretleri arasında bir benzerlik yoktur. Türkmen Aşiretleri Teşkilatı, Kanuni Süleyman'dan sonra bozulmaya başlamıştır. Dersim'de ve Türkmen aşiretleri ile meskûn sair bazı havalide ara sıra meydana gelen isyankâr durumların sebep ve saikleri Kürt ve Arap aşiretlerinin ayaklanma sebep ve saiklerinin aynı değildir. Alevi ve halis Türk olan Türkmenler, Yavuz zamanından beri baskılara maruz kalmıştır.⁴²⁴ İsmet İnönü'nün Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunulmak üzere hazırladığı, 21 Ağustos 1935 tarihli raporunda Dersim'e yönelik askeri önlemler kısaca şöyledir:

Dersim Vilayetinin yeniden teşkili askeri bir idare kurulması ve Dersim'in ıslahının bir programa bağlanması lazımdır. Kazalarda bazı değişiklikler ve yeni kazalar yapılması da zaruridir. Bunlar Genel Müfettişlikle birlikte yapılmalıdır. Genel Müfettişlerin asayiş, iskân ve program hususlarında vekâletlerin yegane muhatabı olması başlıca

⁴²² Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s.165.

⁴²³ Naşit ULUĞ: *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul 1939, s.142.

⁴²⁴ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s.166.

meselesidir. Bununla beraber Genel inspektörlerin (Genel Müfettişlerin) müdahale edemeyecekleri iş olmayacaktır. Genel müfettişler, olumlu ve acil gördükleri anda, mıntıkları dâhilindeki herhangi bir mıntıkaya, tedbiri durdurmaya, tadil etmeye ehliyeti olacaklardır. Böyle bir mesele hangi vekâlete (bakanlığa) talluk ederse o mesele icap ederse hükümetçe mütalaa olunacaktır. Genel Müfettişlerin müracaatı devlet kuvvetleri üzerinde de aynı hükmü haiz olacaktır.⁴²⁵

I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in bölgesine ait çeşitli konularda başbakanlığa yazılmış raporları olmakla birlikte 5.dönemde müfettişlik yapan Abidin Özmen'in 9-12 Aralık 1936 tarihinde Umumi Müfettişlikler Konferansı'nda Bitlis, Diyarbakır, Van, Hakkari, Muş, Mardin, Urfa, Siirt vilayetlerinin iç siyasi durumları hakkında sunduğu raporda Dersim isyanı öncesi önemlidir. Raporda İsmet İnönü'nün raporu da dikkate alınarak yapılmış tespit ve öneriler söz konusudur.⁴²⁶ Dersim ile ilgili Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve 3.Ordu Komutanı Halis Paşa ve Hüsrev Gerede de daha sert tedbirleri öneren raporlar yazmışlardır. 1936 yılında ise Jandarma Umum Kumandanlığı Dersim adı altında rapor oluşturmuş ve Dersimin ıslahına yönelik üç yıl programlı hazırlıklar öngörmüştür. Bölgeye yönelik yasal düzenlemeler ise iki noktada toplanmıştır. Birinci yasal düzenleme İskân Yasasıdır. Mecliste 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen yasa resmi gazetede 2510 sayı ile

⁴²⁵ Saygı ÖZTÜRK: İsmet Paşanın Kürt Raporu (21 Ağustos 1935), **Hürriyet**, 7 Eylül 1992, s.7.

⁴²⁶ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s.443-453.

yayınlanmıştır.⁴²⁷ Alınan ikinci önlem ise Tunceli Yasası idi. Atatürk yasa öncesi V. Dönem I. Yasama yılını açış konuşmasında bu vilayetin durumuna değinerek o yılların en önemli iç olaylarından birisinin Dersim olduğuna işaret ediyordu. Atatürk konuşmasında, iç idare teşkilatının, yurdun doğu bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını dile getirmiş, yeniden iki genel ispektörlük ve yeniden bazı vilayetlerin kurulmasını lüzumlu görmüştür.⁴²⁸

25 Aralık 1935 tarihinde TBMM'de Tunceli vilayeti teşkiline ait kanun görüşülürken Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya bir açıklama yapmıştır. Kaya, 1876 senesinden beri muhtelif tarihlerde, muhtelif kuvvetlerle on bir harekâtı askeriye yapıldığını fakat bu harekâtı askeriyenin muayyen bir gayeyi istihdat ettiği için askerinin geri alındığını, asıl harekâtı askeriyeyi icap ettiren hastalığın ne tahlil, ne de tedavi edildiğini söylemiştir. Cumhuriyet devrinin şiarı memleketin esaslı ihtiyaçlarını esasından tedavi etmek ve asıl hastalığı tedavi eylemek olduğu için medeni usullerle bir tedbir düşünülmüş ve bu program ile memleketin her yerinde olduğu gibi buralarının da Cumhuriyetin feyizlerinden istifade etmesi temin edilmek istenmiştir. Vekil, müzakere edilecek kanuna işaret ederek anormal bir vaziyet olmadığını arz etmiştir.⁴²⁹

⁴²⁷ Tefvik ÇAVDAR: *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara, 1999, s.334.

⁴²⁸ **TBMM ZC**: D.5, c.6, 1 Kasım 1935, s.2.

⁴²⁹ **Aydın Tarihi**: sayı 25, Ocak 1936, s.26..

Yapılan görüşmelerden sonra 25 Aralık 1935'de Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun⁴³⁰ kabul edilmiştir. Kanuna göre Tunceli iline Korgeneral rütbesinde bir zat ve komutan seçilir ve kendisi aynı zamanda teşkil edilen 4.Genel Müfettişliğinde Genel Müfettiştir. Falih Rıfkı Atay Kanunun kurultayda kabul edilmesi ile şunları yazmıştır:

“Kanunun bugün, kamutaya sevk edilmesine sebep, ne bir isyan, ne de buna benzer anormal bir haldir: Ara sıra, had nöbetlerle tepen, müzmin bir hastalığı kökünden gidermektir. Dersim isminin hepimize neler hatırlattığını burada tekrar etmeye lüzum yoktur. 1871 den beri bu yurt parçası üstüne 11 askeri hareket yapılmıştır. Fakat ne idare, ne adliye, ne de kültür bakımından hiçbir tedavi yapılmamıştır. Cumhuriyet hükümeti, adet ve ananesi olduğu üzere tenkil değil, tedavi tedbiri almaktadır.”⁴³¹

Bu yasanın kabulünden sonra, Dördüncü Umumi Müfettişliğe ve Tunceli Valiliğine General Alpdoğan atandı. Müfettişlik karargâhı ise Elazığ'da kuruldu. Öncelikle Dersim'in çevresiyle bağlantısının kurulması için hızlı bir şekilde yol ve köprü yapımına girişildi. Pertek ve Süngüç köprüleri yapıldı. Elazığ-Pertek-Hozat-Pülümür yolu bitirildi. İlin muhtelif mntıklarına da karakollar inşa edilmeye

⁴³⁰ **Düster:** D.2, c.17, 25 Aralık 1935, s.114-118, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 2 Ocak 1936, sayı 3195, Kanun No:2884.

⁴³¹ Tefik ÇAVDAR: **a.g.e.**, s.335; Alpay Kabacalı: **a.g.e.**, s.90, 99.

başlandı. Dersim'de hükümet bu tedbirleri alırken aşiretler arasında da bir birlik kurulamamıştı.⁴³²

Hükümet 8 Ocak'ta çıkardığı yeni bir kanunla isyan öncesi tedbirlerini artırmıştır. 2887 nolu Tunceli Vilayeti halkından olup da Nüfus ve Askerlik Kanunlarına göre kendilerine verilmesi lazım gelen bazı cezaların affına ve nüfus yazımı ile askerlik işlerine dair kanun⁴³³ ile yeni bir yasal düzenleme yapmıştır. Kanunun birinci ve dördüncü maddeleri şöyledir:

Madde 1. Tunceli Vilayeti halkından olup da her ne sebeple olursa olsun şimdiye kadar nüfus kütüklerine yazılmamış veya doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve kayıp vakalarını yazdırmamış olanlar hakkında (2576) sayılı kanun hükümlerine göre tayin edilen cezalar affolunmuştur.

Madde 4. Yoklama kaçağı, bakaya, saklı, firari ve izinsizlerden iki yıl içinde askerlik şubelerine başvuranların bu suçlarından dolayı haklarında takip yapılmaz.

Bu arada isyancılar için aranan bahane de bulunmuştur. 1936'da yayınlanan Tunceli Kanunu seyitlik, aşiret reisliği, dedelik, ağalık gibi unvanların kaldırılması üzerine, kadınların namusu, komün hayatı yaşanacağı, her şeyin, hatta keçilere verilecek meşe yaprağının bile karneye bağlanacağı, halkın bütün kazancının ellerinden alınacağı

⁴³² Falih Rıfkı ATAY: "Tunceli", **Ulus**, 26 Aralık 1935, s.1.

⁴³³ **Düstur**: D.2. c.17, 8 Ocak 1936, s.147-148, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Ocak 1936-sayı: 3204, Kanun No:2887; **Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II**, s.165.

propagandası yapılmıştır. Bu propaganda hemen sonuç vermiş, karakol ve okul yapılmasının, ilçe ve nahiyeler kurulmasının kendilerini parçalamak niyetiyle yapıldığı ve buna engel olmak yolunda mücadele edilmesi gereği belirtilmiş ve toplantılar başlamıştır.⁴³⁴

Vedat Şadillili isyanın çıkışında Fransa'nın rolü hakkında şunları yazar:

“Bu arada Türkiye hükümeti, Hatay Meselesi ile uğraşmaktaydı. Hatay'ı emperyalizmin pençesinden koparmak için var gücüyle çalışıyor, ne yapıp yapıp Hatay'ı ana vatana dâhil etmek istiyordu. Emperyalist Fransa, Türkiye'nin Hatay'ı alma düşüncesinden vazgeçmesi için, Türkiye içinde bir takım gizli ve esrarengiz planlar tertiplemeye girişti. İşte Dersim. Bu esrarengiz planların, bu şeytanca oyunların kurbanı... Kan, barut, ateş içinde kıvranan, birbirini vuran iki kardeşin dramı, Dersim... Fransız planı, Fransız silahı... Ve Fransız, senaryosunu yazdığı, planladığı oyunu oynatıyordu. Türkiye'nin Doğusunda, Dersim'de... Bir tek sebebi vardı bunun: "Hatay'ı Türkiye'ye bırakmamak..."⁴³⁵

Tunceli harekâtı öncesi dağıtılan bildirilere ve yapılan görüşmelere rağmen sonuç alınamayınca 8 Mayıs 1937'de tenkil harekâtı başlamıştır. Beş aylık bir mücadele sonrası 10 Eylül 1937 tarihinde Seyit Rıza'nın Erzincan'da teslim olmasıyla isyan son bulur. İsmet

⁴³⁴ Rahmi DOĞANAY: a.g.e., s.261.

⁴³⁵ Vedat ŞADİLLİLİ: a.g.e., s.149.

İnönü TBMM'de 14 Haziran 1937 tarihinde hükümetin dâhili ve harici siyaseti hakkında verdiği beyanında Tunceli olaylarına değinirken⁴³⁶ 18 Eylül 1937'de Tunceli ıslahatı hakkında bazı bilgiler vermiştir. İnönü'ye göre Cumhuriyetin imar ve ıslah programına muhalefet eden, nüfuzları az olmakla beraber, altı aşirettir. Bu altı aşiretten müşevvik ve sergerde ne kadar adamlar varsa bunlar reisler ile beraber faaliyet imkânından tamamen mahrum bırakılmışlardır. Altı aşiretten birinin reisleri imha edilmiş ve diğerlerinin reislerinin hepsi yakalanmış, adalete teslim edilmiştir. Cumhuriyet ordusu ve zabıtası, bu hadise esnasında yaptığı takiplerde, hurafe olarak zihinlerde yerleşen ne kadar uçurum halinde dere ve ne kadar çıkılmaz dağ varsa, hepsini Ankara sokakları gibi baştanbaşa geçmişlerdir. Böylece Cumhuriyetin ıslahat ve imar programına muhalefet eden bütün engeller ortadan kaldırılmış ve program bir an fasıla vermeksizin ilerletilmiştir. Orada yapılmakta olan yollar, kışlalar ve karakollar, mektepler, hükümet konakları ile memleketin en mamur ve en ziyade iş içinde bulunan bir muhitinin manzarasının görüldüğü dile getirilmiştir.⁴³⁷

İsyanın bastırılmasından sonra Başbakan İsmet İnönü 1 Kasım 1937'de, Atatürk'ün isteği üzerine Başbakanlıktan istifa etti ve yerine Celal Bayar atandı. Yeni kabinede Dr. Refik Saydam dışında eski bakanların tamamından oluşmuştu. Bu kabine değişikliğinden sonra

⁴³⁶ TBMM ZC: D.5, C.19, i.76, 14.6.1937, s.311.

⁴³⁷ TBMM ZC: D.5, c.19, i.77, 18.9.1937, s.344-345; **Aynı Tarihi:** sayı 46, Eylül 1937, s.24-26; Mehmet Zülfü YOLGA: **Dersim (Tunceli) Tarihi**, Ankara, 1994, s.76.

Atatürk, yanında Başvekil Celal Bayar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya olmak üzere doğu gezisine çıktı.⁴³⁸

Doğu bölgesine 1937 yılında yapılan ilk büyük çaplı geziyi Haziran 1937'de görüyoruz. İsmet İnönü Elazığ'a yaptığı gezi⁴³⁹ ile Dersim'de devam eden isyan hakkında yerinde bilgi almıştır. Yine Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Eylül 1937'de Kilis, Islahiye⁴⁴⁰ ve Gaziantep'i⁴⁴¹ de içine alan bir gezisi olmuştur. Atatürk'ün gezisi sırasında Umumi Müfettişliklerle ilgili valiliklere çekilen 10.11.1937 tarih ve 12224 sayılı şifre ile gezi öncesi ve sonrasında alınacak önlemler bildirilmiştir.⁴⁴²

Başbakan Celal Bayar doğu gezisi sonrası Dersim'le ilgili gözlemlerini 25 Eylül 1937 tarihli Ulus gazetesine şöyle anlatmıştır:

"Dönüşte Dersim'i gördük. Singeç ve Murad üzerinde kurulmaya başlanan köprüyü gördük. Pertek'te biraz kaldık. Bu güzel ve sulak yerde, nerden ve nasıl geldiğini henüz tespit edilmeyen sineğin yüzlerindeki tahribatı bizi müteessir etti. Ormanın kahramanı Alpdoğan, bize Dersim hakkında izahat verdi. İntibamı açıkça söylemeliyim: Dersim yaşanabilecek mahdut vahalar, birer sosyal

⁴³⁸ Tevfik ÇAVDAR: **a.g.e.**, s.337.

⁴³⁹ **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi**: 20.6.1937, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 43-4, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 22-3; **BCA MGMK**: 21.6.1937, 030.10/13.76.5.

⁴⁴⁰ **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi**: 9.9.1937, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 49-9, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 28-8.

⁴⁴¹ **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi**: 9.9.1937, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 47-6, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 28-5.

⁴⁴² **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi**: 18.11.1953, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 25-18, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 4-17.

merkez teşkil edecek kadar verimli iseler ki bunun böyle olup olmadığının tahkikini emrettim. Oraları ihya için her şeyi yapacağız. Fakat Türkiye'de çıplak kayaları içinde bedbaht bir hayat sürmekten başka nasip bulmayacak onlarla da oralarda bırakmayacağız. Geniş Türkiye'mizde onları mesut edecek topraklar bulacağız. Binlerce işçi geçindirecek olan endüstri merkezlerimiz mümbit ve müsait topraklarımız, birçok yurttaşlarımızı iptidai bir hayata mahkûm olmaktan kurtarmamızı kolaylıkla mümkün kılar. Bu hususta tedbir almalarını lazım gelenlere söyledim."⁴⁴³

Doğuda yapılan gezi hükümet yetkilerine bölgeye ait sükûnet hissi vermiştir. 28.4.1937 tarih ve 216479 sayılı kararname ile Dersim olayları sebebiyle terhisleri geri bırakılan jandarma birliklerinin tezkeresi yapılmıştır.⁴⁴⁴ Hatay ve Tunceli'de hareket yapacak birliklerin komutanlarına da hareket süresince 10.000 liraya kadar, Hatay'daki birlikler için ise 20.000 liraya kadar avans verilmesi kararı ise 21.5.1938 tarihinde onaylanmıştır.⁴⁴⁵ 7 Temmuz 1938 tarihinde Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer Dâhiliye Vekâletine yazdığı yazıda Maarif Vekili Saffet Arıkan ile olan Doğu gezilerinde sükûn ve emniyete şahit olduğunu bildirmiştir.⁴⁴⁶

Hâlbuki İran'da yaşayan 1930 harekâtının kılıç artıkları olan bazı aşiret beyleri, İran ve Türkiye'deki aşiretlerine dayanarak 1938 baharında yeni bir saldırıya geçmişlerdir. Bu kez isyanı, İran'dan

⁴⁴³ **Aynı Tarihi:** sayı: 48, Ekim 1937, s.87.

⁴⁴⁴ **BCA BKK:** 3.6.1937, 030.18.01.02 / 75.48.11.

⁴⁴⁵ **BCA BKK:** 21.5.1938, 030.18.01.02 / 83.43.4.

⁴⁴⁶ **BCA MGMK:** 7.7.1938, 030.10 / 71.467.8.

gelen Celali aşireti reisi İbrahim bey yönetiyordu. Şeyh Halil'in işbirliği, eski Binbaşı Mahmut ve eski Yüzbaşı (Kürt Nuri ve sonra Kürt baytar diye tanınan ve ordudan kaçan) İhsan Nuri'nin yardımları saptanmıştır. Bölgenin yetkili komutanı ve Genel Müfettişi Korgeneral Abdullah Alpdoğan'ın yönettiği bölgedeki birliklerin gösterdikleri gayret sonunda isyan bastırılmış ve bu kez, maceracılar artık bir daha başkaldırmayarak uzun süre bir barış dönemi yaşanmıştır.⁴⁴⁷ Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bölge ile ilgili çeşitli raporlar başbakanlığa gönderilmiştir.

I. Umumi Müfettişlikten 2.9.1938 tarihinde kapalı tel sureti ile Başvekâlete gönderilen belgeye göre:

1. Sason harekât raporudur.
2. Son Küsküt harekâtında bölge çevresine kaçmaya muvaffak olan erkek, kadın ve Çocuk olmak üzere (34) kişi kaldığı cihetle bunların da elde edilmesi için Halilan ve Karatepe bölgelerinde yapılan taramada Kozik mağaralarında gizlenen haydutlardan (14) kişi yakalanmış ve üç silah alınmıştır. Bu yakalanmalarının sekizinci asi köyü, dördü Adker'li olup total Reşo'nun akrabalarıdır. İki de Küskütlü'dür.
3. Halen iç bölge içinde tek bir şakinin kalmadığı bildirilmiştir.⁴⁴⁸

Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın Dersim isyanı sonrası Diyarbakır ve Siirt'te yapılacak arama-tarama faaliyetleri ile

⁴⁴⁷ Sadi KOÇAŞ: **Kürtlerin Kökeni... a.g.e.**, s.150.

⁴⁴⁸ **BCM MGMK**: 6.9.1938, 30.10/128.923.22.

ilgili Başvekâlete gönderdiği 3.9.1938 tarihli raporda şunlar yazmaktadır:

1. Elazığ'da Başbakanın huzurlarıyla yapılan toplantıda Birinci Umumi Müfettişliğin vaki işar ve talebine binaen Siirt Vilayeti dâhilinde bir arama ve tarama yapılmasına lüzum görülmüş ve buna ait tahsisatın verilmesine muvafakat buyrulmuştu.
2. Diyarbakır'da yapılan görüşme ve incelemede bu arama ve tarama için şu hususlar kararlaştırılmıştır.

A. Tarama ve aramanın sevk ve idaresine Yedinci Kolordu Komutanı memurdur. Bu husus için gereken kuvvet ve yapılacak hareketin planı mezkûr Komutanlıkça tespit ve tanzim edilecektir.

B. Tarama ve arama bölgesinin sınırları Birinci Umumi Müfettişlikçe tespit edilerek Yedinci Kolordu Komutanlığına bildirilecektir.

C. Tarama ve aramadan maksat:

I. Bölgedeki bütün silahların toplanması,

2.Cani, şaki, haydutlar, kaçaklar ve bu gibilere yataklık eden kimselerin derdest ve tevkifi ile hükümete teslimi,

3. Arama ve tarama esnasında birliklere fiilen veya bilvasıta karşı koymak isteyenlerin derdest edilemediği takdirde imhası.

4. Toplanacak silah miktarı ve derdesti icap eden eşhasın listesi Birinci Umumi Müfettişlikçe tanzim edilerek Yedinci Kolordu Komutanlığı'na verilecektir.

E. Arama ve taramanın başlama zamanı ve devam müddeti Birinci Umumi Müfettişlik ile Yedinci Kolordu Komutanlığı tarafından müştereken tespit edilecektir.

3. Arama ve tarama için avans olarak (25.000) liralık tahsisata ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. İş bu tahsisatın kısa bir zamanda temini ile Yedinci Kolordu emrine verilmesi ve yukarıda arz edilen arama ve tarama hakkında Hükümetçe verilecek Yüksek kararın tebliğini istemiştir.⁴⁴⁹

3.2.1.2. Kaçakçılığın Önlenmesi

Önceki dönem hükümetlerinin de Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde kaçakçılık ile meşgul olduklarını ama sorunu kesin bir çözüm getiremediklerini görmüştük. TBMM'de 27 Nisan 1935'de kaçakçılığın men ve takibi hakkındaki kanuna müzeyyel kanun layihasının geri verilmesi⁴⁵⁰ kabul edilmiştir. Kaçakçılıkla ilgili TBMM'de 12.1.1938 ve 2.1.1939 tarihlerinde görüşmeler olmuştur. Kaçakçılığın en çok olduğu güney ve Suriye sınırında gerçekleşen olaylar üzerine Fransız idaresi ile Suriye manda hükümetince nota verilmesi⁴⁵¹ de 5.dönemin sonlarına doğru hükümetin kaçakçılığa yönelik ciddi bir tedbiri olmuştur.

⁴⁴⁹ BCA MGMK: 3.9.1938, 30.10 / 54.360.14.

⁴⁵⁰ TBMM ZC: D.5, c.2, i.20, 27.4.1935, s.130.

⁴⁵¹ BCA MGMK: 24.10.1938, 30.10 / 264.783.30.

I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in sorumluluk alanında kaçakçılığın en çok yapıldığı yerler ve kaçakçılığı doğuran sebepler üzerine yazdığı tespit ve öneri amaçlı raporunda şu bilgiler vardır:

"Kaçakçılık genellikle gümrük, inhisar, altın, döviz ve uyuşturucu maddelere yöneliktir. Cenup bölgelerimizde kaçakçılık davalarına bakan üç askeri ihtisas mahkemesi mevcuttur. Kaçakçılık en fazla cenup hudutlarından yapılmakta olup pamuklu bez, uyuşturucu, döviz şeklinde olmakta, malların dörtte üçü gümrük muhafaza ve istihbarat memurları tarafından Mardin, Urfa, Gaziantep, Diyarbakır, Elazığ, Malatya ve Maraş illeri mıntıkasında yakalanmaktadır. Bu bölgelerin hudutlarındaki gümrük muhafaza memurları çok az ve dağınıktır. Aynı zamanda hudut bölgelerindeki ticari hayat durgun olup halkın her türlü ihtiyacını vaktinde ve ucuz temi edecek mağaza ve ticarethaneler çok azdır.

Kaçığın en çok işlendiği mıntıklar ise şunlardır:

A. Irak Hududunda: İmadiye ve Şarki mıntıkasından giren kaçaklar (ÇAL)'ın şarkiyle garbında Göyan mıntıkasından Hakkari ve Beytüşşebap istikametlerine, Zaho mıntıkasından işleyenler Göyan üzerinden Beytüşşebap-Çatak-Van istikametlerine yayılmaktadır.

B. Suriye hududunda: Andıvar'dan giren kaçaklar Silopi, Bepin ve Cizre üzerinden bir kol ile Pervari-Van, diğer bir kol ile Siirt-Bitlis, Muş-Silvan-Diyarbakır mıntıklarına sızılmaktadır. Nusaybin karşısında Kamışlı'dan kaçak mal alanlar Midyat üzerinden Siirt-Beşeri, Savur-Mardin istikametlerine,

Amude'den çıkan kaçaklar: Bismil üzerinden Savur, Mardin, Diyarbakır istikametlerine,

Suriye (Derbesiye)'den alınan mallar: Mardin-Kızıltepe-Derik üzerinden Diyarbakır istikametine,

Suriye (Telhamut)'den alınan mallar: birkaç koldan Diyarbakır, Siverek, Osmaniye, Çapakçur, Elazığ mıntıklarına,

Suriye (Akçakale)'den alınan mallar: Harran, Urfa, Hilvan-Kahta-Pötürge istikametlerine,

Suriye (Arappınarı) kaçakları: Urfa, Suruç, Yaylak, Kahta, Adıyaman istikametlerine,

Suriye (Cerablus) deposu kaçakları: Besni yolu ile Malatya ve Nizip garbında Pazarcık ve oradan Elbistan-Nizip üzerinden Gaziantep havalisine,

Suriye (Azez) deposu kaçakları: Bir kol ile Kilis'e, şarkından Gaziantep'e, buradan Maraş'a, diğerk bir kol ile Kilis garbından yine Maraş istikametine,

Suriye (Meydanıekber) deposu kaçakları: İslahiye ve Şarkışla, Sivas, Göksun ile garbından Kayseri istikametlerine,

Kırıkhan ve İskenderun'da depolanan kaçaklar Osmaniye istikametine, Dört Yol'un şarkından Osmaniye, Ceyhan-Kayseri, Adana istikametlerine,

İran hududunda ise; İran (Kotor) ve cenubundan giren kaçak mallar Gevar üzerinden Hakkâri mıntikasına ve Hoşap üzerinden Van'a sokulmaktadır.

Kaçakçılığı Doğuran Sebepler:

A. Hudut vaziyeti ve Fransızların yardımı

Kaçakçılığın en yaygın olduğu 750km'lik Payas'tan Hızılısuyu'na kadar uzanan cenup hudutlarımızın dörtte üçünden geçilebilir olması,

B. Arazilerini işletmek için pasavanla karşı ülkelere yanlarında çok amele ile geçenlerin kaçakçılığı,

C. Hudut teşkil eden demiryolu hattının her iki tarafında ikamet edenlerin karşılıklı demiryolundan istifade etmeleri ve istasyonlarda bir araya gelmeleri,

D. Hududun her iki tarafında oturan halkın genellikle birbirleriyle akraba olmaları,

E. Fransa hükümetinin hudut kuvvetleri ve bunlara kumanda eden istihbarat teşkilatlarının bize karşı uyguladıkları ekonomik ve siyasi politikalarının aleyhimizde oluşu, kaçakçılığı da aleyhimizde himaye ve teşvik etmeleri,

F. Fransızların gerek Türkiye'den kaçan, gerekse başka yerlerden göç eden Ermenileri hudutlarımıza yakın bölgelerde iskân ettirerek onlara her türlü maddi imkânı sağlamaları. Türkiye'den geçen, Türkiye'de kalan kaçakçılara Türkiye aleyhine bedava mal temin etmeleri,

G. Cenup demiryollarına bizim halkla karışık binen Suriye halkının üzerlerinin aranmaması ve kaçakçılığı halkı teşvik ettirmeleri.⁴⁵²

Cumhuriyet Halk Partisi'nin desteğiyle 1938'li yılın sonlarında toplanan konferansta kaçakçılıktan söz edildikten sonra konu şu sonuca bağlanıyordu:

"İşte kaçakçılar bütün bu felaketleri hazırlayan amillerdir.

Bir memleketin siyasi istiklali iktisadi istiklali ile beraber yürür. Memleketimizin siyasi sağlığına zehir katmak isteyen kaçakçıların yok edilmesi için kıymetli ve ileri görüşlü hükümetimizin teşkil ettiği Gümrük Ordusunun gönüllü neferi olmalıdır. Çünkü kaçakçılık savaşı da İstiklal savaşı kadar kutsi ve manalıdır. Bu savaşın zafer günü senin saadet ve ferah günün olacaktır. Nuru en büyüğümüzden alan hükümetimizin her milli hamlesinde ona yardımcı olmağı şiar edinmiş olan ulusumuz bu hükmün meydana gelmesinde de aynı heyecanla çalışırsa iktisadi savaşta hiç şüphe yok ki en yakın bir günde muzaffer olacaktır.

Dünyada bütün ahlaksızlıkların, suçların önünü alacak kanunlara ne kadar ağır hükümler konulursa konulsun, bunların işlenmesine yine mani olunmaz. Tarih bize gösteriyor ki kısasa kısas cezası verildiği zamanlarda bile suçlular yok edilememiştir. Asıl meselenin ruhu, terbiyedir. Kaçakçıların zararları bir katilinkinden, bir hırsızinkinden çok daha derin ve daha gönüllüdür.

⁴⁵² Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s.471-473.

Kaçakçıların milletimizin varlığını kırmağa, bilerek ve bilmeyerek milletimizi fakirleştirmeye ve memleketimizi çığnetmeye çalışan adamlar olduğunu aklınızın erdiği kadar her yerde, sokakta, evde mektepte ve her köşede anlatınız ve bulabileceğiniz yerde bunları yakasından tutup devlet kuvvetine teslim ediniz. Ya bunları yapacaksınız veyahut sevgili yurdumuzun zararlarına siz de göz yummuş olacaksınız. Tehlikeyi açıkça görmek ve söylemek hepimizin milli borcudur." ⁴⁵³

3.2.1.3. Bölgelere Ait Raporlarda Güvenlik ve Asayiş Meseleleri ve Çözümleri

A. Meseleler

“1. Bölgede en önemli meselelerinden biri jandarma teşkilatının yetersizliğidir. Bir raporda bu konuda şöyle yazılıdır: “jandarmanın kıymeti yoktur. Yerli (o bölgede) jandarmanın değiştirilmesi ile onların yerine gönderilen Türk ve diğer jandarmalar vazifelerini yapacak durumda değildirler. Talim ve terbiye görmemiş, hatta bir kısmi silah istimalini öğrenmeden vazifeye sevk edilmiştir.” Yine aynı konu ile ilgili aynı raporun bir başka yerinde ise şunlar yazılıdır. “Şark vilayetlerimizde ve bütün memlekette en emniyetli meselelerden birisi de jandarma meselesidir. Jandarmanın ıslahı kemiyet değil keyfiyet bakımından olmalıdır.”

⁴⁵³ BCA CHPK: 490.01 / 227.898.3.

2. Bir diğer konu ise, devamlı hareket halinde çoğunlukla atlı durumunda olan eşkıyaya karşı kullanılarak güvenlik güçlerinin evsafi ve ne tür bir güç kullanılacağıdır. Jandarmanın dışında piyadenin birlikte kullanıldığı raporlarda ifade edilmektedir. MAH'ın Van raporunda bu husus ile alakalı şunlar yazılıdır: “piyade kıtaatı ancak mevkiinde ve civarında sabit hedeflere karşı iş görebiliyor. Daima seyyar ve atlı olan eşkıyaya karşı mutlaka süvari kıtaatı istihdam edilmelidir zira piyade eşkıyanın peşinden yetişemiyor. Eşkıya fecaatini yaptıktan iki saat sonra harekete geçen piyade en çok 24 saat sonra vaka mahalline yetişebilirse, bittabi bu suretle ne eşkıya tutulabilir, nede halk eşkıyanın zulüm iğtisafından kurtarılabilir.”

3. Bir diğer, belgede en önemli mesele ise halkın içinde bulunduğu halet-i ruhiyedir. Bu meselelerin en can alıcı noktası halkın içinde bulunduğu korku psikoloji ve kimin yanında yer alacağına karar verememesidir. Bu noktayla ilgili raporlarda oldukça açık, net bilgiler misaller mevcuttur. Bir raporda şunları görüyoruz: “rağmen bazı kasabalarda sakin olan ve Kürtlüğe temayül etmeyen Türklerle isyan mıntıkasında hükümete taraftarlık eden Kürtler hayatlarından emin görünmüyorlar. Buralardaki tedbirleri geçici ve gayri kâfi görüyorlar hayatlarını temin için oralardan göç etmek niyetindedeler.” Hatta MAH'ın Van raporunda, halkın yukarıda arz etmeye çalıştığımız halet-i ruhiyesini çok daha açık ve net biçimde ortaya koyan ve bizzat halk ile yapılan görüşmelerden vatandaşın şu misali yer verilmektedir: “köylü hükümetten ziyade eşkıyadan korkmaktadır. Ve bunun sebebini açıkça söylüyorlar. Diyor ki: “Ben eşkıyanın geldiğini

gittiğini haber vermekten korkuyorum, çünkü hükümet kuvvetleri yetişinceye kadar kaçıyorlar, ele geçmiyorlar. Bilahare benim haber verdiğimi adamları vasıtasıyla duyan ve işiten eşkıya bu defa beni öldürmek üzere geliyor hâlbuki hükümet çok yapsa bir dayak atar. Birkaç gün hapis eder, kurtulurum. Hükümetin rahim ve şefkati vardır. Fakat eşkıyada bu yoktur. Binaenaleyh eşkıyanın cezası daha ağır olduğundan onun dediğini yapmak mecburiyetinde kalıyorum.” Bu sözlerle “kuvvetlerinizle bizi eşkıyaya karşı himaye ve muhafaza edemiyorsunuz.” demek istiyor. Hükümet kuvvetlerine itimat etmiyorlar. Acıda olsa bu gerçeğe itiraf etmek mecburiyetindeyim.”

4. Mardin yolunda soygunculuk yapılmakta ve bil hassa posta soyulmaktadır. Bu işin içinde Diyarbakır’daki Kürtçülerin oldukları kesindir.”⁴⁵⁴

B. Çözümler

“1. Meseleleri böylece belli noktalarda toplandıktan sonra, teklif edilen çözümleri de sırasıyla şu şekilde sıralaya biliriz: Elazığ Valiliğinin raporunda şu tekliflere yer verilmektedir: “jandarma ıslah edilmelidir. Zira 25 senelik idare-i memuriyetinde jandarmasının muntazam ve iyi subay, ast subaylar elinde olan yerlerde yalnız asayiş değil diğer devlet işlerinin de iyi yürüdüğünü gördüm.” Bir başka raporda meseleye daha başka açıdan bakılmış ve çok yönlü tedbirler

⁴⁵⁴ Hamit PEHLİVANLI: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s.575-578.

teklif edilmektedir. Bunlar şunlardır: “talimsiz ve kalitesiz 40 000 jandarma yerine daha iyi eğitilmiş ve 3/1 nispetinde bir sayıda iyi maaş olan jandarmanın daha faydalı olacağı şüphesizdir. İaşe ve masraflarının büyük bir kısmını temin edemeyen jandarma vazifesini ifada zorlanacaktır. Ağalardan uzak durmaları için ihtiyaçlarının hükümetçe karşılanmaları elzemdir. Yoksa ağanın ekmeğini yiyen, ağaya muhtaç olan jandarma, ağa aleyhinde olan hükümet emrini nasıl icra edebilir. Dolayısıyla jandarmayı behemehâl meslek haline koyma, miktarını azaltmak, maaşını çoğaltmak lazımdır.” Görüldüğü gibi meselenin mali, psikolojik, sosyolojik ahlaki birçok yönüne bu raporda parmak basılmakta ve gerçekçi bir rapor karşımıza çıkmaktadır. Bir başka raporda da şunlar yazılıdır: “bu vilayetlere batıdan Türk etrafında jandarma gönderilmelidir bu jandarmaların münevver olmasına dikkat edilmelidir. Maaşları arttırılmalıdır.”

2. Değişik zamanlarda ve ayrı ayrı kişi ve kurumlarca verilen raporlarda hassasiyette üzerinde durulan bir hususta halkın elinde gelişi güzel bulundurulmuş silahlardır. Ayrıca bir bölgede gerçek manada askerliğe alınamayanlar üzerinde durulmaktadır. Bir raporda şunlar yazılıdır: “Kürtlerdeki silahların bir program dâhilinde toplanması lazımdır. Silah taşınması icap edenlere ruhsat verilmelidir. Ruhsatsız silah taşınmasına müsaade edilmemelidir. Taşımakta ısrar edenler cezalandırılmalıdır ki caydırıcı olabilsin. Ayrıca böylece silah ticaretinin de önüne geçebilir. Hükümetçe silahlandırılan aşiret süvari alaylarına da son vermek uygun olur.” Elazığ Valiliğinin raporunda da aynı konulara değinilerek şunlar teklif edilmelidir: “daha önce yapılan

tedibat az kuvvetler ve bölgesel yapılmıştır. Daha geniş bir tedibat yapılacak silahlar toplanacak, halktan asker alınacak olursa, halk çapulcuların tesirinden kurtulacak ve huzur sağlanacak.”⁴⁵⁵

3.2.2. İktisadi Politikalar

3.2.2.1. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

1935-1938 yılları arasında da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarım için sorun oluşturan unsurlar mevcuttur. Bölgesel tarım meseleleri alt yapı yetersizliğinden kaynaklanmakta olup sulama, gübreleme, yüksek verimli tohum kullanma, krediler, tarım araç-gereçleri gibi köklü önlemlerin alınması da şarttır. Bu dönemin sonlarına doğru Atatürk'ün ve Celal Bayar'ın tarım politikasına yönelik konuşmaları meseleye daha ciddi yaklaşılmasına yardımcı olmuştur. Atatürk 1 Kasım 1937'de TBMM'nin açılış konuşmasında şöyle diyor:

"Ulusal ekonominin dayanağı tarımdadır. Bunun içindir ki, tarımda kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu amaca erişmeyi kolaylaştıracaktır. Fakat bu yaşamsal işi, yerinde bir şekilde amacına ulaştırabilmek için, ilk önce, sağlam araştırmalara dayalı bir tarım politikası saptamak ve onun için de, her köylünün ve bütün vatandaşların

⁴⁵⁵ Hamit PEHLİVANLI: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri** , İstanbul 1995, Ankara 1996, s.575-578.

*kolayca kavrayabileceği ve severek uygulayabileceği bir tarım düzeni kurmak gerekir."*⁴⁵⁶

Bu politikada önemli yer alabilecek önlemleri sıralarken, bütün çiftçilerin kullandıkları iş araçlarını arttırmak; ülkeyi, iklim, su ve toprak verimi bakımından bölgelere ayırmak; bu bölgelerin her birinde, köylülerin gözleriyle görebilecekleri, çalışmaları için örnek tutacakları verimli, modern, pratik tarım merkezleri kurmak; devletin yönettiği çiftliklerin ve bunların içinde yer alan türlü tarım-endüstri kurumlarıyla yeni kurulacak tarım merkezlerini geniş işletme kurumu biçiminde birleştirmek yanında, özellikle bir noktayı vurgular: "Önce, ülkede topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemlisi de bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir neden ve suretle, bölünemez bir nitelik taşımasıdır. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri toprak genişliğini, arazinin bulunduğu ülke bölgelerinin nüfus yoğunluğu ve toprağın verim derecesine göre, sınırlamak gerekir."⁴⁵⁷

1935 yılında CHP'nin parti programında, her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgür istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur diyen maddesi meclis komisyonlarında benimsenmeyince

⁴⁵⁶ TBMM ZC: D.5, c.20, 1 Kasım 1937, s.3.

⁴⁵⁷ Yüksel ÜLKEN: **Atatürk ve İktisat**, Ankara, 1981, s.15.

1937 yılında Zirai Islahat Kanunu Projesi gündeme gelmiş, ancak savaş dolayısıyla bu çalışmalar kesintiye uğramıştır.⁴⁵⁸

Tarım alanında yapılan diğer bir hükümet çalışması ise Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu⁴⁵⁹'nun kabul edilmesidir. Hububatın desteklenmesi ve organizasyonunun kurumlaştığı bir kanun layihasının görüşülmesi sırasında başbakanın da Atatürk gibi toprak işlerine verdiği önem doğrultusunda bir konuşması olmuştur.⁴⁶⁰ Devlet Ziraat İşletmeleri Kanunu'nun kabulü ile ilgili yazısında Asım Us hükümetin daha önce Zirai kalkınma yolunda doğrudan doğruya büyük müstahsil rolünü alamadığını, bunun ise devlet elindeki mevcut kanuni vasıtaların kifayetsizliğinden ileri geldiğini belirtmiştir. Söz konusu kanun ile devletin bu sahada dahi harekete ve faaliyete geçebilmek için icap eden teçhizat verilmiştir.⁴⁶¹

Tarımsal desteklemeler için 1935 yılı olumlu geçmiş, 2834 nolu Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu ile 2836 nolu Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilmiştir. 1936 yılında ise Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Sözleşmesi kabul edilmiştir. Yine 4 Haziran 1937 yılında 3202

⁴⁵⁸ Bilsay KURUÇ: **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara, 1963, s.44.

⁴⁵⁹ **Düster**: D.2.C.19, 24.6.1938, s.148, Kanun no: 3491; Toprak Mahsulleri Ofisi İle İlgili Basın Haberleri İçin bkz, **Ayın Tarihi**: sayı: 54, Mayıs 1938, s.110-112; **Ayın Tarihi**: sayı: 55, Haziran 1938, s.82-83.

⁴⁶⁰ Bkz., Özel ŞAHİNGİRAY: **Celal Bayar'ın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Yaptığı Kanun Tekliflerinin Esbabı Mucibeleri, (1920-1938)**, İstanbul 1999, s.97-101.

⁴⁶¹ **Ayın Tarihi**: sayı: 50, 1938, s.39-40.

sayılı Ziraat Bankası Kanunu'nun kabulü tarımsal alanda faydalı olmuştur.⁴⁶²

Tarımda verimliliği arttıracak aritmetik etkenlerden biri de sulama olup 1926 yılında Su İşleri Teşkilatı su işlerine el atmıştır. Doğuda da bazı küçük sulama yatırımları yapılmıştır. Bunlardan biri Erzincan'da bataklık, dere ıslahı ve bent yapımıdır. Sulamadan yararlanan ilk illerden biri de Malatya'dır. Bu vilayete 1938-1951 arasında regülatör, bent, kanal, dere ıslahı gibi çeşitli yatırımlar yapılmıştır.⁴⁶³ Erzincan ovasının ıslahı konusunda hazırlanan 33 sayfalık raporda ovanın suya olan ihtiyacı ve fırsattan istifade etme bilgileri yanı sıra dere taşkınlıkları ile ilgili şikâyetler vardır. Rapor ovanın ıslahı için harcanacak ıslahat bedeli ve keşif tutarlarıyla ilgili bilgileri de vermektedir.⁴⁶⁴

Doğudaki Müfettişlik bölgelerinden gönderilen raporlarda vilayetlerin tarımla ilgili durumlarını ve sunulan önerileri görmek mümkündür. Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in 12.10.1937 tarihinde Başvekâlete yazdığı yazıda Ağrı ile ilgili tarımsal bilgiler şöyle verilmiştir:

“Bu defa Ağrı Vilayeti kazalarını ve köylerini gezerken Bayazıt, Diyadin Kazaları ile beş nahiyesinde arpa kilosunun yirmi paraya buğday kilosunun altmış paraya satıldığını çok hayretle gördüm. Hatta Diyadin Kazasının bazı köylerinde zahirelerin değeri olmadığından

⁴⁶² Ziya Gökalp MÜLAYİM: **a.g.e.**, s.46-47.

⁴⁶³ Mustafa SÖNMEZ: **a.g.e.**, s.118.

⁴⁶⁴ **BCA MGMK**: 30.10 / 158.110.1.

çiftçinin harman döğerek mahsullerini idrak etmek istemediklerini resmi dillerden işittim. Umumiyetle Ağrı Vilayetinde zahire piyasası vaziyeti arpa yirmi ile elli buğday da elli ile yetmiş para arasındadır ve mahsul çok güzeldir. Halkı pek me'yus ve muztarip buldum. Bu vilayetten hiç değilse yarım milyon kilo zahire alınmak suretiyle halka vergilerini ödeyebilecek bir kudret ve istitaat verilmesi Hükümeti Cumhuriyetimizin siyaseti ve şefkati icabıdır. İran ve Sovyet Hududu üzerinde bulunan bu vilayette vaziyeti şu halde bırakmak zararlıdır. Devlet Demiryolları kamyonları dönerken bu zahireyi münasip ve ucuz ücretle Trabzon'a naklederlerse hem Trabzon'daki ekmek pahalılığı tenezzül eder ve hem de Ağrı Vilayeti halkı nefes alır.”⁴⁶⁵

Yazıda Ağrı ilinin 1937 yılı arpa ve buğday mahsullerinin çok düşük fiyata alıcı bulması sebebiyle çiftinin zor durumda kalacağı, bu sebeple mahsulün ordu için satın alınması istediği dile getirilmiştir. Tahsin Uzer'in aynı vilayete ilgili diğer bir çalışması ise Iğdır kazası merkezi ve köyleri pamuk müstahsillerine gönderdiği beyanname olmuştur.⁴⁶⁶ Beyannamenin bir önceki yılda elde edilen pamuk mahsulü ile ilgili olduğu açıktır. Zira 1937 yılına ait üretimle ilgili 4 Şubat 1938'deki bilgilere göre Iğdır, idrak etmediği en yüksek kemiyet ve keyfiyetteki pamuk mahsulünü 1937 yılında elde etmiştir. 1937 yılı içinde devlet eliyle kurulan pamuk tarım ve satış kooperatifleri birliği emsali ekonomik teşekküllere örnek olacak bir faaliyetle iki buçuk milyon kilo taranmış pamuk mahsulü beynelmilel standartlara uygun

⁴⁶⁵ BCA MGMK: 23.10.1937, 30.10 / 81.531.13.

⁴⁶⁶ BCA MGMK: 28.12.1938, 30.10 / 71.468.3.

bir şekilde balyalanmış ve satışa hazırlanmıştır. Kooperatif bu suretle 4200 ortak çiftçi ailenin emeğini değerlendirmiştir.⁴⁶⁷

Bölgelerin tarımsal faaliyetlerine yönelik yapılan yazışmalardan biri buğday fiyatlarının yüksekliğinden dolayı Ziraat Bankası'nca Erzurum'da bir alım merkezinin kurulamayacağı; diğeri ise Muş'un Mut ilçesinde tütün ekimine izin verilmesidir. Bölgede tütün yetiştiriciliği ile ilgili bir gelişme de bu dönemde Gaziantep'te olmuştur. Gaziantep'te yetişmekte olan Hasankeyf tütünleri ticareti ile meşgul olmak ve Doğu ve Cenup Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatları Birliği teşekkülünün bünye ve mahiyetine benzemek üzere bir tacirler birliği kurulması kararlaştırılmıştır. İktisat Vekilliği 20.4.1938 tarih 428\16264 sayılı tezkire ile İcra Vekilleri Heyeti'nden bu birliğe ait statünün hazırlanması için yetki istemiş ve 21.4.1938 tarihinde çıkarılan bir kararname ile mezuniyet İktisat Vekilliği'ne bırakılmıştır.⁴⁶⁸

1935-1938 yılları arasında doğu vilayetlerinden tütün istihsalatının olduğu vilayetler ise Erzincan, Erzurum, Hakkari, Diyarbakır, Malatya, Mardin, Muş, Urfa, Van, Tunceli ve Bitlis'tir. Yine 1934-1938 yılları arası hububat, bakliyat endüstri bitkilerinin vilayetlerdeki üretim miktarı hakkında İstatistik Yıllığından bilgi edinmek mümkündür.⁴⁶⁹ Doğu illerinden Malatya'da ise kayıısıcılık alanında üretim miktarı artırmış olmakla birlikte 1938'de buraya kayısı

⁴⁶⁷ **Aynı Tarihi:** sayı: 51, Mart 1938, s.2.

⁴⁶⁸ Yusuf KÜÇÜKDAĞ: **a.g.e.**, s.28.

⁴⁶⁹ Bkz. DİE: **İstatistik Yıllığı**, c.10, 1938-1939.

istasyonunun kurulması ve yetiştiriciye yüksek kaliteli fidelerin dağıtılması olumlu bir gelişme olmuştur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri sanayi ve tarım alanındaki yetersizliklerine rağmen hayvancılık alanında ilerleme kaydetmiştir. Hayvan ırklarının ıslahı çalışmaları yanında bir takım tesislerinde açılması yoluna gidilmiştir. Kars Gölü de damızlık boğa ihtiyacına yönelik 452 baş sayılı bir İnekhanenin kurulması da 1936 yılında olmuştur.⁴⁷⁰

1936 yılında dış ticaretle uğraşan tüccarlara tüm faaliyetleri için özel izin almak zorunluluğu getiren bir yasa çıkarılmıştır. Yasanın yayımlanmasından sonra İş Bankası, ülkenin birçok bölgesinde ihracat-ithalat birlikleri kurmuştur. Kars'ta İş ve Ziraat Bankaları'nın ortağı olan Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği doğmuştur. Sözleşmeye göre birlik yönetimi, faaliyetinin ilk üç yılında İş Bankası ile Ziraat Bankası temsilcileri arasında atanıyordu. Kars bölgesinden hayvan tüccarları da yönetime girmişlerdi. Tüzüğe göre, birlik, İş ve Ziraat Bankaları arasında eşit olarak paylaşılan 75 bin lira sermayeye sahiptir. Şirkete 1938'de 32 tüccar, 75 bin lira yatırmış durumdaydı.⁴⁷¹

Erzurum vilayetine ait valilik tarafından bildirilen bilgilerden 1934 yılında ihraç edilen hayvanları ve gelirleri görmek mümkündür. İhracat Türkiye dâhilinde ve haricinde olmak üzere iki kısımda gösterilmiştir. Harici ihracatta koyun, keçi, sığır, sansar ve tilki

⁴⁷⁰ Sebahattin BATU: **a.g.e.**, s.26.

⁴⁷¹ Mustafa SÖNMEZ: **a.g.e.**, s.117-118.

dericiliğinin ağırlık teşkil etmesi Doğu Anadolu ve Erzurum'daki hayvan üretiminin hangi alanlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı bölgede vilayetin ilçelerine göre hangi cins hayvandan ne kadar olduğu da vardır. Iğdır'da ise, pamuk işlerini teşkilatlandırmak amacıyla Pamuk Kooperatifleri Birliği kurulmuştur. İktisat Vekâletince bu gelişmeler gözden kaçmamış ve vekâletçe Kars Valisi Akif Eyidoğan'a bu birliklerin kuruluşunda gösterdiği hassasiyetten dolayı bir takdirname gönderilmiştir. Aynı mevzularda müspet faaliyetleri görülen Iğdır kaymakamı İhsan Olgun ile Ziraat ve İş Bankası Kars şubeleri müdürleri olan Haydar Emiroğlu ve Hurşit İmregün de takdire layık görülmüşlerdir.⁴⁷² Bölgenin hayvancılıkta ilerlemiş bir şehri olan Erzurum'da Ağustos ayında hayvan sergisinin açılması ilgi görmüştür. Özellikle Ilıca aygır deposunun taylarıyla Göle İnekleri üç gün süren sergide beğenilmiştir.⁴⁷³ Mart 1938 yılında TBMM'de Hayvanlar Vergisi kanununda tadiller müzakere ve kabul edilmiştir. Böylece köylünün önemli geçim kaynağı olan hayvancılık alanında yeni yasal bir düzenleme gerçekleşmiştir. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 15 Ağustos 1938 de bildirdiği üzere Ağrı'da da bir aygır deposu inşası başlanmıştır.⁴⁷⁴

3.2.2.2. Sanayi ve Maden Politikaları

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, BBYSP'nin uygulaması normal şekilde devam etmekte iken yönetimin kendine güveninin de bir göstergesi

⁴⁷² **Aynı Tarihi:** sayı: 46, Ekim 1937, s.10.

⁴⁷³ **Aynı,** sayı: 45, Eylül 1937.

⁴⁷⁴ **BCA MGMK:** 15.08.1938, 30.10 / 159.113.22.

olarak hazırlanması düşünülmüştür. Bunun adına da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) denmiştir. Bu planın esaslarını tespit ve karara bağlamak için 20.1.1936 tarihinde Sanayi Kongresi toplanmıştır. 24.1.1936 tarihinde yapılan ikinci toplantıda, birinci toplantıda tespit edilen çalışma programına ait raporlar münakaşa edilerek kabul edilmiştir. Bu kongreyi açış konuşmasında İktisat Vekili Celal Bayar, "Niçin Sanayileşiyoruz?", "Türkiye hammaddeli mi kalmalı, yoksa sanayileşmeli midir?", "Ziraat mi sanayi mi?", "Eleman meselesi" konularında bilgiler vererek maden ve elektrik sanayiinin İBYSP'nda ağırlıkta olacağını belirtmiştir.⁴⁷⁵

1936'da yayınlanan ve 1938-1943 döneminde uygulanması öngörülen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) birincisinden çok daha geniş kapsamlı idi. Bu program imalat sanayi, enerji ve madencilikte önemli kamu yatırımlarını ihtiva etmekte idi. Yatırım yapılacak başlıca sanayi dalları şunlardı: Makina sanayi, ölçü aletleri sanayi, metal işleme sanayi, gemi yapımı sanayi, kimya sanayiinde değişik alanlar, çimento sanayi, gıda sanayi. İmalat sanayi yanında enerji santralleri ve madencilik alanlarında da önemli yatırımlar planlanmıştı. Ne var ki, daha önce de belirtildiği gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması İBYSP'nin uygulanmaya konmasını engellemiştir.⁴⁷⁶

Atatürk döneminde her alanda olduğu gibi genel ekonomi politikası ve sanayileşme yönünde de önemli başarılar sağlanmıştır. Bu hareket

⁴⁷⁵ Mehmet Akif TURAL: **a.g.e.**, s.144; Afet İNAN: **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı**, Ankara 1973; Reşat AKTAN: **a.g.e.**, s.53, 54; Erdinç TOKGÖZ: **a.g.e.**, s.48, 49; **Aynı Tarihi**: sayı: 26, Şubat 1926, s.32-34.

⁴⁷⁶ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s.185.

milli bir sanayileşme mücadelesi olup doğuda da etkisini göstermiştir. Cumhuriyet devrinde bilhassa Birinci, İkinci, Üçüncü kalkınma planları ile Doğu ve Güneydoğu yörelerinde kamu kesimi yatırımlarına hız verilmiştir. Doğu illerinde alt yapı yatırımı olarak: haberleşme, enerji, sulama, eğitim, sağlık gibi yatırımlara, tapulama ve kadastro gibi hizmetlere önem verilmesi ölçüsünde, kapalı aile ekonomisinden, açık pazar ekonomisine geçen yöreler hızla genişlemiştir.⁴⁷⁷ Ancak nüfus dağılımı ve gelir düşüklüğü yüzünden bölgede önemli pazarlama şartlarının güçlüğü bölgedeki endüstriyel gelişmeyi kısıtlamıştır. Ayrıca bölgede biriken az sermayenin bölge dışına kaçması da sanayileşmeyi geciktirmiştir.⁴⁷⁸

Sanayileşme planları sonrası bölgede Bitlis ve Malatya da olmak üzere iki sigara fabrikası kurulmuştur. 1936 yılında temeli atılan Malatya Bez ve İplik fabrikası ise 1939 yılında bitirilmiştir. Yine Iğdır'da dokuma fabrikası yapılması için plan ve etüt çalışmaları yapılmıştır. Sanayi alanındaki gelişmelerin yanı sıra bu dönemde madencilik çalışmalarına da hız verilmiştir.

Birinci plan, pratikte bir maden arama ve araştırma kuruluşu olması hedeflenen bir Jeoloji Enstitüsünün kuruluşunu önermekte idi. Bu öneri, ilgili kuruluşun adı Maden Tetkik ve Arama Enstitüsüne dönüştürülerek, 1935 yılında kanunlaşmıştır. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün (MTAE), başlıca görevleri, işletmeye elverişli madenleri araştırmak, işletilmekte olanların daha rasyonel yöntemlerle üretime

⁴⁷⁷ **Gaziantep 1973 İl Yıllığı:** s.145.

⁴⁷⁸ Mehmet İSHAKOĞLU: **a.g.e.**, s.55.

yönelmesi için yol göstermek ve madencilikte çalışacak teknik eleman yetiştirmektir.⁴⁷⁹

Bir taraftan ülkemizdeki maden mevcudunun ortaya konması ve yeni maden yataklarının devlet eliyle ve bilimsel yöntemle bulunması görevi MTA Enstitüsü'ne verilirken, diğer taraftan devletin maden işletmeciliğini yürütmek üzere 14 Haziran 1935 tarih ve 2805 sayılı kanunla, Etibank kurulmuştur. Böylece, ülkemizin yeraltı servetlerinin bilimsel ve verimli metotlarla ve devlet eliyle işletilmesi yolunda ilk ciddi adımlar 1935 yılında atılmıştır. Madencilik alanında arama ve işletme faaliyetleri bu şekilde örgütlenirken, 14 Haziran 1935 tarih ve 2818 sayılı kanunla da Maadin Nizamnamesi ve 608 sayılı kanunun bazı maddeleri değiştirilmiştir.⁴⁸⁰

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ile Etibank kuruluşları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki madencilik çalışmalarını aktif bir hale getirmiştir. 1936 yılında başlayan Ergani Bakır İşletmesi tesisleri inşası 1939 yılında bitirilerek bakır üretimi arttırılmıştır. Elazığ'ın Maden ilçesi Guleman krom sahasında ise 1936 yılından sonra daha önce kurulan Şark Kromları İşletmesi ile krom çıkarılmıştır. 1936 yılında Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın Arttırma ve Yerli malları haftası dolayısıyla radyoda verdiği söylevde, maden enstitüsü haziran sonunda teşekkül etmiştir ve henüz beş aylık kısa sürede ele alınan mevzular sıralanmıştır. O dönemde petrol araştırmaları Mardin

⁴⁷⁹ Bilsay KURUÇ: **a.g.e.**, s.211; MTA Kanunu için bkz, **TBMM ZC**: D.5, c.4, i.38, 14.6.1135, s.211.

⁴⁸⁰ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s.235, Etibank Kanunu için bkz, **TBMM ZC**: D.5, c.4, i.38, 14.6.1935, s.207.

taraflarında evvelce başlamış olan sondajı 960 metreye varmıştır. Müsait tabakatin 1400 ila 1200 metre arasında kesilmesi bekleniyorken bu sondajın vereceği netice hakkında bir şey söylenememiştir. Memleketin diğer bazı sahaları da jeologlar tarafından aranmış ve Adana vilayetinin de Toros eteklerinde müsait bir strüktürünün mevcut olduğu tespit edilmiştir. Metal madenleri kısmında enstitünün nazarı dikkati krom, simli kurşun ve bakır üzerinde yoğunlaşmıştır. Ergani'nin 20 kilometre civarında Guleman'da gayet zengin bir krom madeninin etüdü yapılarak enstitünün ilk müspet mevzuu olarak Etibank'a intikal ettirilmiştir. Keban simli kurşun madenindeki araştırmalara devam edilmiştir. Gümüş ve altın muhteviyatı çok olan Keban cevherlerinin ana yatağını buluncaya ve bir endüstriyel işletmeye mevzu olabilecek asgari tonajı tespit edinceye kadar bu araştırmalarda gayret gösterilmiştir.⁴⁸¹

Celal Bayar, hükümetin yeni ekonomik faaliyeti hakkında 1938 yılında yaptığı beyanatta da maden programı içinde Şark Kromları, Ergani bakır madeni, Murgul bakır madenini göstermiştir. Yine MTA'nın devam etmekte olan petrol aramaları müspet netice vermediği veya veremeyeceği ihtimali karşısında sentetik benzin üretiminin arttırılması imkânının olduğunu belirtmiştir.⁴⁸²

MTA'nın kuruluşundan sonra ülkemizde petrol arama çalışmaları da hızlanmıştır. 1935'te başlayan aramalar, bilhassa petrol ihtimalleri olan Trakya, Van, İskenderun, Polatlı, Adana, Gaziantep ve

⁴⁸¹ **Ayın Tarihi:** sayı: 25, Nisan 1936, s.61, 62.

⁴⁸² **Ayın Tarihi:** sayı: 58, Eylül 1938, s.20, 21.

güneydoğu bölgelerinde yapılarak, bu çalışmalar uzun süre devam etmiştir. İlk başarılı çalışmalar Raman'da sevindirici sonuçlar vermiştir. İkinci Dünya Savaşı içinde MTA, ilk kurdukları Raman Maymune boğazındaki kamp yakınlarında açtıkları 5 numaralı kuyudan petrol çıkarmayı başarmıştır. Bu dönemde Türk hükümeti petrol ihtiyacının önemli bir kısmını Rusya'dan sağlıyordu. Anglo-İran'dan, Secony Vucuum, Royal Dutch-Shell ve Almanların ortak olduğu Steava Romanu, Rus petrolünü Türk pazarlarından uzaklaştırma yolunda çabalara başladılar. Ardından da satacakları petrolün fiyatının düşmemesi için MTA'nın çalışmalarını baltalayarak üretimi önleme politikası izlediler.⁴⁸³ Ancak bölgede yapılan çalışmalar devam etmiştir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde Hermis'te iki sondaj kuyusu açılmış ve faaliyetlere 1937'den 1939'a kadar devam edilmiştir. Açılan her iki kuyu da muhtelif seviyelerde petrol emarelerine ve kuvvetli gaz fışkırmalarına rastlandıysa da, gazın çok kükürtlü ve devamsız olması yüzünden kuyular terk edilmiştir. Yine Kerbend'de 1934 Ekiminde başlayan çalışmalar sonunda 1939 Nisanında 1031 metre derinliğe inilmiş ise de bir iki petrol emaresinden başka petrole rastlanmamıştır.⁴⁸⁴ İkinci Beş Yıllık Sanayi Planında ise Kimya Sanayi başlığı altındaki raporun, Petrol Rafinerisi ve Sentetik Benzin konularını içermesi petrol çalışmalarına hükümet desteğinin arttığını gösterir.

⁴⁸³ Mehmet KOCAOĞLU: **a.g.e.**, s.166.

⁴⁸⁴ Niyazi ACUN: **a.g.e.**, s.166, 167.

3.2.2.3. Bölgelere Ait Raporlarda İktisadi Meseleler ve Çözümleri

A. Meseleler

“1. Bölgeden toplanması gereken vergi tahsil edilememektedir, öyle ki genel olarak bu nispet 1/10 dur. Bölgeye yapılan masraf ise toplanan verginin iki katıdır. Bölgede en iyi vergi toplana bilen Elazığ'da bile durum iç açıcı değildir. Elazığ Valiliğinin 2 Ekim 1932 tarihli raporunda şunlar yazılıdır: “Vilayetimizde 1931 mali senesinde tahakkukatı 463.581 liradır, 1932 senesi tahakkukatı ise 427.995 liradır. Buna göre bütün vergi tahsil edilmesiyle bile yine 495.263 lira açıktır. 1931 senesi tahakkuk atından vuku bulan tahsilat ise 368.022 liradır. Tahakkuka göre tahsilat nispeti %78'dir.”

2. Bölgede dikkate değer esnaf, tüccar ve sanat erbabı yoktur. Bil hassa Hakkari vilayeti en zayıf durumunda olmaktadır. 8 Nisan 1928 tarihli MAH raporunda şunlara yazılıdır: “ Hakkari'de tüccar, esnaf, çarşı ve pazar yoktur. Herkes levazımı İran'dan, Musul'dan, Van'dan tedarik ediyorlar. Vilayette hiçbir sanat sahibi yoktur. Mimar, marangoz gibi erbab-ı sanat İran'dan tedarik olunabilir. Terzi, kunduracı ihtiyacı da mutlaka Van'dan temin oluna bilir.”

3. Ziraat eski usulleriyle yapılmaktadır. İhraç malı yoktur. Fırat ve Murat nehirlerinden tarımda istifade edilememektedir.”⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.560-564.

3.2.3. İdari Politikalar

3.2.3.1. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Faaliyetleri

Birinci Umumi Müfettişliğe Hilmi Ergeneli'den sonra 11 Haziran 1935 tarihinde Abidin Özmen atanmıştır. Abidin Özmen 1925 Kilis kaymakamlığı yapmış, 1926'da Mülkiye Müfettişliğine tayin edilmiştir. 1927'de Bitlis, 1929'da Muş, 1931'de Antalya, 1933'de Bursa valiliklerinde bulunmuştur. 1934'de Aydın Mebusu seçilip, Temmuz 1934'den Umumi Müfettiş oluncaya kadar Maarif Vekilliği yapmıştır.⁴⁸⁶

Bu dönemde I. Umumi Müfettişlikle ilgili ilk gelişme 16 Aralık 1935'de kabul edilen Birinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumi Müfettişliklerle Müşavirliklerinin Teşkilat Kadroları hakkında Kanun⁴⁸⁷ olmuştur. 5 Aralık 1936'da ise Ankara'da Umum Müfettişler ilk toplantılarını yapmışlardır.

Konferansın çalışma planı şöyle hazırlanmıştır:

A. Mıntikalardaki Asayiş:

1. Hadiseler, 2. Sebepleri, 3. Tedbirleri, 4. Jandarma, 5. Polis, 6. Mahalli Teşkilat-Köy Bekçileri, yol bekçileri, 7. İstihbarat.

B. Kaçakçılık

⁴⁸⁶ Hayri ORHON v.d.: a.g.e. s.450, 451.

⁴⁸⁷ **Düster**: D.2, c.15, 16 Aralık 1935, s.630; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 24 Aralık 1935-sayı: 3190, Kanun No: 2865; **TBMM ZC**: D5, c.7, İ.17, 16.12.1935, s.96.

1. Hadiseler, 2. Sebepleri, 3. Alınan tedbirler, 4. Muhafaza teşkilatı, 5. İrtibat, istihbarat, 6. Mercileri.

C. Hudut

1. Vekayi, 2. Muhtelif hudutlardaki hadiseler ve şekilleri, 3. Tedbirleri, 4. Teşkilatı, 5. Mercileri.

Ç. Her umum müfettişliğin kültür, bayındırlık, ekonomik, tarım ve sağlık gibi sahalarda yapacakları işler programı:

1. Umum müfettişliklerin bu sahalarda yapacakları işlerin planları, vekâletlerin ihtisaslarına göre ayrılıp görüşülecek.

2. Halkın ve köylünün refahını ve hayat ucuzluğunu temin edecek esbap tespit edilecek.

D. Umumi müfettişlerin salahiyetleri:

1. Her müfettişliğin kadrosu, 2. Müfettişliğin memurları, 3. Memurların seçimi, intihabı ve tayinleri.

E. Her müfettişliği mıntikasındaki hususi idareler belediyeler ve imar işleri:

1. Köyler ve köylülerin kalkınması.

F. Mülki teşkilat ve nahiyeler:

G. Siyasi kısım:

1. Siyasi elemanlar, 2. Menfi propagandalar, 3. Membaları ve sebepleri 4. Müspet propaganda ve icraat.

H. Nüfus siyaseti:

1. Teksif, 2. Dil, 3. Irklar, 4. İskan siyaseti.

I. Cumhuriyet Halk Partisinin teşkilatı ve Halkevleri.⁴⁸⁸

Umumi Müfettişler Kongresi 22 Aralıkta kadar devam etmiştir. On günlük süre boyunca bakanlarla da görüşen Umumi Müfettişler böylelikle sorunlarını ilgili bakanlıklara direk olarak iletebilmişlerdir. Yapılan görüşmeler ve toplantılar sonucunda ülkenin doğal, ekonomik ve sosyal konuları birbirlerine benzeyen kısımlarında ana hatları ortak ve bütün ihtiyaçları karşılayacak tedbirleri içeren sistemli ve planlı bir kalkınma programı hazırlanmış, rapor haline getirilerek Başbakanlığa sunulmuştur. Raporda müfettişlik bölgelerinin sorunları, bunların çözümü için alınması gerekli tedbirler, devletin bu bölgelere ulaştırması gereken hizmetler ayrıntılı olarak açıklanmıştır.⁴⁸⁹

24 Haziran 1938 tarihinde TBMM'de birinci, üçüncü ve dördüncü umumi müfettişliklerle müşavirliklerinin teşkilat kadroları hakkındaki 2865 sayılı kanuna ek kanun layihası görüşülerek⁴⁹⁰ I. Umumi müfettişlik kadrosunda değişiklik yapılmasına 3484 nolu kanunla karar verilmiştir. Kanunla 2865 sayılı kanundaki 5. dereceden 80 lira maaşlı bir yabancı işleri müdürü kaldırılmış ve bu kısma yeniden

⁴⁸⁸ **Aynı Tarihi:** sayı: 37, Ocak 1936, s.20,21.

⁴⁸⁹ Serap TAŞ: **a.g.e.**, s.87.

⁴⁹⁰ **TBMM ZC:** D5, c.26, İ.80, 24.61938, s.297.

7.dereceden 55 lira maaşlı bir hususi kalem müdürü konulmuştur. Kanunla 19 yeni kadro talep edilmiş memur kadrosunun parti işleri için ayrılması dikkat çekici olmuştur.⁴⁹¹

I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in memur meselesi hakkındaki tespit ve önerileri bu dönemdeki idari faaliyetlere örnektir. Abidin Özmen bu konuda:

“A- Memur intihabında layık olduğu ehemmiyetin verilmemesidir. Batı vilayetlerinden kaldırılmaları icap eden memurlar doğu vilayetlerine gönderilmektedir. Ne hacet, benim teşkilatıma bile herhangi beğenilmeyen, karakteri hasebile yerinden uzaklaştırılması icap eden memur göndermeye teşebbüs eden vekâlet bile olmuştur. Çünkü intihap işini ellerinde tutan komisyonlar, müsteşarlar bölgenin hususiyetini en değerli bir memurun dahi şaşacağı bir saha olduğu fikrini henüz idrak edememişlerdir.

B-Memur, vazife başına geldikten sonra çalışmak, vazifeye merbut olmak hassasiyetini göstermiyor. Bu, bir taraftan şahsi kabiliyet meselesi olduğu gibi, muhitin verdiği bazı olumsuzluklarda bu hali artırıyor ve doğuruyor. Memurlarda görülen bu olumsuzluklar:

1. Birçok yerde çalışacak, -orta vaziyette bile- resmi daire idare binaları olmaması,
2. Meskensizlik.

⁴⁹¹ **Düster:** D.2, c.19, 24 Haziran 1938, s.649; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 9 Temmuz 1938-sayı:3955, Kanun No: 3484.

Bazı kazalarda memurların, subayların ikamet tarzı feci bir hal almaktadır.

3. Memurları bölgeye bağlayacak tedbirlerden biri de sağlık teşkilatını her kazaya teşmil etmek ve memurların fevkalade sıhhi hallerinde yol masrafı ve tedavi ücreti hususunda yardım görmesi meselesidir.

4. Doğu vilayetlerine gelen memurlardan işittiğim şikâyetlerden biri de, orta mektep veya lise olmayan yerlerde ödev aldıkları zaman bu mekteplerde okuyacak çocukların tahsil meselesidir.

5. Doğu vilayetlerine gelen memurlar, filvaki birçok mahrumiyetler içinde kalmaktadırlar. İhtiyaçlarını giderecek malzeme bulamamak yüzünden ücra köşelerde birkaç lira biriktirmiş olanlar da seneden seneye büyük şehirlere yaptıkları gezinti ile biriktirdiğini harcamaktadırlar.

6. Doğu bölgesinde çalışan memurların, hâkimlerin, Jandarma subaylarının sicilleri üzerinde çok durmak icap ediyor.”⁴⁹²

3.2.3.2. III. ve IV. Umumi Müfettişlik Teşkilatlarının Kurulması

Birinci ve İkinci umumi müfettişlik bölgelerinde görülen gelişme ve buralardaki halkın yaşam şartlarındaki ilerleme, bu teşkilatın diğer bölgemizde de kurulabileceği düşüncesi gündeme getirmiştir. Üçüncü umumi müfettişliğin nerede kurulacağı tartışılmaya başlanmış, öncelikli olarak, hangi bölgemizde bu teşkilata ihtiyaç olduğu

⁴⁹² Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s.484-486.

saptanmaya çalışılmıştır.⁴⁹³ Neticede Başbakan İsmet İnönü'nün verdiği rapor doğrultusunda Dersim ve kuzey illerini de içine alan iki yeni müfettişliğin kurulması çalışmaları başlamıştır. 6 Eylül 1935 tarihinde Üçüncü müfettişlik kurularak Erzurum Valisi Tahsin Uzer göreve getirilmiştir. Meslek hayatının önemli bir kısmını, Bucak Müdürü, Kaymakam ve Mutasarrıf olarak Makedonya dağlarında, ayrılıkçı Rum ve Bulgar çeteleriyle mücadele ederek geçiren, yine de ortaya birçok kalıcı eserler koyabilen Tahsin Uzer, İttihat ve Terakki döneminin gözde valilerindendir. O, Atatürk ile ilk gençlik yıllarında başlayan arkadaşlık ve hizmet ilişkilerini sonuna kadar içtenlikle sürdürmüş, O'na her konuda inanmış ve destek olmuştur. Atatürk de, Tahsin Uzer'e, yakınları arasında özel bir yer ayırmış ve O'na Uzer soyadını vermek suretiyle bunu belli etmiştir.⁴⁹⁴

İmparatorluk döneminde Van, Erzurum, Suriye ve Aydın Valiliklerinde bulunan Tahsin Uzer'in son görevi, Üçüncü Genel Müfettişliktir. Üçüncü Umumi Müfettişlik Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı illerini kapsıyordu. Tahsin Uzer ise Atatürk döneminin sonuna kadar bu görevde kalmış, 3 Kasım 1939'da rahatsızlığı sonunda görevinden ayrılmıştır. Tahsin Uzer göreve başladıktan kısa süre sonra idari hiyerarşiden rahatsızlık duymuş Umumi Müfettişlerin bölgedeki bütün valilerin üzerinde olmasını istemiştir. Aksi halde geleneksel idari mekanizması içinde kendilerinden beklenenleri gerçekleştirme imkânları olamazdı. İdari

⁴⁹³ Serap TAŞ: **a.g.e.**, s.109.

⁴⁹⁴ Mehmet ALDAN: **a.g.e.**, s.299.

alandaki sorunlara yönelik Tahsin Uzer'le birlikte diğer müfettişlerinde önerileri olmuş ve bu konuda karşılıklı yazışmalar gerçekleştirmiştir.

1936 yılında bölgede kurulan diğer bir müfettişlik Dördüncü Umumi Müfettişliktir. Bu müfettişlik Dersim ve çevresine yönelik olup bir dizi gelişmeden sonra kurulmuştur. Doğuda Şeyh Sait isyanından sonra bölgenin durumuna yönelik bir takım raporlar hazırlanmış mevcut hükümet Dersim'in ıslahı için Kazım Orbay ve Abdullah Alpdoğan'ı Dersim'e göndermiştir. Raporlar doğrultusunda ilk olarak Tunceli vilayetinin kurulması 25 Aralık 1935'de gerçekleşmiştir. İdari alandaki bu düzenlemeden sonra 6 Ocak 1936'da Dördüncü Umumi Müfettişliğin kurulmasına yönelik 8823 sayılı kanun çıkmıştır. Kanunda, Bingöl ve Tunceli ve Birinci Umumi Müfettişlik mıntikasından ayrılacak Elazığ vilayetlerini ihtivan eden Dördüncü bir Umumi Müfettişlik kurulduğu onaylanmıştır.⁴⁹⁵

10 Ocak 1936 tarihinde Sekizinci Kolordu komutanı Abdullah Alpdoğan Dördüncü Umumi Müfettişlik görevine atanmış ve 1943'e kadar bu görevi yürütmüştür. Bu Müfettişlik ile birlikte doğu bölgelerinde üç müfettişlik oluşturulmuştur. Birinci ve üçüncü müfettişlik genel olarak tüm sorunlara el atarken, Dördüncü müfettişlik daha çok güvenlik-bayındırlık çalışmalarına ağırlık vermiştir. 8 Şubat 1936 tarihli Cumhuriyet-İstanbul-da Yunus Nadi memleket idaresinde genel müfettişliklerin rolünü şöyle açıklıyordu:

⁴⁹⁵ **Düştur:** D.2., c. 17, 6 Ocak 1936, s.235

“Uzakça yerlerin idaresini merkezden sanki o yerler merkezin yanı başında imiş gibi yürütmek her nedense kendi haline bırakıldıkça pek mümkün olmuyor, olamıyor. Bilmiyoruz bu gözden irak olan gönülden de mi irak oluyor, hulasa işler kendi hallerine bırakıldıkça uzakça yerlerin vaziyetleri az çok ihmale uğramaktan hali kalmıyor. Bu dikkat olunmuş bir hakikattir. Bu hakikatin bir de öbür ucu var: Uzak yerlerdeki memurların hali. Bunların içinde çok gayretli vatandaşlar bulunduğunu kabul etmekle beraber birçokların uzaklıkla mütenasip bir memuriyet, gelişigüzel bir gidiş yoluna dökülmeleri de fiilen müşahede olunmuş vakalardandır. Ankara’da, İstanbul’da, İzmir’de temiz yakalıksız sokağa çıkmayan memur Karaköse’ye veya Harput taraflarına gittiğinde yavaş yavaş kendisini yakaladık kaydinden azade tuttuktan başka gene zamanla dört beş günde traş olmakta da beis görmemeye başlıyor. Demek memur merkezden muhite doğru uzaklaştıkça hele bu uzaklaşış şark vilayetine doğru oldukça, bulunduğu yerleri kendisine uydurup sürüklemeye çalışacağına kendisini o yerlere intibak etmeye doğru kayabiliyor. Bu durum Cumhuriyet rejiminin yekpare vatan idealine aykırıdır. Umumi müfettişler buldukları yerlere Ankara’yı beraberlerinde götürüyor gibi bir rol oynayacaklardır. Onların en göze çarpan tesisleri burada görülecektir.”⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ **Ayın Tarihi:** sayı.22, Mart 1936, s.35.

3.2.3.3. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler

Beşinci dönem hükümetleri zamanında mülki yapıdaki değişiklikler 1935 yılında Bayazıt Vilayetinin adının Ağrıya çevrilmesiyle başlamıştır. Önemli bir idari taksimat değişikliği de 1935 sonlarında gerçekleştirildi. 25 Aralık 1935 yılında ve 2885 sayılı kanunla yapılan değişiklik⁴⁹⁷ 4 Ocak 1936 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girdi. Kanun birinci maddesine göre kurulan yeni kaza şunlardır: Hakkari Vilayetine bağlı Şemdinli, Bitlis Vilayetine bağlı Hizan ve Kotum, Diyarbakır Vilayetine bağlı Bismil ve Eğin, Van Vilayetine bağlı Gürpınar, Ağrı Vilayetine bağlı Patnos ve Elazığ Vilayetine bağlı Karakoçan ve Sivrice, Şemdinli, Hakkari, Gevaş kazaları ile Siirt Vilayetinin Ahlat kazalarından oluşmak ve merkezi Çölemerik olmak üzere Hakkari Vilayeti kurulmuştur. Muş Vilayetinin Bitlis, Mutki ve Van Vilayetinin Ahlat kazaları ile Hizan ve Kotum kazalarından oluşmak ve merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis Vilayeti kurulmuştur. Muş Vilayetinin Çapakçur Genç, Solhan ve Bingöl kazaları ile, Erzincan Vilayetinin Nazimiye, Hozat, Malazgirt, Ovacık, Pertek ve Çemişkezek kazalarından oluşan Tunceli Vilayeti kurulmuştur.⁴⁹⁸

Tunceli Vilayetinin kurulması ile birlikte, aynı tarihte Tunceli Vilayetinin idaresi hakkında 2884 sayılı kanunla çıkarılmıştır. 31 Ocak 1936 tarihli ve 11944 numaralı kanunname ile Elazığ vilayetine bağlı Palu kasabasının merkezi, bulunduğu yerden kaldırılarak

⁴⁹⁷ TBMM ZC: D.5, c.7, İ.21, 25.12.1935, s.171.

⁴⁹⁸ Düstur: D.2, c.17, 25 Aralık 1935, s. 171-173.

Kovancılar köyüne nakledilmiştir. 31 Ocak 1936 tarih ve 11945 numaralı kararname ile Bingöl vilayetine bağlı Genç kazasının merkezi Varamerik köyünden Kupar köyüne alınmıştır. Eski kaza merkezi Varamerik, Genç kazasına bağlı olarak yeni kurulan Yayla nahiyesinin merkezi haline getirilmiştir.⁴⁹⁹ 30 Eylül 1936 tarihli ve 12579 numaralı kararname ile Ağrı'ya bağlı Doğu Bayazıt kazasının merkezi bulunduğu yerden kaldırılarak aynı kaza dâhilinde ve eski merkeze 12933 numaralı kararname ile Elazığ vilayetine bağlı Karakoçan kazasının merkezi Zelhıdır köyünden Ohu nahiyesinin merkezi bulunan Tepe köyüne ve Ohu nahiyesi merkezi ve yeni merkezin adıyla anılmak üzere Aşağılahun köyüne nakledilmiştir. 15 Nisan 1937 tarih ve 12945 numaralı kararname ile Diyarbakır'ın Ergani ve Osmaniye kazasının adı Ergani, Elazığ vilayeti Ergani Madeni kazasının adı da Maden olarak değiştirilmiştir.⁵⁰⁰

19 Nisan 1937 tarih ve 12946 numaralı kararname ile Bitlis vilayetine bağlı Kotum kazasının merkezi, Kotum köyünden Tatvan nahiyesinin merkezi Tatvan köyüne, Tatvan nahiyesinin merkezi de Kotum köyüne kaldırılmış olup, her ikisi de yeni adlarıyla anılacaktır. 20 Mayıs 1937 tarih ve 13020 numaralı kararname ile Erzurum Çat kazasının merkezi Çat Köyünden vilayet merkez kazasına bağlı Aşkale kasabasına, Aşkale nahiye merkezi de Çat köyüne kaldırılmıştır. Her iki birim yeni merkezlerinin adlarıyla anılacaktır. 9 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3223 numaralı kanunla,

⁴⁹⁹ **BCA BKK:** 31.1.1936, 30.11.1./101.4.6.

⁵⁰⁰ Nejdet BİLGİ: **a.g.e.**, s.343.

Mardin’de merkezi Hazak olmak üzere İdil ve merkezi Şamrah olmak üzere Mazıdağı, Erzurum’da merkezi Bayrakdar olmak üzere Karayazı, Diyarbakır’da merkezi Melkiş olmak üzere Çınar ve Tunceli’de merkezi Mameki olmak üzere Kalon adıyla beş yeni kaza kurulmuştur. 10 Aralık 1937’de 7806 sayılı kararname ile Elazığ beldesinin adı Elazığ ve 7789 sayılı kararnamesiyle Diyarbakır beldesinin adı Diyarbakır olarak değiştirilmiştir. Kanun 31 Aralık 1937 tarihinde bir tamimle duyurulmuştur.

11 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen 3283 sayılı kanunla⁵⁰¹ Malatya’ya bağlı Kemaliye ve Erzurum’a bağlı Tercan kazaları Erzincan vilayetine bağlanmıştır. 20 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen 3393 sayılı kanunla Siirt vilayetinde merkezi Susuz kazasının Hazo nahiyesi olmak üzere Kozluk ve merkezi Ziyaret olmak üzere Baykan kazaları kurulmuştur. 29 Temmuz 1938 tarihli ve 13984 sayılı kararname ile Bingöl vilayetine bağlı Bingöl kazasının adı da Karlıova olarak değiştirilmiştir.⁵⁰² 20 Aralık 1938’de Diyarbakır’ın Eğil kazası merkezi Dicle nahiyesinin merkezli olan Piran köyüne ve Dicle nahiyesinin merkezide Eğil köyüne kaldırılmıştır. Aynı tarihli bir kararname ile yeni kurulan Baykan kazasının merkezi Siyanis köyü ve Kozluk kazasının merkezi de Hazo olarak belirlenmiştir. Garzan kazasının merkezi ise adı Kurtalan olarak değiştirilen Ayıncasır köyü olmuştur. Eski Garzan kazasının merkezi, Garzan nahiyesinin merkezi haline getirilmiş ve Kurtalan kazasına bağlanmıştır. Görüldüğü gibi

⁵⁰¹ TBMM ZC: D.5, c.25, İ.59, 11.5.1938, s.43.

⁵⁰² BCA BKK: 27.7.1938, 30.11.1./122.21.7.

doğu bölgesinde 1923-1938 dönemindeki vilayet kaldırılma ve kurulmalarında genel istikrarsızlık vardır. Kaldırılan birçok vilayetin daha sonra görülen lüzum üzerine tekrar kurulduğu görülmektedir. 1926 yılında 11 vilayetin kaldırıldığı görüşmelerde Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Tökin'in Dersim vilayetinin kaldırılmasından sonra, asayiş temininin zor olacağı sözleri on yıl sonra gerçekliğini göstermiştir.⁵⁰³

3.2.3.4. Bölgelere Ait Raporlarda İdari Meseleler ve Çözümleri

A. Meseleler

“1. İdari yapının temeli olan memurların hayat şartları, mali durumları, vasıfları ve ahlaki durumları önemlidir. Bu bakımdan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki memurları öncelikle vazifelerini yapacakları hükümet binaları olmadığı gibi ailesi ile barınacağı evlerde yoktur. İktisadi olarak da memurun durumu ağlanacak durumdadır. Buralara aile götürmek veyahut aile ile gidip te barınmak mümkün değildir. MAH'ın Hakkari raporunda şunlar yazılıdır: “Hakkari (Çölemerik) gibi yerlerde para olsa dahi bir takım ihtiyaçları karşılamak mümkün değildir. Zira burada cami, dükkân, fırın, han, hamam, esnaf, sebze, meyve gibi şeyler yoktur.

2. Memurların içinde buldukları ruh hali oldukça kötüdür. Bu konuda Abdülhalik Rende “o tarafa giden bütün memurlar arzu ve

⁵⁰³ Necdet BİLGİ: a.g.e., s.343,344.

heves ile gitmiyorlar, adeta cebren gidiyorlar. Çoktan beri oralarda bulunanlar da çocuklarını okutacak mektep bulamamaktan ve bir çok vasıttan mahrum bulunmak yüzünden müşteki ve bir an evvel garba nakletmek teşebbüsündedirler.” Yine aynı raporun başka bir yerinde ise şöyle denilmektedir: “bu vilayetlerde gördüğüm devlet memurlarının kısm-ı azami kendilerine o taraflara sürülmüş, mağdur mekiğinde görüyor ve bir hakkın çalışmak mecburiyetinde hissetmiyor. Devlet memurları garptaki ve merkezdeki memurlardan daha aşağı seviyede ve iktidardadır.” MAH’ın 8 Nisan 1928 tarihli Hakkari raporunda da şunlar yazılıdır: “yerli memurun sayısı dördü beşi geçmez. Diğerleri Başkaleli, Vanlı, Bitlisli, Siirtlidir. Batıdan tesadüfen gelen memurlar da birkaç ay sonra savuşmaktadır. Daha açık bir tabirle Hakkari’ye giden birinci sınıf memurların %90’ı terfian gitmektedirler. Terfian gidenler bile geldikleri günden itibaren buradan kaçmanın yollarını aramaktadır. Azami bir yıl burada kalan memurun ne derece faydalı olacağı tartışmalıdır.” Aynı raporun başka bir yerinde Hakkari bölgesinde kazaların bir köy gibi olduğu yazılıdır. Dolayısıyla buralara gelen kaymakamlar bir an evvel kaçmak düşüncesindedirler. Zaten buraların özelliğini bilmeyen memurun başarılı olması mümkün değildir. Nahiyeler hemen hemen yerli aşiret reisleri tarafından idare edilmektedir.

3. Bölgedeki memurların memurluk ahlakları oldukça zayıftır. MAH’ın 12 Nisan 1928 tarihli raporunda bu konuda şunlar yazılıdır: “sırf kendi menfaatlerini düşünen ve asli vazifelerini yapmayan memurların tutum ve davranışları halkı olumsuz etkilemektedir.” Yine

MAH'ın 21 Mart 1928 tarihli Van raporunda bu konuya değinilerek şöyle denilmektedir: “halkı hükümetten soğutan bir diğer amil de bölgedeki memurların yerli ve Kürt olmalarıdır. Yerli memurun tavrı iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi çeşitli sebeplerle memur ile vatandaş arasında meydana gelen sürtüşmeden dolayı memur görevini suiistimal ederek kendini tatmin etmektedir. Diğeri ise siyasidir. Siyasi görüşe sahip olan (Kürtçü) memurlar bilerek halka haksızlık yapmaktadırlar, ancak maksatlarını gizledikleri ve propaganda da yaptıkları için halk yapılan haksızlığın bizzat devlet tarafından yapıldığı hissine kapılmaktadır. Bu memnuniyetsizliğin doğuran şeylerden biride bölgedeki memurların bu kitleyi idare etmek kabiliyetinden çok uzak olmalarıdır. Ufacık menfaatlerini bile halktan çıkararak bu memurlar davranışlarının halk üzerine yapacağı menfi tesiri düşünemeyecek kadar menfaatlerini zebunudurlar. Bir memurun yaptığı kötü bir iş halk tarafından hükümete mal edilmektedir. MAH'ın 9 Nisan 1928 tarihli Elazığ raporunda şöyle denilmektedir. “ memurlar adet ve kıymet itibariyle ehemmiyetsizdirler. Türk olsalar dahi mahalli hayat ve anneye tabi olmaktadır.” MAH'ın 21 Mart 1928 tarihli Van raporunda meselenin bir başka yönüne dikkat çekilmektedir: “bankaların ve mal sandıklarını tüccar ve esnafa karşı gösterdikleri menfi tavır ile vergi memurlarının bir takım yolsuzlukları halkı devlete karşı hoşnutsuzluğa itmekte, mal üretimi ve ihracında verimi düşürmektedir.”⁵⁰⁴

B. Çözümler

⁵⁰⁴ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.565-566.

“1. İdari bir reorganizasyona ihtiyaç vardır. Elazığ Valiliğinin raporunda şunlar yazılıdır: “İdari reorganizasyona ihtiyaç vardır. Memur sayısı fazladır. Ehliyetsiz çok memur yerine, ehliyetli az memur daha tercih sebebidir. Yüz bin nüfuslu kazalardaki kadro ve teşkilat, üç bin nüfuslu kazalarda da aynıdır. Bu kaynak israfıdır.”

2. Mevcut mülki kanunlar yetersizdir. MAH’ın Van raporunda şunlar yazılıdır: “Mevcut vilayetler ve memurun kanunun tatbiki ile o havalideki hoşnutsuzluğun ve hırsızlığın önüne geçmek mümkün değildir. Vali ve umumi müfettişlere yetki verilerek hırsızlığı, yolsuzluğu hissedilen veya bilinen en büyük memurlara bile gerekli cezayı vermeleri veya memuriyetten atılmalarına yetkili olmalıdır.”

3. Teşkilatlanma ve memur tayininde bölgesel özellikler dikkate alınmalıdır. Bir raporda bu konuda şunlar yazılıdır: “memleketin hususi durumu göz önüne alınarak tayin, nakil yapılması gerekmektedir. Ancak özellikle kaymakamların tayininde buna dikkat edilmemektedir. Memurun hangi mahalde başarılı olacağı, kabiliyeti vs. araştırılıp tayin yapılmalıdır.” Sınırlardaki vilayet ve kazalarda farklı bir teşkilatlanma zaruretiyle özellikle işaret edilmekte ve MAH’ın 5 Nisan 1928 tarihli Urfa raporunda şöyle denilmektedir: “Urfa vilayeti nazik bir hudut vilayeti olduğu halde hükümet teşkilatı oldukça zayıftır. Daha önce Halep vilayetine bağlı olduğu için sürekliliğin tesirindedir. Hudut taburları ile rüsumat teşkilâtının dışındaki devlet teşkilatı Anadolu’daki herhangi bir vilayet teşkilatından farksızdır. Hâlbuki dışarı ile teması sürekli olan bu vilayette devlet teşkilatının çok kuvvetli olması icap eder.”

4. Bölgedeki devlet hizmet binalarının durumu çok kötüdür. Bu ise halk üzerinde psikolojik olarak menfi tesirler bırakmaktadır. Abdülhalik Randa Bey'in raporunda bu konu şöyle açıklanmaktadır: "Hükümet binaları harap ve berbat haldedir. Karakol binaları nahiye konakları, adi kulübe ve ahırlarda ibarettir. Bu vaziyet hükümetin itibarını sarsıyor. Hükümet binalarına, yani vilayet, kaza, nahiye, daireleriyle jandarma karakollarıyla hükümeti temsil edecek bir halde inşa ve tefriş etmek lazımdır. Bunların ağaları evlerinde daha ihtişamlı ve güzel olması psikolojik olarak etkili olacaktır."

5. İdari mekanizmanın daha kolay çalışabilmesi, bölgeye tecrübeli, kaliteli memurun gönderilmesi için devlet memurları kanununda bazı yeni düzenlemeler yapılmalıdır. Bu düzenleme memurlar arasındaki eşitliği bozmamalı, memurlar arasında huzursuzluğa sebep olmamalı ve bölgedeki devlet hizmetlerini devamlılığını sağlayıcı şekilde düzenlenmelidir. Abdülhalik Bey'in raporunda şu tedbirler üzerinde durulmaktadır: "Bütün devlet memurlarına şamil olarak üzere mecburi hizmet kanunu çıkarılmalı ve buralara gitmeyenler terfi ettirilmemelidir. Üç yıldan az olmamak üzere yapılacak bu hizmet itibari olarak 4.5 olarak veya 5 yıl kabul edilmelidir. Ayrıca sağlık memurlarına verildiği gibi diğer memurlara da ek zam verilmelidir. Bu suretle oralara mecburi hizmet dolayısıyla genç, idealist ve faal memurlar gönderme imkanı doğacaktır. Memurların maişet derdinden kurtarılması lazımdır."

6. Halkla ilişkiler ve amir-memur ilişkilerine dikkat edilmelidir. Devlet memurunun nüfusunu suiistimal etmesi önlenmelidir. MAH'ın

Diyarbakır raporunda konu şu şekilde ortaya konulmaktadır: “bir vali veya kaymakam ile iyi temas eden kişiler, yeni gelen vali veya kaymakamın da gözüne giriyorlar buda yetmiyor, bir devlet dairesinde tutunamayan, işe yaramayan memur başka bir dairede daha yüksek bir maaşla istihdam ediyor.” Van raporunda ise olaya başka bir şekilde bakılmakta ve şöyle denilmektedir: “bu vilayetlerde, bu mıntıka halkından Kürt olsun, Türk olsun hiçbir memur istihdam etmemelidir.”

7. Bölgede devlet daireleri arasındaki bilhassa tahsilatlar konusundaki dengesizlik huzursuzluklara sebep olmaktadır. Bunu giderilmesi ve dengenin sağlanması lazımdır. Bir raporda bu konuda şunlar yazılıdır: “Bölgede daireler arasında aydınlatma ve yakacak için verilen tahsisatta büyük ölçüde nispetsizlik vardır mesela maliyeye bu işler için verilen para, dâhiliye daireleri için verilen paranın hemen beş katıdır.”⁵⁰⁵

3.2.4. Adli Politikalar

Beşinci dönem hükümetleri de af kanunu üzerinde çalışmalar yapmış ve nihai olarak Haziran 1938'de af kanunu çıkarmıştır. 31 Mayıs 1938 tarihinde Yeni Sabah-İstanbul-da yazan Hüseyin Cahit Yalçın yaklaşan af hakkında şunları yazmıştır:

"Dün sabah, gazetede yüz elliliklerle İstiklal Mahkemesi mahkûmlarının tamamen affedilmeleri hakkında bir kanun layihasının

⁵⁰⁵ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.566-569.

meclise tevdi edildiğini okuyalı beri içimde derin bir ferahlık var. Büyük bir haz ve saadet içindeyim. Kendimi adeta değişmiş hissediyorum. Dünyayı daha iyi görüyorum, daha rahat bir nefes alıyorum ve zaten candan bağlı olduğum inkılabı daha çok seviyor ve bütün kalbimle takdis ediyorum. Bu kadar derin sevinç neden? Ne oldu? Dostlarım mı kurtuldu? Bana maddi bir menfaat mi temin edildi? Hayır.

Çünkü bu af bütün memleket için yeni bir "iklim" yaratıyor. Bu umumi affa saik olan düşüncelerin, telakkilerin, görüşlerin yüksekliği ve manasıdır ki kıymeti haiz bulunuyor. Yalnız birkaç yüz kişinin şahıslarını ve ailelerini memnun edebilecek hususi bir mesele karşısında değiliz. Bütün memleketi, inkılabı, inkılabın dâhilde ve hariçte şan ve şerefini, kuvvetini, istikrarını tezyit ve tahkim edecek, gözlere çarptıracak bir temennidir.

Kararlaştırılan bu affa umumi Türk inkılabının bu imtihanı muvaffakiyetle geçirdiğinin bariz bir nişanesidir. İnkılabımız bugün en kuvvetli bir inkişaf merhalesinde bulunuyor. Dâhilde kendisine muarız küçücük bir kuvvet bile yok: hariçte Türkiye asırlardan beri görmediği iyi bir hava içinde. Böyle olduğu halde, inkılap bu kuvvetinden şahsi bir nüfuz ve tahakküm sistemi tesis için istifade etmeye kalkmıyor. Kendisini kuvvetli hisseden, tereddüt ve terakki ruhunun memlekette kök salıverdiğini gören inkılap, bu mesut vaziyetten hemen istifade ederek müsaadekarlık, şefkat ve mürüvvet ruhuna tabi oluyor. Bu hareket Türk inkılabının veçhesini istikametini

göstermek gayesini tebarüz ettirmek itibarıdır ki ehemmiyet kesbediyor."⁵⁰⁶

1938 Haziranında af kanunu müzakereleri başlamış ve Adliye Vekili kamutayda bir beyanatta bulunmuştur. Beyanattaki bilgilere göre, kanun layihası üç hedefi kapsıyordu. Bunlardan birincisi 150'likler, ikincisi heyeti mahsusa kararları, üçüncü hedef de İstiklal Mahkemesi mahkûmlarıdır.

Bunlardan birinci kısım sıkı kayıtlar ve şartlar altında affediliyor.

İkinci kısım ufak tefek kayıtlardan sonra normal vatandaşların haiz olduğu hakları iktisap ediyorlar.

Üçüncü kısım da yıllardan beri hapisanelerde yatan ve adedi 25 olan mahkûmlardır ki bunların cezası kâfi görülerek kayıtsız ve serbest affediliyorlar.

Kanunda ikinci hedef, haklarında heyeti mahsusa kararı verilmiş olanlardır. Büyük Harbin sonundaki çöküntü, zulmet, karışıklık, fikir ihtilafları arasında büyük bir kısım teşkil eden o kimselerdir ki, memleketin selametini dalalet yolunda aramışlardır. Bu adamlar yıllardan beri bu yanlış hareketlerinin cezasını görmüşlerdir.

Nihayet üçüncü hedef olan İstiklal Mahkemeleri mahkûmları. Bunlar da büyük Türk zaferinden sonra sık, keskin, sert ve şedit ve geniş inkılap hamleleri ile karşı karşıya geldiler. Bu kadar kesif, keskin ve

⁵⁰⁶ **Aynı Tarihi:** sayı: 54, Haziran, 1938, s.131,132.

kuvvetli inkılap hamlelerini tamamen hazmedemeyenler bulundu. Bu hazmedemeyenler arasında İstiklal Mahkemelerinde mahkûm edilmiş bulunanları hiç şüphesiz ki, geçirdikleri müddet zarfında memleketin, inkılabın icaplarını hazmetmiş ve artık bu memleketin affına layık bir seviyeye çıkmışlardır. Onlar da bu af kanunu içinde kayıtsız ve şartsız affolunan kimse olarak dâhil olsun."⁵⁰⁷

29 Haziran Şükrü Saraçoğlu'nun konuşmasından sonra 3527 nolu Af Kanunu⁵⁰⁸ kabul edilmiştir. Kanun toplum ve basının tamamında faydalı görülmemiştir. Zira önceki kanunlarla çıkan suçluların yeniden suça yönelmeleri ve hapisanelere dönmeleri af kanunlarını olumsuz kılmıştır. 30 Haziranda Kurun'da yazan S. Gezgin çıkan affi beraat olarak değerlendirmemektedir. Gezgin önceki sınıyışlardan ders alınmadığını belirttiikten sonra şöyle devam etmiştir:

"Galiba, kendimizle milleti birbirine karıştırdığımız için bu, böyle oldu. Türk töresi, kahraman feragatleri ile zengindir. "Dişe diş, tırnağa tırnak!" sözünü ancak er meydanında hatırlar. Mecliste konuşulan af kanunu da işte böyle cedani ruh ve vicdan damarlarından sızan bir şefkat nüsgüdür. Bütün bir geçmişin kapkara yüzüne kuvvetli bir sünger çekilecek. Vatan hainlerinin, bu toprağın düşmanları ile el ele, kucak kucağa çalışanların alınlarındaki kara damgalar silinecek. Sürgünler, yurtlarına dönecekler. Vatansızlığın acısından kurtulacaklar. Onlar, bu büyük nimetin hakkını nasıl ödeyecekler,

⁵⁰⁷ **Aynı Tarihi:** sayı: 55, Temmuz 1938, 54-56.

⁵⁰⁸ **Düster:** D.2, c.19, 29 Haziran 1938, s.779; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Temmuz 1938-Sayı:3961, Kanun No: 3527.

bilmiyorum. Fakat bizim, geçmişten alınmış çetin derslerimiz vardır. Ve Cumhuriyetin bu derslerden ne ibretler aldığını dışardakiler daha iyi görmüş olsalar gerekir. Bizi bir kere daha aldatmak kabil olamaz. Kendimize bu kadar güvendiğimiz içindir ki şairin:

“Unut felaketi şahsiyenin müsebbibini

Fakat hakareti affetme validen vatana.”

Beytindeki nasihatine rağmen tekrar affediyor, bağışlıyor, suçlulara, günahkârlara bir kere daha iyi, namuslu, olmak imkânını veriyoruz. Yalnız onlar da unutmazınlar. Af, beraat demek değildir.”⁵⁰⁹

Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun mükerrer suçlular ve sabıkalılar hakkındaki sözleri sadece affın yeterli olmadığı sorunun suç işleyen sabıkalıların çocukluğunda ele alınması ve kendilerine doğru yolun gösterilmesidir. Burada görev eğitime ve halkın sosyal seviyesinin yükseltilmiş olmasına bağlıdır. Mayıs 1937'de bütçe görüşmeleri sırasında verilen izahatte:

"Cumhuriyetin onuncu senesi münasebeti ile bir aftan ziyade ceraimi hafif cezalarla çektirme mahiyetinde olan af münasebeti ile 34-35 bin arasında gezinen mahkûm ve mevkuf yekûnları birdenbire dokuz bin kadar eksilmiş 25-26 bin rakamı arasında kalmıştır. Fakat gayet kısa bir zamanda bu rakam 29 bin oldu. Görülüyor ki, 30bin küsur adamın içinden nihayet iki bin kadarı mükerrer cürüm irtikâbına müsaittir. Fakat ondan sonra şükranla kaydetmek lazım gelir ki, 4-5 sene geçtiği

⁵⁰⁹ **Aynı Tarihi:** sayı: 55, Temmuz 1938, s.87,88

halde bu yekûn daima 29-30 bin arasında kalmıştır. Demek ki son üç beş sene zarfında birçok hususi kanunlarla mücrimiyet çoğalmış olmasına rağmen hapishaneye giren mücrimlerin adedi eski senelere nispeten çok azalmıştır. Bu da Türk cemaatinin gittikçe bu gibi muzur tohumlardan kurtulmasına delalet eden rakamlardır. Hapishaneye girmeden ve mahkemelik olmadan evvel çalışan müesseseler bunların adedini azaltmaktadır. Biz bunlarla mahkemelik ve hapisanelik olduğu dakikadan itibaren meşgul oluyoruz. İtiraf etmeliyim ki, geçen sene burada Adliye bütçesi konuşulduğu zaman bu hususta atılmış herhangi bir adımımız mevcut değildir. Yalnız adana mebusu Esmâ Nayman arkadaşımızın teklif ve müdahalesi üzerine çocuklar için ayrı bir hapishane yapmak zaruretini duyduk. Bunun için de bütçemizin içine bu işe karşılık olmak üzere 20 bin lira tahsis ettik."⁵¹⁰ denilmektedir.

1932-1938 yılları arasındaki mahkûmlar istatistiğine göre Sulh Ceza Mahkemeleri Mahkûmiyet kararları ile ilk sırada yer alırken, Asliye Ceza ve Ağır Ceza bunu takip etmektedir.⁵¹¹ Önceki dönemde olduğu gibi TBMM, Türklüğe, Hükümet, Cumhurbaşkanı, hakaret gibi tahkikat gerektiren suçlar 1933-1937 yıllarına ait listesi Adalet Bakanlığı'na sunulmuştur.⁵¹²

⁵¹⁰ **Aynı Tarihi:** sayı: 40, Mayıs 1937, s.105-106.

⁵¹¹ **DİE: İstatistik Yıllığı,** c.10, 1938-1939, s.100.

⁵¹² **Bkz. BCA MGMK:** 13.5.1938, 30.10 / 44.283.6.

3.2.4.1. Bölgelere Ait Raporlarda Adli Meseleler ve Çözümleri

A. Meseleler

“1. Teşkilatı her yerde kurulamamış olan adalet mekanizmasının bir an evvel her yerde teşkilatlanması zaruridir. Bilhassa kazalarda noksan olan adliye teşkilatını bir an evvel ikmal etmelidir. Adliye teşkilatının bölgede bilhassa kazalarda teşkilatının olmaması halkı birkaç bakımdan etkilemektedir. Raporlar bu konu şöyle dile getirilmelidir: “Kazalarda adliye teşkilatı olmadığı için halk mahkeme için vilayet merkezine gelmektedir. Ancak dava uzadığı için defalarca ya köyüne, kasabasına gidip geliyor ve şehirlerde bir yerlerde yatıp kalkıyor bu durum halkı mutazarıf ediyor. Dolayısıyla hükümet kapısına bir daha uğramak istemiyor.”

2. Adliye ile mülki idareciler arasında itilaf bulunmaktadır. Elazığ Valiliği raporunda adliyeyi alenen hükümete şikâyet etmekte ve şöyle demektedir: “Palu kaymakamı Şeyh Abdurrahman’ı yataklık yaptığı için sorguladı diye savcılık, kaymakam hakkında soruşturma açmıştır. Yine Ovacıkta suçlu aşiret ağalarına cezadan nasıl kurtulacakları hususunda hâkim akıl vermektedir. Mazgirt hâkimi suçlu bir katili ve iç birlikçileri bırakmak suretiyle aşiretler arasında büyük kavgalara sebep olmuştur. Doktor raporuyla sahip olduğu halde 25 yaşındaki şahsı 14 yaşında göstererek suçluyu tahliye ediyor. Bölgede birçok hâkim mülki idarecilere ve güvenlik güçleriyle itilaf çıkarmaktadır.”

3. Adliye teşkilatında istihdam edilen memurların tutum ve davranışların ahlaki seviyeleri de önemli bir konudur. Bir raporda şunlar yazılıdır: “Adliye memurlarının irtikâbı bizi uğraştırmaktadır. Adliye vekâleti hala bölgede çoğunlukla yerli memurları istihdam etmektedir. Bunun yanında bölgede 10-15 seneden beri çalışın ve adeta yerli durumuna gelmemiş olanlarda istihdama ısrarla devam etmektedir.”

4. Mahkemelerin tutum ve davranışları bölgedeki toplumsal huzurla yakından ilgilidir. Bu durumu sarsan bazı hususlar şöyle dile getirilmektedir; “mahkemelerde ekseriyet vazifesinin şuurunda olmayan kimseler bulunmaktadır. Dolayısıyla birçok suçlu Kürt, kurtulma yolunu bulmaktadır. Çoğu zaman haklı olduğu halde bir Kürd’ün karşısında Türk haksız çıkarılmaktadır.” Adliyeye güvenip sarsan bir başka husus ise raporlarda şöyle dile getirilmektedir: “mehakim-i adliye, icra-i adaletten ziyade tezvırata haksızlığa alet oluyor dolayısıyla mehakim-i adliyeden binlerce insan firari maznun olarak aranmaktadır.”⁵¹³

B. Çözümler

“Mevcut hukuk nizamı günün şartlarına cevap vermediğinden yeniden gözden geçirilmelidir. Bir raporda şunlar yazılıdır: “Ağır ve hafif diye ayrılan cezalar aynı ceza evlerinde çekilmektedir. Cezalarda istenilen netice alınamamaktadır. Hülasa; şarkta vesait ve kanunun kabiliyet-i

⁵¹³ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.572-573

tatbikiye sine göre mevcut ahkâm ve usulleriyle yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.”

1. Bölgenin ihtiyaçları ve o günkü şartları göz önüne alınarak bazı düzenlemelerin yapılması teklif edilmektedir. Bu meyanda raporlarda şunu görüyoruz: “Adliyemizin mevcut kanun ve usulleriyle oralarda asayişini temin imkânı yoktur. Oralar için hususi kanun ve mahkeme kurulması idareden ve siyaseten doğru olmaz. Anayasamıza aykırı olmamak şartıyla mevcut kanunlarda istifade ile oralarda on yıl süreyle örfi idare kurulabilir. Umur-i cezaiye adliyeden alınarak teşkil edilecek örfi mahkemelere tevdi edilmelidir. Adliye ise geçici olarak bir müddet sadece hukuk davalarına bakmalıdır. Ahali, mahkemelerin kendi haklarını muhafaza ve kanaat getirerek müracaatı tercihe başlayınca umuru cezaiyede yavaş yavaş adliyeye devdi edilebilir.

2. Raporlarda dorudan suçlu olmayan veya adi suçlardan aranan ve yurt dışına kaçmış insanları kazanmak için bir aften da istifade edilebileceği vurgulanmaktadır. “haklarında cept ve ihsar olup da isyana iştirak etmeyenler için af veya tecil çıkarılması uygundur.” “Adi suçlu olup yurt dışında olanların hükümetin affına mahzar olacaklarını ümit ettikleri ve dönmek istedikleri işitilmektedir.”⁵¹⁴

⁵¹⁴ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.573-574.

SONUÇ

Geçmişte ve günümüzde devletlerin iç yönetim sistemlerine bakıldığında; iç meselelerini önemli ölçüde çözebilen devletlerin güçlü oldukları ve halkının sosyal seviyesinin yüksek olduğu görülmektedir. Bu ise diğer sahalardaki meselelerin de halledilmişliğini ifade etmektedir. Ayrıca iç yönetim sistemiyle toplum arasındaki ilişkinin sağlıklı olması açısından devlet toplumun her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, toplumu yönlendirirken o toplumun özelliklerini göz önünde bulundurarak idari teşkilatını ona göre yapılandırmak ve politikalarını ona göre tespit etmek durumundadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarihin ilk devirlerinden itibaren birçok uygarlığa beşiklik etmiş ve siyasal mücadelelere sahne olmuştur. Bölgede Türklerin varlığı çok eski dönemlere gitmekle birlikte 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri, Türk Beylikleri ve nihayetinde Osmanlı Devleti Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan sürecin durak noktalarını oluşturmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin dağılışı ve yıkılışı süreçleri bölgedeki Türk varlığını tehdit eden meseleleri de gündeme getirmiştir.

1815 Viyana Kongresinden sonra batılıların “Doğu Sorunu” çerçevesinde Anadolu'daki Türk varlığını sona erdirmeye gayretleri başlamıştır. Doğu bölgesinde yazılan senaryolar ile önce Ermeni olayları çıkmıştır. Ermeni meselesi diye bir mesele, ilk önce ne

Ermenilerin meselesi, ne de Türklerin meselesi olmuştur. Şayet Ermenilerin meselesi olmuş olsaydı, bu mesele bütün Ermenilerin Türk hâkimiyetine girmesiyle başlar ve günümüze kadar devam ederdi. Türklerin böyle bir meselesi olsaydı, yine Selçuklular devrinde başlar, fakat XIX. yüzyıla kadar mutlaka bir çözüme kavuşturulurdu. Demek ki XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar böyle bir mesele her iki taraf için de söz konusu değildi. Zaten böyle bir mesele de olamazdı; zira Türkler Anadolu'ya geldiklerinde ne bağımsız bir Ermeni devletiyle, ne de bir Ermeni ordusuyla karşılaşmıştır, hatta ne de Ermenistan diye bir bölgeye girmişlerdir.

Daha sonra da Kürtçülük hareketleri baş göstermiştir. Bu hareketler sonucu çıkan isyanlara bakıldığında; olayların iç sebeplerle birlikte dışarıdan da desteklenerek çıkarıldığı fikri oluşmaktadır. Gerçekten de bölgede Şeyh Sait İsyanı ile birlikte 1925'den 1930 yılına kadar ortalama 7-8 ay ara ile 5 yıl boyunca çeşitli yerlerde isyanlar çıkarılmış ve devlet bu yoğun hareketler arasında bunaltılmaya çalışılmıştır. Uzun bir aradan sonra 1937-1938 yıllarında yeni ayaklanma denemeleri yapılmışsa da başarılı olunamamıştır. İsyanlar birçok insanın canına malına mâl olmuş ve güvenlik güçlerinden masum görevlilerin şehit olmalarına sebep olmuştur. Bu isyan hareketlerinin yeni Türk Devleti'nin önünü kesmeye yönelik olduğu açıktır.

Coğrafi ve stratejik öneme sahip olan bölgeyi paylaşmaya yönelik faaliyetler I. Dünya Savaşı sırasında yoğunlaşmış ve bazı devletlerin kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar uygulamaya konmuştur.

Bu amaçla bir taraftan doğu bölgelerinde Ermeni ve Kürt ayaklanmaları çıkarılırken diğer taraftan da Mondros Ateşkes Antlaşması ve Paris Konferansı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetleri İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. İşgal acılarını yaşayan halk ise şanlı bayrağını dalgalandırmak için bütün gayretlerini ortaya koymuştur. Kurulan Milli Cemiyetler yanında yapılan bölgesel ve milli kongreler ile tahrikler karşısında çıkan ayaklanmalara rağmen bölgenin kurtuluşu sağlanmıştır.

Doğu ve Güney cephesinde kazanılan askeri, siyasi başarılar sonrası batı cephesinde Erzurumlusu, Edirnelisi, Karslısı, Diyarbakırlısı, İzmirli si ile birlikte yapılan mücadeleler nihai zaferi getirmiştir. 29 Ekim 1923’de Cumhuriyetin İlanıyla yeni Türk Devleti milli sınırlar içinde kurulmuş olmakla birlikte Atatürk Döneminde Doğu ve Güneydoğu’da tarihi senaryolar yeniden oynanmak istenmiştir. Osmanlı Devleti’nin yıkılış sürecinde doğu bölgelerinde de uygulanacak Şark meselesi de bir devletin sonunu hazırlamıştır.

Zira Türkiye Cumhuriyeti 1924 yılında Şeyh Sait başta olmak üzere 1938 yılındaki Dersim İsyanına kadar dış destekli isyanlarla uğraşmıştır. Musul ve Hatay meseleleri sonrasında ortaya çıkan isyanlar ülkenin milli sınırlarıyla ilgili sorunlar olmuştur.

1923-1938 döneminde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bağımsızlığını pekiştirmek, varlığını koruyup güçlendirmek gibi temel işlevine öncelik vermek zorundaydı. Bu dönemin başlarında, ülkede geri kalmış veya gelişmiş bölge ayrımı yapmak ve geri kalmış diye

nitelendirebilecek bölgelerin kalkındırılmasını ve sorunlarını çözmek için devletin özel ve yoğun bir çaba harcamasını beklemek mümkün değildi. O tarihlerde ülkenin hemen hemen tümü geri kalmış yöre görüntüsündeydi.

Ancak, zamanın Cumhuriyet Hükümetlerinin, hem yatırımların ve nüfusun yayılması, hem de belli yerleşim yerlerinde yoğunlaştırılması yöntemlerini denediği görülmektedir.

Milli Kurtuluş Savaşı'nı kazanıp, yurdu düşman istilasından kurtarmayı ve yeni bir devlet kurmayı kendisine kutsal amaç edinen Cumhuriyet öncesi hükümetlerin programında ekonomik ve sosyal politikalardan çok, bu amaca yönelik politikaların yer alması gayet doğal olup, aynı zamanda gereklidir. Bu nedenle Cumhuriyet öncesi hükümetlerini; milli kurtuluş savaşını kazanan, yeni Türk Devletini, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran, kendilerinden beklenen hizmetleri fazlası ile yerine getiren hükümetler olarak şükranla anmak gerekir.

Cumhuriyet Döneminde ülkede yapılan inkılaplar Türk milleti için kısa sürede bir umut doğurmuş, başlayan kalkınma hamlesi başarıyla sürdürülmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de bütün olumsuzluklarına rağmen ciddi adımlar atılmıştır. Ancak politikaların yürütülme başarısı ve istenilen sonuçların alınıp alınmadığı tartışmalıdır: Bu Türkiye'nin bütünü içerisinde değerlendirilecek hususlardır. Yani dönem hükümetlerinin belirlediği politikalar Türkiye için ne derece isabetli ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu için o kadar isabetlidir. Bu konuda Doğu bölgesinin tarihi ve coğrafi

şartlarının göz önünde bulundurulması da yerinde olacaktır. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarındaki kötü ekonomik tabloya bakılırsa Anadolu'nun birçok yerinde ekonomik varlık olmadığı gibi bölgeler arasında da gelişmişlik farkının olmadığı öne sürülebilir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

1. TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Kataloglar: BKK, BMGMK, CHPK, BÖKMK)
2. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (Atatürk Koleksiyonu)
3. İçişleri Bakanlığı Arşivi (Sicil Dosyaları)
4. TBMM Kütüphanesi ve Arşivi.

B. SÜRELİ YAYINLAR

1. Resmi Yayınlar
 - a. TBMM Zabıt Cerideleri (2.3.4.5.Devre, 1923-1938).
 - b. Düsturlar (2.Devre, c.1-19)
 - c. Ayın Tarihi (1923-1938 Koleksiyonları)
 - d. TBMM Gizli Celse Zabıtları (4.cilt)
 - e. Ceride-i Resmîye (Resmî Gazete)
 - f. 1973 İl Yıllıkları
 - g. Hükümet Programları (1923-1938)
2. Gazeteler
Hakimiyet-i Milliye, Ulus, Milliyet.
3. Ansiklopediler
İslam Ansiklopedisi (MEB Yayınları), Türkler Ansiklopedisi (Yeni Türk Yayınları), Meydan Larousse, Yeni Türk Ansiklopedisi.

C. BAŞVURU ESERLERİ

1. Kitaplar

- ACAR, Muhittin. **Hükümet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları**, Ankara 1991.
- ACUN, Niyazi. **Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü**, İstanbul 1947.
- AKBULUT, Yılmaz. **Bingöl Tarihi**, Ankara 1995.

- AKÇORA, Ergünöz. **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, İstanbul 1994.
- AKDAĞ, Mustafa. **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I**, İstanbul 1995.
- AKGÜL, Suat. **Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c.8, sayı: 23, (Mart 1992)'den ayrı basım.
- AKGÜN, Seçil. **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981.
- AKYÜZ, Yahya. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara 1975.
- AKTAN, Reşat. **Türkiye İktisadi**, Ankara 1972.
- ALBAYRAK, Kadir. **Keldaniler ve Nasturiler**, Ankara 1997.
- ALDAN, Mehmet. **İz Bırakan Mülki İdare Amirleri**, Ankara 1990.
- ALTINTAŞ, Mustafa. **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları**, Ankara 1978.
- ANZERLİOĞLU, Yonca. **Nasturiler**, Ankara 2000.
- ARAL, Nezihe. **Mustafa Kemal'in Devlet Paşası**, İstanbul 1997.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin. **Harput Tarihi**, Ankara 1997.
- ARIKAN, Osman. **Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi**, Ankara 1973.
- ARMAOĞLU, Fahir. **Türkiye Cumhuriyeti'ni Yıkmaya Matuf Siyasi ve İdeolojik Oyunlar**, Ankara 1986.
- ARTUÇ, İbrahim. **İsmet Paşa-Bir Dönemin Öyküsü**, İstanbul 1993.
- ARVASI, Ahmet. **Doğu Anadolu Gerçeği**, Ankara 1988.
- AŞAN, M.Beşir. **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (11.-13.Yüzyıllar)**, Ankara 1989.
- AŞGIN, Sait. **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları**, Ankara 2000.
- ATALAY, İbrahim; MORTAN, Kenan. **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, İstanbul 1945, c.1.
- AVCIOĞLU, Doğan. **Milli Kurtuluş Tarihi**, İstanbul 1986.
- _____ **Türkiye'nin Düzeni**, İstanbul 1986.

- AYBARS, Ergun. **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, İstanbul 1988.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya. **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, 1931.
- AYSAN, Mustafa. **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, İstanbul, 1980.
- BALCIOĞLU, Mustafa. **İki İsyan, Bir Paşa**, Ankara 2000.
- BALİN, Remzi. **Diyarbakır**, Diyarbakır 1963.
- BALTAOĞLU, Ali Galip. **Atatürk Dönemi Valileri**, Ankara 1998.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. **Atatürkle Üç Ay**, İstanbul 1945.
- BAŞBUĞ, Hayri. **Kürd Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984.
- BATU, Salahattin. **Doğu İlleri Hayvancılığı**, Ankara 1953.
- _____ **Doğu İlleri Hayvancılığı**, Ankara 1953.
- BAYAZ, Hüseyin. **Antep Savunması Günlüğü**, İstanbul 1994.
- BAYRAM, Sadi. **Kaynaklara Göre Güneydoğu Anadolu'da Proto Türk İzleri**, İstanbul 1990.
- BİLGE, Suat. **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, Güç Komşuluk (1920-1964)**, Ankara 1992.
- BİLGİN, M.Sıraç. **Barzani**, İstanbul 1992.
- BORATAV, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 1989.
- _____ **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 1982.
- BRÜNESSEN, Martin Van. **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Ankara 1991.
- BULUT, Faik. **Belgelerle Dersim Raporları**, İstanbul, 1991.
- CEMAL, Behcet. **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul 1955.
- CEVİZOĞLU, Hüseyin. **Coğrafyadan Tarihe, Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu**, İstanbul 1991.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, Akbank Yayınları, İstanbul 1980.
- ÇAĞATAY, Neşet. **Türkiye'de Gerici Eylemler**, Ankara 1972.
- ÇAVDAR, Tevfik. **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, Ankara, 1999.
- ÇOĞALAN, Celal-KURTARAN, Halit. **Her Yönüyle Maraş**, İstanbul 1969.
- ÇOŞAR, Nevin. **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 1995.
- DARICI Haldun. **Geçici Bütçe Kanunları**, Ankara 1995.
- DARKOT, Besim. **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul, 1963.

- DERİNGİL, Selim. **Denge Oyunu**, İstanbul 1994.
- DİE: **1927 Sanayi Sayımı**.
- DİE: **İstatistik Göstergeler (1923-1998)**, Ankara 2001.
- DİE: **Rakamlarla Kalkınan Türkiye (1923-1968)**, Ankara 1969.
- DİE: **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimde 50. Yıl**, Ankara 1973.
- DJUVARA, Trondafir. **Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)**, Ankara 1999.
- DURMUŞ, İlhami. **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.
- EDEN, Şükrü Nuri. **Şark Meselesinin Dış Boyutu**, Kayseri 1990.
- ERGİNAY, Akif. **Kamu Maliyesi**, Ankara 1994.
- ERİNÇ, Sırrı. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul 1953.
- ERKAN, Hüsnü. **Ekonomi Sosyolojisi**, İzmir 1991.
- EROĞLU, Veysel. **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995.
- EROL, Mine. **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi**, Giresun 1972.
- ERZEN, Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992.
- EVANS, Laurence. **Türkiye’nin Paylaşılması (1914-1924)**, Çev: Tevfik Alanay, İstanbul 2003.
- FINDIKOĞLU, Zeki. **Kooperasyon Sosyolojisi**, İstanbul 1967.
- FIRAT, M. Şerif. **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara 1981.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II**, İstanbul 1992.
- GOLOĞLU, Mahmud. **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, c.II, Ankara, 1972.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender. **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998.
- GÖNLÜBOL, Mehmet. **Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma**, Ankara 1964.
- GÖYÜNÇ, Nejat. **16. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991.
- _____ **Cumhuriyet Türkiyesi ve Doğu Anadolu**, Ankara 1985.
- GÜNALP, Haldun. **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Ankara 1987.
- GÜNALTAY, Şemsettin. **Yakın Şark II (Anadolu)**, Ankara 1946.
- GÜNEL, Kamil. **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, İstanbul 2002.
- GÜNER, İ. **İlimiz İğdır**, İğdır 1993.
- GÜRÜN, Kamuran. **Ermeni Dosyası**, İstanbul 2001.

- HALLI, Reşat. **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Ankara 1972.
- HATİPOĞLU, Şevket Raşit. **Türkiye'de Zirai Buhran**, Ankara 1936.
- HAZAR, Nurettin. **Atatürk ve Kooperatifçilik**, Ankara 1981.
- HİÇ, Süreyya. **Türkiye Ekonomisi II**, İstanbul 1990.
- HOCAOĞLU, Mehmet. **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.
- İLKİN, Selim; İlhan, TEKELİ. **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara 1982.
- İLTER, Erdal. **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlı Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul 1995.
- İNAN, Afet. **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 1. Sanayi Plânı**, Ankara 1972.
- İNAN, Afet. **Ellinci Yılda Tarihten Geleceğe**, Ankara 1974.
- _____ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı**, Ankara, 1973.
- İNAN, İ.Hakkı. **Tarım Ekonomisi**, Tekirdağ 1994.
- İNÖNÜ, İsmet. **Hatıralar**, İstanbul 1987.
- İRTEM, Süleyman Kani. **Şark Meselesi**, İstanbul 1999.
- İSHAKOĞLU, Mehmet. **Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketlerinde Doğu Anadolu**, Erzurum 1976.
- JAESCHKE, Gootthard. **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991.
- KABACALI, Alpay. **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, İstanbul 1991.
- KANDEMİR, Feridun. **Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul 1965.
- KARABEKİR, Kazım. **İstiklal Harbimizin Esasları**, Yayına Hazırlayan: Faruk ÖZERENGİN, İstanbul 2000.
- _____ **Kürt Meselesi**, İstanbul 1995.
- _____ **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 2000.
- KARADAĞ, Raif. **Petrol Fırtınası**, İstanbul 1979.
- _____ **Şark Meselesi**, İstanbul 1971.
- KARAKOYUNLU, Yılmaz. **Liberalizmin Türkiye Promönadı**, Ankara 1997.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri. **Politikada 45 Yıl**, İstanbul 1984.

- KARLUK, Rıdvan. **Türkiye Ekonomisi**, Eskişehir 1995.
- KAYABALI, İsmail; ARSLANOĞLU, Cemender. **Doğu Problemi**, Ankara 1990.
- KEPENEK, Yakup. **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1986.
- KEYDER, Çağlar. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1927)**, Ankara 1982.
- KILIÇER, Turgut. **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Mahalli İdareler Politikaları, 1923-1990**, Ankara 1990.
- KINAL, Füzuran. **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1991.
- KIRÇAK, Çağlar. **Meşrutiyetten Günümüze Gericilik (1876-1950)**, c. I, İstanbul 1989.
- KOCA, Hüseyin. **Yakın Tarihimizden Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Konya 1998.
- KOCAOĞLU, Mehmet. **Petro-Strateji**, Ankara 1999.
- _____ **Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu**, Ankara, 1995.
- KOÇAK, Cemil. **Umumi Müfettişlikler**, İstanbul 2003.
- KOÇAŞ, Sadi. **Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, İstanbul 1990.
- _____ **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967.
- KODAMAN, Bayram. **Şark Meselesi İşği Altında Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983.
- _____ **Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi**, Ankara 1992.
- KONUĞÇU, Enver. **Kara ve Akkoyunluların Yurdunda**, İstanbul 1993.
- KÖKSAL, Aydoğan. **Türkiye'nin Genel ve Turizm Coğrafyası**, Ankara 1982.
- KÖYMEN, Mehmet Altay. **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1993.
- KURAT, A. Nimet. **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.
- KURUÇ, Bilsay. **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara, 1963.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf. **Gaziantep**, Gaziantep 1999.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara 1978.
- LAVRANCE, Evans. **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, Çeviren T.ALANAY, İstanbul 2003.
- MELEK, Kemal. **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul 1983.
- MELEK, Kemal. **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul 1978.

- MESUT, Ahmet. **İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)**, İstanbul 1992.
- MUMCU, Uğur. **Kürt-İslâm Ayaklanması (1919-1925)**, İstanbul 1993.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp. **Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik**, Ankara 1998.
- ORHUN, Hayri; KASAROĞLU, Celal; BELEK, Mehmet; ATAKUL, Kazım.
Meşhur Valiler, Ankara 1966.
- ÖGEL, Bahaeddin, YILDIZ, Hakkı Dursun vd. **Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu**, Ankara 1986.
- ÖKE, Mim Kemal. **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu**, Ankara 1992.
- ÖKE, Mim Kemal. **Musul Meselesi Kronolojisi**, İstanbul 1987.
- ÖZCAN, Enver. **Ekonomik Bunalımlar**, Ankara 1981.
- ÖZÇELİK, İsmail. **Milli Mücadelede Güney Cephesi**, Ankara 1992;
- ÖZDOĞAN, Sur. **Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi**, Ankara 1964.
- ÖZKAYA, Yücel. **Türk İstiklal Harbi ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1998.
- ÖZTUNA, Yılmaz. **20.Yüzyılın Son Çeyreğinde Şark Meselesi**, İstanbul 1989.
- ÖZTÜRK, Ayhan. **Milli Mücadelede Gaziantep**, Kayseri 1994.
- ÖZTÜRK, Kazım. **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968.
- PALMER, Alan. **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, Çeviren: Belkıs Çorakçı DİŞBUDAK, İstanbul 2002.
- PEHLİVANLI, Hamit. Mayewski: **Doğu Anadolu Raporu**, Ankara.
- RİŞVANOĞLU, Mahmut. **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul 1975.
- SAVAŞ, Vural. **İktisat Politikasına Giriş**, İstanbul 1982.
- SELEK, Sebahattin. **Milli Mücadele**, c.1-2, İstanbul 1981.
- SONYEL, Salahi. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1986.
- SOYAK, Hasan Rıza. **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 1973.
- SÖNMEZ, Mustafa. **Doğu Anadolu'nun Hikayesi**, Ankara 1990.
- _____ **Türk Ekonomisinde Bunalım**, İstanbul 1986.
- SÜMER, Faruk: **Karakoyunlular**, Ankara 1967.
- SÜSLÜ, Azmi. **Ermenilerin Yaptığı Katliamlar**, Ankara 1986.

- _____ **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987.
- ŞADİLLİLİ, Vedat. **Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, Ankara 1980.
- ŞAHİN, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Bursa 1995.
- ŞAHİNGİRAY, Özel. **Celal Bayar’ın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Yaptığı Kanun Tekliflerinin Esbabı Mucibeleri, (1920-1938)**, İstanbul, 1999.
- ŞAHİNGÖZ, Mehmet. “Milli Mücadelede Protesto ve Mitingler”, **Türkler**, Cilt: XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ŞİMŞEK, Halil. **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, Ankara 2001.
- TANSEL, Selahattin. **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, 4 cilt, İstanbul 1991.
- TAŞ, Serap. **Umumi Müfettişlikler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 1997.
- TAŞALAN, Nurdoğan; ETİNGÜ, Turgut. **İlkçağlardan Günümüze Kadar Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi**, Milliyet Yayınları.
- TEKELİ, İlhan; İLKİN, Selim. **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara 1983.
- TEKİN, Adil. **Diyarbakır**, İstanbul 1971.
- TOKDEMİR, Ertuğrul. **Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli**, İstanbul 1985.
- TOKGÖZ, Erdiñ. **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi**, Ankara 1991.
- TOPÇUBAŞI, Arslan. **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara 2000.
- TÖREHAN, Serdar. **Bitlis’in İşgali ve Kurtuluşu**, Bitlis 1995.
- TUNCAY, Mete. **Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1989.
- TURAL, M.Akif. **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma (1920-1938)**, Ankara 1987.
- TURAN, Refik – SÜSLÜ, Azmi. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara 2000.
- TURAN, Osman. **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1997.
- _____ **Seçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.
- TURHAN, Salih. **Maliye Politikası**, İstanbul 1972.
- Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993.
- Türk Parlamento Tarihi, IV. Dönem (1931-1935)**, c. 1, Ankara 1993.

- Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939)**, c. 2, Ankara 1993.
- ULUBAY, Osman. **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1974.
- ULUBELEN, Erol. **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967.
- ULUĞ, Naşit. **Tunceli Medeniyete Açılıyor**, İstanbul 1939.
- _____ **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973.
- URAS, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988.
- ÜLKEN, Yüksel. **Atatürk ve İktisat**, Ankara, 1981.
- ÜNAL, A.Necip. **Türkiye’de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1986)**, Ankara 1989.
- ÜNAL, Mehmet Ali. **16. Yüzyılda Harput Sancağı**, Ankara 1989.
- ÜSKÜL, Zafer. **Siyaset ve Asker**, İstanbul 1989; **Olağanüstü Yetki ve Tedbir Kanunları**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1923.
- YALÇIN, Semih. “Milli Mücadele Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde King-Crane Komisyonu ve General Harbord Heyetleri”, **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Kazakistan)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, c.2, Ankara 2000.
- YALMAN, Ahmed Emin. **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. 3 (1922-1944), Ankara 1971.
- YAŞA, Recep. **Bitlis’te Türk İskânı**, Ankara 1992.
- YAVI, Ersal. **Doğu Anadolu ve Erzincan**, Ankara 1994.
- YAVUZ, Edip. **Tarih Boyunca Türk Kavimleri**, Ankara 1968.
- YAZMAN, M.Öğüt. **Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara 1973.
- YILMAZÇELİK, İbrahim. **19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Ankara 1995.
- YINANÇ, M.Halil. **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, İstanbul 1994.
- _____ “Diyarbakır”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul, 1961.
- YOLGA, Mehmet Zülfü. **Dersim (Tunceli) Tarihi**, Ankara, 1994.
- YULUĞ, Mustafa. **Türkiye’de Kamu Savurganlığı ve Bütçe Yönetimi**, Ankara 1981.
- YÜCEL, Talip. **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987.

ZÜLFİKAR, Hamza. **Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü**, Ankara 1992.

2.Makaleler

AKGÜL, Suat. “Paris Konferansı’ndan Sevr’e Türkiyenin Paylaşılması Meselesi”,

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. 8, sayı: 23 (Mart) 1992.

ARVOBA, Çelik. “Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı

ve Tarıma Yönelik Politikalar”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve**

Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara 1982.

ATAY, Falih Rıfkı. “Şarkta”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Temmuz 1930.

_____ “Tunceli”, **Ulus**, 26 Aralık 1935.

AVCI, H.Ersin. “Ermeni Meselesi ve Güneydoğu Sorunu Arasındaki Benzerlik,

Türkiye’nin Geleceğine Olası Tesirleri ve Çözüm Yolları”, **Türkiye’nin**

Güvenliği Sempozyumu, 17-19 Ekim 2001.

AYBARS, Ergun. “Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye”, **Beşinci Askeri**

Tarih Semineri Bildirileri, İstanbul 1995, Ankara 1996.

AYDIN, Nurhan. “Ermeni Çetelerinin Silahlı Propaganda ve Ajitasyon Metodu”,

Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ

2002.

BALCIOĞLU, Mustafa. “1.Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh

Selim Ayaklanması”, **Türk Kültürü**, Yıl 30, sayı: 350, s.362.

BAYRAKTAR, Bayram. “1914 Bitlis Ayaklanması”, **Beşinci Askeri Tarih**

Semineri Bildirileri, İstanbul 1995, Ankara 1996.

BİLGİ, Nejdet. “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-

1950)”, **Türkler Ansiklopedisi**, c. 17, Ankara 2002.

ÇAY, Abdulhaluk M. “Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası”, **Türk**

Kültürü, sayı: 350, yıl: 30, Haziran 1992.

ÇEVİK, Mehmet. “Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında

Bir Başka Unsur: Nasturiler”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri** ,

İstanbul 1995, Ankara1996.

DEMİR, Ahmet. “Atatürk Döneminde Türkiye’de Enerji Politikaları”, **Atatürk**

Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi

Semineri, Ankara 1982.

- DOĞANAY, Rahmi. “Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti”, **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002.
- ERCAN, Yavuz. “Blokler arası Çatışmalarda Osmanlı Topraklarının Stratejik Önemi”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara, 1996.
- ERDOĞAN, Mustafa Recep. “Türkiye’de Tarım Vergilendirilmesi ve Kalkınma”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 30, no: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971.
- EROĞLU, Duran. “Tüketim Kooperatiflerinin Tarihçesi ve Bugünü”, **Kooperatif Dünyası**, yıl: 27, sayı: 317, Ağustos 1997.
- EYİCİK, Ahmet. “I. Dünya Savaşı’nda Maraş’ta Ermeni Faaliyetleri”, **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- GİZ, Adnan. “1923’de Sanayimiz Hakkındaki Görüşler”, **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, sayı: 73, Mart 1973.
- GÜL, Mustafa. “Elviye-i Selase’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Atatürk Yolu**, Mayıs 1995, yıl: 8, c.4, sayı: 15.
- GÜL, Muammer. “Baba İshak İsyanı’nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Güvenliği ve Jeopolitiği Açısından Önemi”, **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- _____ Güneydoğu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafi-Tarihi Temelleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı: 46, c. 16, Mart 2000.
- GÜL, Mustafa. “Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, 17-21 Haziran 1991 Kars, Ankara, 1992.
- GÜZEL, Abdurrahman, SEFEROĞLU, Şükrü Kaya. “İslamiyet’e Anadolu’da Giren Türkler”, **Milli Kültür**, sayı: 54, Eylül 1986.
- Hakimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1930, 23-24-25 Eylül 1932.
- _____ “İsyanın Tenkili ve Gazimizin Beyannameleri”, 1.6.1925.
- İLDENİZ, Hüseyin. “Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek ve Bağlantıları”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

- İLHAN, Suat. “Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu**, 8.9.1990, Ankara 1995.
- KARAGÖZ, Mehmet. “Tehdidi Davet Eden Coğrafya ya da Türkiye”, **Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002.
- KARAL, H.İbrahim. **Türk-Sovyet İlişkilerinin Başlangıcı ve Batı Diplomasisinin “Şark Meselesi”**, 8. Türk Tarih Kongresi 3. cilt’ten ayrı basım, Ankara 1983.
- KASALAK, Kadir. “Paris Konferansı Sırasında Ermenilerin Türkiye’yi Bölme ve Büyük Ermenistan Kurma Girişimleri”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- KAZGAN, Gülten. “Doğu-Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIV/1-2.
- KILIÇ, Orhan. “Osmanlı Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Güvenlik ve Huzurunu Tehdit Eden Unsurlar”, **Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- KIRIÇ, Davut. “Ermenistan’ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası’nın Rolü”, **Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- KODAMAN, Bayram. “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, **Türk Kültürü**, sayı: 219, yıl: 29, Mart-Nisan 1981.
- KOSKOSOĞLU, Feridun. “1937 Dersim İsyanının Sebepleri”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara, 1996.
- KÖNİ, Hasan. “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’yi Bölme Çabaları”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- MUTLUCAĞ, Hayri. “İngiltere’nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri”, **Belgelerle Türk Tarihi**, sayı: 26, Kasım 1969.
- ÖZTÜRK, Mustafa. “Türkiye’nin Güvenliğinin Bölge ve Dünya Barışı Bakımından Önemi”, **Türkiyenin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- ÖZTÜRK, Saygı. İsmet Paşanın Kürt Raporu (21 Ağustos 1935), **Hürriyet**, 7 Eylül 1992.
- PEHLİVANLI, Hamit. “Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı

Bir İnceleme”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

SAĞLAM, Dündar. “Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları” **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, yıl 2, c. 2, sayı: 4, İlkbahar 1981.

SEMİZ, Yaşar. “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Sanayi Politikası”, **Türkler Ansiklopedisi**.

SERİN, Necdet. “1923’den Bu Yana Türkiye’nin Sanayileşme Siyaseti”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 20, sayı: 1-2, Ankara 1965.

TEKİN, İsmail Hüsrev. “Türkiye’de Toprak Mülkiyeti Meselesi”, **Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri**, Ankara 1944.

TURAN, Refik. “Misak-ı Milli ve Atatürk’ün Lozan Sonrası Hedefleri”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük-Erbil Meselesi Sempozyumu**, Ankara 1998.

TÜRKMEN, Zekeriya. “İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

TÜRKÖZÜ, Kemal. “Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 21, Aralık 1982.

ÜLKEN, Yüksel. “Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Temmuz 1980, c. 39, sayı: 1-4.

YALÇIN, Semih. “Tarihi Süreçte Milli Duruş, Türk Kimliği”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c.3, sayı: 1, Mart 1999, Ankara.

YAVUZ, Nuri. “Sözde Ermeni Soykırımı’nın Gerçek Sebepleri”, **Yeni Türkiye**, 1.Sayı, (Ocak, Şubat 2001).

YILDIRIM, Hüseyin. “Koçgiri Ayaklanması”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

YILDIZ, Hakkı Dursun. “Anadolu’nun Türkleşmesi”, **Doğu Anadolu’nun Meseleleri (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Sempozyumu Tebliğleri**, 13-15 Mayıs 1985 Tunceli, Ankara 1985.

YILMAZÇELİK, İbrahim. “Cumhuriyet Sonrası Elazığ’da Tarım-Ticaret ve Sanayi
(1923-1938)”, **Fırat Üniversitesi Dergisi**, sayı: 1, c. 3, 1989.

YUVALI, Abdülkadir. “Fırat Havzası’nın Türk Tarihindeki Yeri”, **Türk Kültürü**,
sayı: 273, yıl: 24, Ocak 1986.

ISBN: 978-625-8061-83-3